

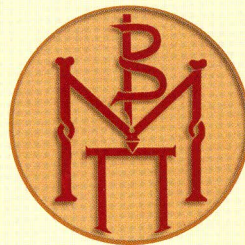
**ΜΟΥΣΕΙΟ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ**

13/2006

**MUSEUM
OF BYZANTINE CULTURE**

**MUSÉE DE LA
CIVILISATION BYZANTINE**

ΜΟΥΣΕΙΟ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Υπουργείο Πολιτισμού
Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού
Θεσσαλονίκη

ΤΕΥΧΟΣ 13 / 2006

MUSEUM
OF
BYZANTINE
CULTURE

Hellenic Ministry of Culture
Museum of Byzantine Culture
Thessaloniki

No 13 / 2006

MUSÉE
DE LA
CIVILISATION
BYZANTINE

Ministère Hellénique de la Culture
Musée de la Civilisation Byzantine
Thessalonique

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Τα νέα του Μουσείου</i>	4
Επιμέλεια: ΕΦΗ ΚΑΤΣΑΝΙΚΑ	
<i>Μικρά μελετήματα</i>	35
Γ. ΜΠΟΥΔΑΛΗΣ: Η στάχωση του χειρόγραφου κώδικα Βχφ 25 του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού	36
ΑΝΤ. ΤΖΙΤΖΙΜΠΑΣΗ: Μετρώντας το χρόνο: συστήματα υπολογισμού του σε επιγραφές του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού	63
ΣΤ. ΧΟΝΔΡΟΓΙΑΝΝΗΣ: Εικόνα με παράσταση του λειψάνου του αγίου Σπυρίδωνος	91
Μ. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΗ: Ο στρατηγός Κατακαλών Κεκαυμένος, με αφορμή μια σφραγιδα-δωρεά στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού	100

CONTENTS

<i>Museum news</i>	19
By: EFI KATSANIKΑ	
<i>Short studies</i>	35
G. BOUDALIS: The binding of codex Βχφ 25 of the Museum of Byzantine Culture	50
A. TZITZIBASSI: Counting time: systems for measuring time in the inscriptions of the Museum of Byzantine Culture	77
ST. CHONDROGIANNIS: An icon depicting the relics of St. Spyridon	95
M. POLYCHRONAKI: General Katakalon Kekaumenos, a propos a seal donated to the Museum of Byzantine Culture	107

TABLE DES MATIÈRES

<i>Les nouvelles du Musée</i>	27
Par EFI KATSANIKΑ	
<i>Études courtes</i>	35
G. BOUDALIS: Le reliure du codex manuscrit Βχφ 25 du Musée de la Civilisation Byzantine	56
A. TZITZIBASSI: Mesurant le temps: systemes de mesure du temps sur des inscriptions au Musée de la Civilisation Byzantine	84
ST. CHONDROGIANNIS: Icone avec une représentation de la relique du corps de Saint Spyridon	97
M. POLYCHRONAKI: Evocation du stratège Katakalon Kékavménos, a l'occasion de la donation d'un sceau au Musée de la Civilisation Byzantine	111

Τα νέα του Μουσείου

ΠΕΡΙΟΔΙΚΕΣ ΕΚΘΕΣΕΙΣ

«Εικόνες από τις Ορθόδοξες Κοινότητες της Αλβανίας. Συλλογή Εθνικού Μουσείου Μεσαιωνικής Τέχνης Κορυτσάς»

Μια μοναδική έκθεση εικόνων από ορθόδοξες κοινότητες της κεντρικής και νότιας Αλβανίας παρουσιάστηκε, για πρώτη φορά στην Ελλάδα, στην πτέρυγα περιοδικών εκθέσεων του Μουσείου από τις 14 Μαρτίου έως τις 12 Ιουνίου 2006 (εικ. 1). Η έκθεση ήταν ο επίλογος ενός επιτυχημένου πενταετούς προγράμματος συνεργασίας του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού και του Ευρωπαϊκού Κέντρου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων με

Εικ. 1. Αποψη της έκθεσης «Εικόνες από τις Ορθόδοξες Κοινότητες της Αλβανίας».

Fig. 1. View of the exhibition "Icons from the Orthodox Communities of Albania".

Ill. 1. Vue de l'exposition "Icônes des communautés orthodoxes d'Albanie".

το Εθνικό Μουσείο Μεσαιωνικής Τέχνης της Κορυτσάς. Το πρόγραμμα, που αποτέλεσε υπόδειγμα διακρατικής συνεργασίας, κάλυψε τους τομείς της συντήρησης, της επιμόρφωσης και μεταφοράς τεχνολογίας, της επιστημονικής έρευνας και της μουσειακής έκθεσης.

Στο πλαίσιο του προγράμματος, 88 εικόνες από τις συλλογές του Μουσείου της Κορυτσάς μεταφέρθηκαν και συντηρήθηκαν στα εργαστήρια του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού. Παράλληλα, οι συντηρητές του αλβανικού μουσείου, μετέχοντας και οι ίδιοι στη συντήρηση, είχαν την ευκαιρία να εκπαιδευτούν στις νέες τεχνολογίες και τις σύγχρονες μεθόδους διάγνωσης και συντήρησης, προκειμένου να συντηρήσουν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τις υπόλοιπες –περίπου 6.500– εικόνες του μουσείου τους.

Η επιλογή των 88 εικόνων, που συντηρήθηκαν στο πλαίσιο του προγράμματος, έγινε με κριτήριο την παλαιότητα και την καλλιτεχνική αξία τους, την κρισιμότητα της κατάστασης διατήρησής τους, αλλά και το ενδιαφέρον που θα μπορούσαν να παρουσιάζουν για το ελληνικό κοινό. Χάρη στον εξειδικευμένο τεχνολογικό εξοπλισμό του εργαστηρίου αλλά και στο υψηλό επίπεδο κατάρτισης και στην εμπειρία των συντηρητών του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού, αποκαλύφθηκαν μη ορατά «μυστικά» των εικόνων, προσδιορίστηκε επακριβώς η παθολογία της καθεμίας και εφαρμόστηκε η κατάλληλη μέθοδος συντήρησης.

Στην έκθεση παρουσιάστηκαν 72 από τις εικόνες που συντηρήθηκαν (εικ. 2-4).

Καλύπτοντας ένα διάστημα έξι αιώνων (από το 14ο έως το 19ο), οι εικόνες προσέφεραν στους επισκέπτες ένα πανόραμα της θρησκευτικής ζωγραφικής που αναπτύχθηκε στις ορθόδοξες κοινότητες της Αλβανίας, αντιπροσωπεύοντας ένα πλήθος καλλιτεχνικών τάσεων: την τέχνη της εποχής των Παλαιολόγων (14ος αι.), του εργαστηρίου της Καστοριάς (15ος αι.), των ζωγράφων της Κρήτης (16ος αι.), των ζωγράφων που προέρχονταν από χωριά της Ηπείρου και της Μακεδονίας (17ος αι.), την τάση της επιστροφής στα παλαιολόγια πρότυπα που καλλιεργήθηκε κυρίως στα μοναστήρια του Αγίου Όρους (18ος αι.), τις επιδράσεις από τη δυτικοευρωπαϊκή τέχνη, κυρίως μέσα από την ευρεία κυκλοφορία χαρακτηριστικών. Στην έκθεση υιοθετήθηκε ένας πρωτότυπος τρόπος παρουσίασης, με επιδίωξη να συνδεθούν οι εικόνες με το φυσικό τους χώρο, τα μοναστήρια και τους ναούς από όπου προέρχονταν. Για το σκοπό αυτό επιστρατεύτηκαν οι νέες τεχνολογίες, με τη βοήθεια των οποίων παρουσιάστηκαν ακόμη οι τόποι εργασίας και οι διαδρομές των ζωγράφων σε ολόκληρη τη νοτιοανατολική Ευρώπη, από την Κύπρο μέχρι τη Βενετία και έως τις παραδουνάβιες ηγεμονίες.

Την έκθεση συνόδευσε εμπειρισματομένος κατάλογος με πλούσια εικονογράφηση.

Την ευθύνη και το γενικό συντονισμό του προγράμματος, καθώς και το συντονισμό και την επιμέλεια οργάνωσης της έκθεσης είχε η Διευθύντρια του Μουσείου Δρ. Αναστασία Τούρτα.

Εικ. 2-4. «Εικόνες από τις Ορθόδοξες Κοινότητες της Αλβανίας».

Fig. 2-4. "Icons from the Orthodox Communities of Albania".

Ill. 2-4. "Icônes des communautés orthodoxes d'Albanie".

Εικ. 5. Αποψη της έκθεσης «Τα Πολύτιμα της Παράδοσης».

Fig. 5. View of the exhibition "Treasures of Tradition".

Ill. 5. Vue de l'exposition "Les objets précieux de la tradition".

«Τα Πολύτιμα της Παράδοσης»

Πολύτιμα, πολυτελή αλλά και ξεχωριστά αντικείμενα από τις συλλογές του Λαογραφικού Μουσείου του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης παρουσιάστηκαν στην έκθεση «Τα Πολύτιμα της Παράδοσης», η οποία πραγματοποιήθηκε από τις 6 Ιουλίου 2006 έως τις 28 Φεβρουαρίου 2007 στην πτέρυγα περιδικών εκθέσεων του Μουσείου (εικ. 5).

Τα αντικείμενα αυτά, σε διάλογο με εκθέματα από τις συλλογές του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού, αποκάλυψαν στους επισκέπτες τη συνέχεια των τεχνικών, της εικονογραφίας και των συμβο-

λισμών που διατρέχουν τον ελληνικό πολιτισμό από τα βυζαντινά μέχρι και τα νεότερα χρόνια.

Η έκθεση προσέγγισε με έναν ιδιαίτερα ενδιαφέροντα και παραστατικό τρόπο το θέμα των πολύτιμων της παράδοσης –και τη σχετικότητα εννοιών όπως «πολύτιμο» ή «αξία». Δομημένα σε θεματικές ενότητες σχετικές με την παραγωγή, την κατανάλωση, τις χρήσεις και μεταχρήσεις των αντικειμένων, τις σχέσεις και την ταυτότητά τους, τις μορφές και τους συμβολισμούς τους, παρουσιάστηκαν κοσμήματα βαρύτιμα αλλά και πανηγυριώτικα, δωρισμένα, προικισμένα ή

για πούλημα, κοσμήματα-φυλαχτά για να ξορκιστεί το κακό, στολίδια για άντρες, γυναίκες και παιδιά, διακοσμημένα με δράκοντες και άλλα μυθικά όντα, άγρια και εξωτικά ζώα, πουλιά, φυτά, τόπους και ανθρώπους.

Στο πλαίσιο της έκθεσης δημιουργήθηκε ένα επιπλέον πεδίο διαλόγου, ανάμεσα στην τέχνη του παρελθόντος και τη σύγχρονη καλλιτεχνική έκφραση. Τα Γλυπτά Δαχτυλίδια της Αφροδίτης Λίτη, οκτώ από τα οποία ήταν νέες δημιουργίες εμπνευσμένες από την έκθεση, ανέδειξαν δομικές ομοιότητες αλλά και ανυπέβλητες διαφορές, ως αντικείμενα τέχνης που θυμίζουν ή αναφέρονται σε όσα σημαίνει το δαχτυλίδι χωρίς στην ουσία να είναι.

Στην έκθεση συμμετείχε με εκθέματά του και το Μουσείο Μπενάκη, Τμήμα Παιδικής Ηλικίας και Παιχνιδιών, το οποίο παραχώρησε παιδικά κοσμήματα, ρούχα και πολύτιμες κούκλες. Στο χώρο της έκθεσης προβαλλόταν ακόμη οπτικοακουστικό υλικό παραγωγής του Πελοποννησιακού Λαογραφικού Ιδρύματος-Μουσείου Β. Παπαντωνίου, με θέμα τα στολίδια στον ελληνικό παραδοσιακό πολιτισμό.

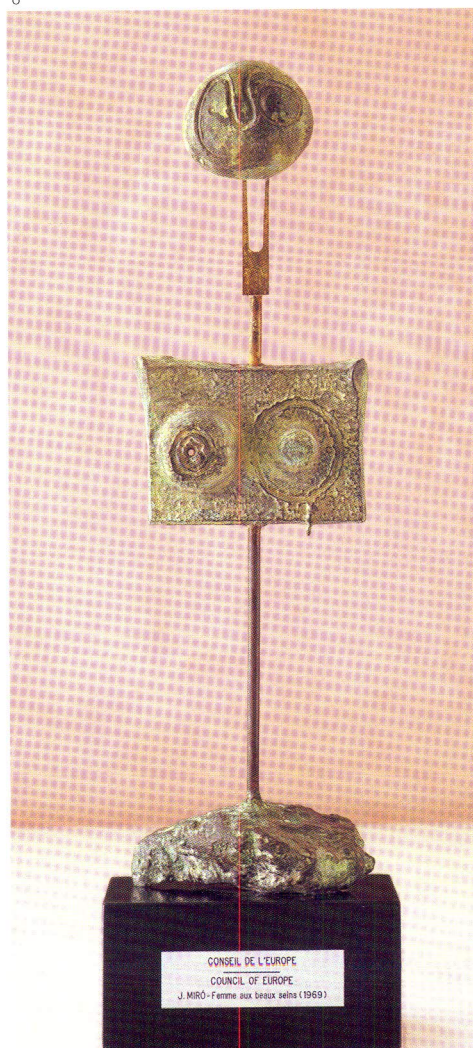
Την επιμέλεια της έκθεσης είχε η κ. Ελεωνόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου, κοινωνική ανθρωπόλογος στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Το «Βραβείο Μουσείου» επιστρέφει στην έδρα του

Μετά από ένα χρόνο φιλοξενίας στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, το Βραβείο Μουσείου του Συμβουλίου της Ευρώπης, το αγαλματίδιο που δημιούργησε ο Καταλανός καλλιτέχνης Χοάν Μιρό (εικ. 6), επέστρεψε στην έδρα του.

Αντιπροσωπεία του Μουσείου, με επικεφαλής τη Διευθύντρια Δρ. Αναστασία

6

Τούρτα, συνόδεψε το αγαλαμάτιδο στο Στρασβούργο, όπου κατά τη διάρκεια επίσημης τελετής παραδόθηκε στο επόμενο βραβευμένο μουσείο στις 11 Απριλίου.

Το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού υπήρξε το πρώτο ελληνικό μουσείο που τιμήθηκε με αυτή τη σημαντική ευρωπαϊκή διάκριση. Τιμώμενο μουσείο για το 2006 ήταν το Churchill Museum and Cabinet War Rooms στο Λονδίνο.

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Η εκπαιδευτική δραστηριότητα του Μουσείου συνεχίστηκε και κατά το σχολικό έτος 2005-2006. Από τον Ιανουάριο ως το Δεκέμβριο του 2006 υλοποιήθηκαν τα εξής εκπαιδευτικά προγράμματα:

«Γνωρίζω τις βυζαντινές εικόνες», για νή-

Εικ. 6. Χοάν Μιρό, «Γυναίκα με ωραία στήθη».

Fig. 6. Joan Miro, "Woman with beautiful breast".

Ill. 6. Joan Miro, "Femme aux beaux seins".

Εικ. 7. Διεθνής Ημέρα Μουσείων 2006, επίσκεψη στα εργαστήρια συντήρησης.

Fig. 7. International Museums Day 2006, visit to the conservation laboratories.

Ill. 7. Journée Internationale des Musées 2006, visite aux ateliers de restauration.

πια και μαθητές της Α' Δημοτικού, στη 10η αίθουσα του Μουσείου (με χρηματοδότηση από το Γ' Κ.Π.Σ.).

«Παίζουμε ανασκαφή;» για νήπια και μαθητές της Α' Δημοτικού, στην αίθουσα των εκπαιδευτικών προγραμμάτων και στο χώρο έξω από αυτή (με χρηματοδότηση από το Γ' Κ.Π.Σ.).

«Όψεις της καθημερινής ζωής στην παλαιοχριστιανική εποχή» για μαθητές Ε' και Στ' Δημοτικού, στην αίθουσα εκπαιδευτικών προγραμμάτων και στη 2η αίθουσα του Μουσείου (με χρηματοδότηση του Ιδρύματος Α.Γ. Λεβέντης).

«Ανακαλύπτοντας το παρελθόν» για μαθητές Γυμνασίου, στην αίθουσα εκπαιδευτικών προγραμμάτων (με χρηματοδότηση από το Γ' Κ.Π.Σ.).

Τέλος, στο πλαίσιο της περιοδικής έκθεσης «Τα Πολύτιμα της Παράδοσης» σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε εκπαιδευτικό πρόγραμμα με τίτλο «Πού ν' το το δαχτυλίδι», για μαθητές Ε' και Στ' Δημοτικού.

Τα προγράμματα παρακολούθησαν συνολικά 2.328 μαθητές.

Εικ. 8. Το Νέο Ελληνικό Κουαρτέτο σε μουσική εκδήλωση στο αίθριο του Μουσείου.

Fig. 8. The New Hellenic Quartet during a musical event in the Museum's atrium.

Ill. 8. Le Nouveau Quartet Grec lors de la manifestation musicale dans la cour du Musée.

ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

Διεθνής Ημέρα Μουσείων 2006

*«Η αθέατη πλευρά του Μουσείου
Βυζαντινού Πολιτισμού»*

Οι επισκέπτες του Μουσείου είχαν την ευκαιρία να ανακαλύψουν την «αθέατη» πλευρά του στις 18 Μαΐου 2006, ημέρα εορτασμού της Διεθνούς Ημέρας Μουσείων. Στο πλαίσιο του γενικού θέματος *Τα Μουσεία και οι Νέοι*, που επιλέχθηκε για το 2006, το Μουσείο άνοιξε στο ευρύ κοινό τα εργαστήρια συντήρησης και τις αρχαιολογικές αποθήκες του και κάλεσε τους νέους όλων των ηλικιών να γνωρίσουν τη διαδικασία που κρύβεται πίσω από την έκθεση των αντικειμένων (εικ. 7).

Μέσα από το διάλογο με τους ανθρώπους που εργάζονται για τη συντήρηση των εκθεμάτων, οι επισκέπτες είχαν τη δυνατότητα να έρθουν σε επαφή τόσο με το βυζαντινό πολιτισμό όσο και με την εργασία που απαιτείται για να γίνει ο πολιτισμός αυτός προσβάσιμος στο κοινό. Ήταν, άλλωστε, μια μοναδική ευκαιρία για τους νέους, ως μελλοντικούς επαγγελματίες, να γνωρίσουν από κοντά έναν ιδιαίτερα γοητευτικό και ενδιαφέροντα χώρο.

Παράλληλα, το κοινό είχε τη δυνατότητα να περιηγηθεί στις μόνιμες εκθέσεις του Μουσείου χρησιμοποιώντας πρωτότυπα θεματικά φυλλάδια που αναφέρονταν σε τέσσερις κατηγορίες αντικειμένων, με βάση τα υλικά κατασκευής τους. Στο πλαίσιο του εορτασμού υλοποιήθηκε επι-

Τα νέα του Μουσείου

πλέον εργαστήριο βιβλιοδεσίας για περιορισμένο αριθμό συμμετεχόντων.

Το απόγευμα στο αίθριο του Μουσείου «στήθηκαν» υπαίθρια εργαστήρια συντήρησης μαρμάρου, μετάλλου, χαρτιού και κεραμικής, όπου οι συντηρητές έδειξαν στους επισκέπτες ορισμένες από τις μεθόδους και τεχνικές που εφαρμόζουν. Η μέρα έκλεισε με συναυλία τζαζ στο αίθριο του Μουσείου, με το νεανικό σχήμα της πόλης Bossanovex.

8

Ρεσιτάλ μουσικής δωματίου

Στις 22 Ιουνίου 2006 οι Φίλοι του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού υποδέχτηκαν το καλοκαίρι στο κεντρικό αίθριο του Μουσείου με μια ξεχωριστή μουσική βραδιά με το Νέο Ελληνικό Κουαρτέτο (εικ. 8). Οι Γιώργος Δεμερτζής (βιολί), Δημήτρης Χανδράκης (βιολί), Χαρά Σειρά (βιόλα) και Απόστολος Χανδράκης (βιολοντσέλο), που συγκροτούν το Κουαρτέτο, ερμήνευσαν έργα των W. A. Mozart, M. Θεοδωράκη και L. van Beethoven.

Το Νέο Ελληνικό Κουαρτέτο είναι ένα

από τα πιο καταξιωμένα συγκροτήματα μουσικής δωματίου στην Ελλάδα, με ρεπερτόριο όπου κατέχουν εξέχουσα θέση τόσο κλασικά έργα όσο και η ελληνική μουσική δημιουργία. Το σχήμα έχει παρουσιάσει πλήθος έργων σε γνωστά φεστιβάλ και διεθνείς καλλιτεχνικές συναντήσεις και έχει πραγματοποιήσει περιοδείες σε χώρες της Ευρώπης, στην Κίνα, τις Η.Π.Α. και τη Βραζιλία. Η δισκογραφία του Κουαρτέτου περιλαμβάνει κατά κύριο λόγο έργα Ελλήνων συνθετών, μεταξύ των οποίων το συνολικό έργο για κουαρτέτο εγχόρδων του Νίκου Σκαλκώτα –ηχογράφιση που απέσπασε διθυραμβικές κριτικές από τον ελληνικό και διεθνή τύπο. Το 2001, το Νέο Ελληνικό Κουαρτέτο τιμήθηκε με το «Μεγάλο Βραβείο Μουσικής» της Ένωσης Κριτικών Θεάτρου και Μουσικής Ελλάδος.

Μετά τη συναυλία ακολούθησε δεξίωση και τα έσοδα από την εκδήλωση διατέθηκαν για τον εμπλουτισμό των συλλογών και την ενίσχυση του έργου του Μουσείου.

Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής

Κληρονομιάς 2006

«Περί ορέξεως...»

Εικόνες γαστρονομίας του χθες και του σήμερα, διορατικές ματιές στην καθημερινότητα του φαγητού στη Θεσσαλονίκη, αλλά και εξιχνίαση γρίφων στις αίθουσες του Μουσείου συνέθεσαν τις εκδηλώσεις που οργάνωσε το Μουσείο στο πλαίσιο του εορτασμού των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς 2006.

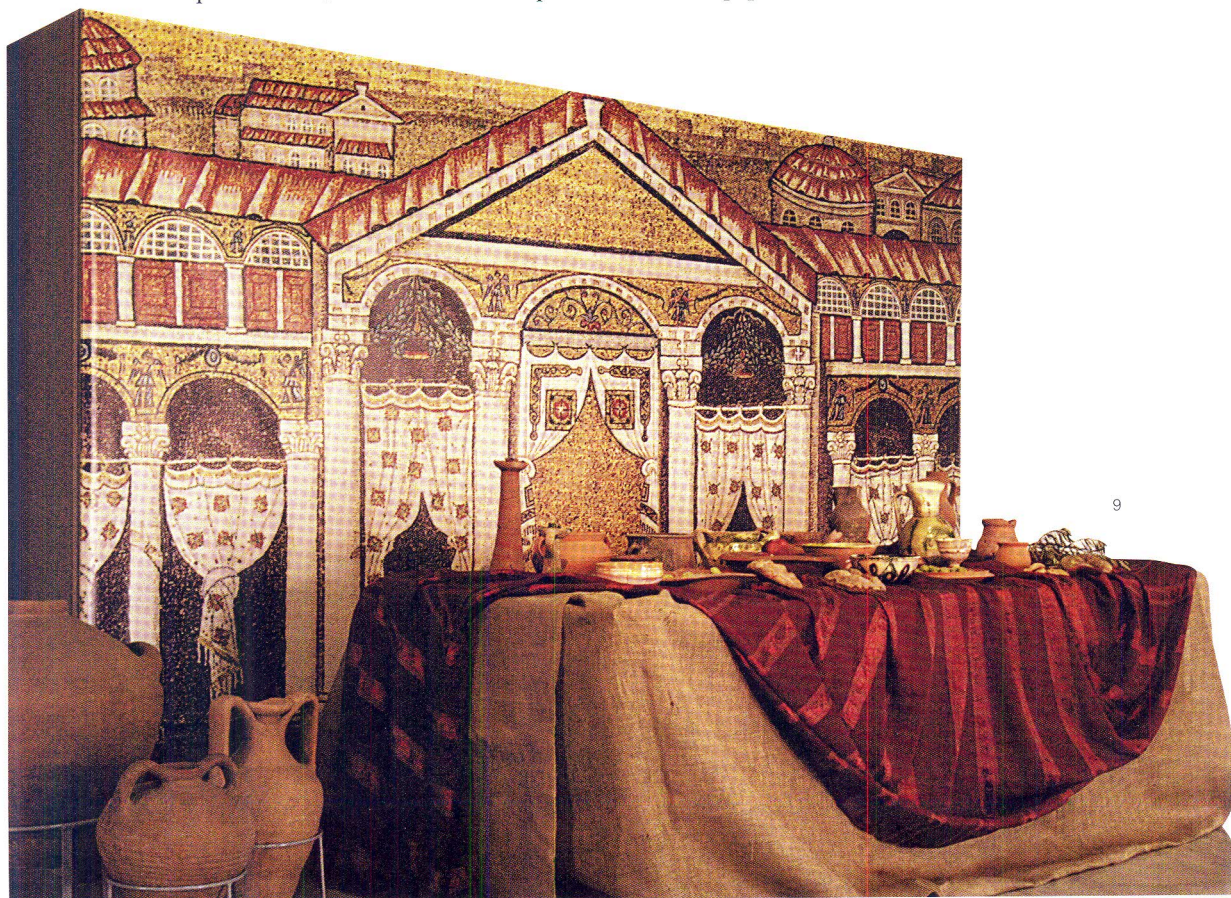
Από τις 22 Σεπτεμβρίου έως τις 8 Οκτωβρίου και υπό το γενικό τίτλο «Περί ορέ-

ξεως...», στο αίθριο του Μουσείου παρουσιάστηκε έκθεση φωτογραφίας σε συνεργασία με τη φωτογραφική ομάδα Stereosis (εικ. 10). Από την αγορά στο τραπέζι και από την προετοιμασία στην «ιεροτελεστία» του γεύματος, οι φωτογραφίες της έκθεσης έδιναν χαρακτηριστικές εικόνες της ιδιαίτερης σχέσης των Θεσσαλονικέων με το φαγητό. Παράλληλα, μια μικρή ενότητα ήταν αφιερωμένη στη Θεσσαλονίκη των γεύσεων του χθες και του σήμερα.

Η αναπαράσταση ενός βυζαντινού τραπεζιού στο χώρο υποδοχής του Μουσείου (εικ. 9) έδινε πληροφορίες για τη γαστρονομία στο Βυζάντιο και τα σκεύη που

μεταχειρίζονταν οι Βυζαντινοί για το μαγείρεμα και το σερβίρισμα του φαγητού. Το κοινό είχε επίσης στη διάθεσή του ειδικό θεματικό φυλλάδιο, το οποίο αποκάλυπτε τα μυστικά της βυζαντινής διατροφής στη μόνιμη έκθεση του Μουσείου.

Κατά το τριήμερο του εορτασμού των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς οι επισκέπτες είχαν την ευκαιρία να πάρουν μέρος σε ένα πρωτότυπο παιχνίδι στις αίθουσες του Μουσείου, λύνοντας γρίφους για να συγκεντρώσουν τα υλικά και τα σκεύη που απαιτούνται για την προετοιμασία μιας βυζαντινής συνταγής. Το Μουσείο προσέφερε μια ελεύθερη είσοδο σε όλους όσοι συμμετεί-

χαν στο παιχνίδι, ενώ το café-restaurant του Μουσείου “B” προσέφερε κρασί και εδέσματα για δύο άτομα στους νικητές κάθε ομάδας παικτών.

Τέλος, το Μουσείο οργάνωσε μια πρωτότυπη έκθεση φωτογραφίας στο διαδίκτυο, η οποία διήρκεσε έως το τέλος της χρονιάς. Εικόνες γαστρονομίας και γαστροανομίας, αλλά και σύντομα σχόλια που έστειλαν όσοι ανταποκρίθηκαν στην πρόσκληση του Μουσείου, παρουσιάστηκαν μέσω της ενότητας Περιοδικές Εκθέσεις της ιστοσελίδας του Μουσείου.

Ετήσιο δείπνο

Οι Φίλοι του Μουσείου έκλεισαν άλλη μία χρονιά πολύπλευρης δραστηριότητας με την καθιερωμένη πλέον ετήσια

εκδήλωσή τους, στις 8 Δεκεμβρίου 2006 στην αίθουσα υποδοχής του Μουσείου. Η εκδήλωση περιλάμβανε ομιλία από τον κ. Θεοδοσίο Π. Τάσιο, Ομότιμο Καθηγητή του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, με θέμα «Εισαγωγή στην αρχαία ελληνική τεχνολογία» και επίσημο δείπνο.

Ο κ. Τάσιος είναι μέλος της Ακαδημίας Επιστημών του Τορίνο, επίτιμος Πρόεδρος της Ελληνικής Φιλοσοφικής Εταιρείας και Πρόεδρος της Ελληνικής Εταιρείας Μελέτης της Αρχαίας Ελληνικής Τεχνολογίας. Έχει συγγράψει μεγάλο αριθμό βιβλίων και επιστημονικών άρθρων σε θέματα Μηχανικής, Εδαφομηχανικής και Αντισεισμικής Τεχνολογίας, όσο και σε θέματα Φιλοσοφίας και Γλώσσας.

Η διάλεξη εντάσσεται στην ενότητα ομιλιών σημαντικών προσωπικοτήτων από τον ευρύτερο χώρο του πολιτισμού που οργανώνουν από το 1998 το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού και το Σωματείο των Φίλων του Μουσείου. Η εκδήλωση συγκεντρώνει κάθε χρόνο εξέχοντα μέλη του επιχειρηματικού, του πολιτιστικού και του ακαδημαϊκού χώρου και έχει καθιερωθεί ως ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα στην κοινωνία της Θεσσαλονίκης. Τα έσοδα διατίθενται για την ενίσχυση του έργου και τον εμπλουτισμό των συλλογών του Μουσείου.

10

Εικ. 9. «Περί ορέξεως...», αναπαράσταση βυζαντινού τραπέζιού στο χώρο υποδοχής του Μουσείου.

Fig. 9. “De gustibus...”, recreation of a Byzantine table in the Museum’s foyer.

Ill. 9. “De gustibus...”, reproduction d’une table byzantine dans le foyer du Musée.

Εικ. 10. «Περί ορέξεως...», έκθεση φωτογραφίας στο αίθριο του Μουσείου.

Figs. 10. “De gustibus...”, photography exhibition at the Museum’s atrium.

Ill. 10. “De gustibus...”, exposition de photographie dans la cour du Musée.

Τη σειρά των ομιλιών εγκαινίασε ο τότε Υπουργός Πολιτισμού κ. Ευάγγελος Βενιζέλος και ακολούθησαν η κ. Ελένη Γλύκατζη-Αρβελέρ, Πρόεδρος του Πανεπιστημίου της Ευρώπης, ο κ. Άγγελος Δηληβορριάς, Διευθυντής του Μουσείου Μπενάκη, ο κ. Σπύρος Βρυώνης, Ομότιμος Καθηγητής Ελληνικού Πολιτισμού στο Πανεπιστήμιο της Νέας Υόρκης, η κ. Μαρίνα Λαμπράκη-Πλάκα, Διευθύντρια της Εθνικής Πινακοθήκης και η κ. Νίκη Γουλανδρή, Πρόεδρος του Μουσείου Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας.

ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ

Στο πλαίσιο σειράς ομιλιών που διοργάνωσε το Σωματείο των Φίλων του Μουσείου με θέμα την ισλαμική αρχιτεκτονική και τέχνη, μίλησαν:

Στις 6 Απριλίου η κ. Αιμιλία Στεφανίδου, Επίκουρη Καθηγήτρια στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, με θέμα

«Ισλαμική αρχιτεκτονική. Μορφές και τύποι».

Στις 25 Μαΐου ο δρ. Πασχάλης Ανδρούδης, αρχιτέκτων-αναστηλωτής, με θέμα «Ισλαμική αρχιτεκτονική. Χάνια και καρβανσεράγια».

Την 1 Ιουνίου η κ. Ελένη Κανετάκη, αρχιτέκτων-αναστηλώτρια, με θέμα «Ισλαμική Αρχιτεκτονική-Λουτρά».

Στις 23 Νοεμβρίου η κ. Άννα Μπαλλιάν, επιμελήτρια του Μουσείου Ισλαμικής Τέχνης Αθηνών, με θέμα «Ισλαμική κεραμική».

Στο πλαίσιο σειράς ομιλιών για την ακτινοβολία του Βυζαντίου, μίλησαν:

Στις 5 Οκτωβρίου η κ. Διονυσία Μισίου, Επίκουρη Καθηγήτρια στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, με θέμα «Η προσφορά του Βυζαντίου στον Πολιτισμό».

Στις 8 Νοεμβρίου ο κ. Ευάγγελος Χρυσός, Ομότιμος Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, με θέμα «Η γοητεία του Βυζαντίου την εποχή του και σήμερα».

11

ΑΛΛΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

Στις 18 Ιανουαρίου, στο πλαίσιο των εκδηλώσεων της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, πραγματοποιήθηκε ομιλία του Καθηγητή κ. Χρ. Ζαμπούλη, με θέμα «Υπέρταση-καρδιαγγειακά: παράγοντες κινδύνου στον γυναικείο πληθυσμό».

Στις 23 Ιανουαρίου παρουσιάστηκε το βιβλίο του κ. Κ. Μ. Σταματόπουλου με τίτλο «Το χρονικό του Τατοΐου, 1800-2003», από τις Εκδόσεις Καπόν και την Ελληνική Εταιρεία για την Προστασία

του Περιβάλλοντος και της Πολιτιστικής Κληρονομιάς (εικ. 12).

Στις 8 Μαρτίου πραγματοποιήθηκε εκδήλωση με θέμα «Η χορηγία στη γνώση και τον πολιτισμό. Διαχρονική επένδυση ποιότητας», που οργάνωσε το Ινστιτούτο Ανάπτυξης Γυναικών Μάνατζερς Επιχειρηματιών της Ελληνικής Εταιρείας Διοίκησης Επιχειρήσεων.

Στις 5 Απριλίου παρουσιάστηκε στο χώρο υποδοχής του Μουσείου το έργο της αγογράφου Ανθής Βαλσαμάκη με τίτλο «Ακάθιστος Ύμνος. Αντίβολα της εικονογράφησης του».

Εικ. 11. Οι συμμετέχοντες στην «Επιστημονική Συνάντηση για την Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας στον Ελλαδικό χώρο, 3ος-7ος αι.»

Fig. 11. Participants in the "Scientific Meeting on the Pottery of Late Antiquity in Greece, 3rd-7th c."

Ill. 11. Les participants à la «Rencontre scientifique sur la céramique dans l'antiquité tardive en Grèce du IIIe au VIIe siècle»

Εικ. 12. Από την παρουσίαση του βιβλίου του κ. Κ.Μ. Σταματόπουλου «Το χρονικό του Τατοΐου, 1800-2003».

Fig. 12. Presentation of the book "The Chronicle of Tatoï, 1800-2003" by K.M. Stamatopoulos.

Ill. 12. Présentation du livre "La chronique de Tatoï, 1800-2003" par K.M. Stamatopoulos.

12

Στις 5 Μαΐου πραγματοποιήθηκε διάλεξη του κ. Α. Μέντζου, στο πλαίσιο μαθήματος με θέμα «Οι έμφυλες σχέσεις στην Όψιμη Αρχαιότητα μέσα από τα ταφικά κατάλοιπα».

Στις 18 & 19 Μαΐου πραγματοποιήθηκε η 1η Διεθνής Σύνοδος Εργασίας με θέμα «Ψηφιακές προσεγγίσεις στη χαρτογραφική κληρονομιά», την οποία οργάνωσε η Ομάδα Εργασίας της Διεθνούς Χαρτογραφικής Ένωσης επί των Ψηφιακών Τεχνολογιών στη Χαρτογραφική Κληρονομιά. Ως παράλληλη εκδήλωση στο πλαίσιο της Διεθνούς Συνόδου, πραγματοποιήθηκε μικρή έκθεση ιστορικών χαρτών στο χώρο υποδοχής του Μουσείου.

Στις 27 Μαΐου πραγματοποιήθηκε από το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης επιστημονική ημερίδα με θέμα «Ανθρωπολογία του θανάτου: έμφυλοι προσδιορισμοί και αφορισμοί», στο πλαίσιο του μαθήματος Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας με ειδικό θέμα «Θάνατος: έμφυλες νοοτροπίες και πρακτικές». Στις 2 & 3 Ιουνίου πραγματοποιήθηκε διεθνές συνέδριο με θέμα «Θρησκεία και πολιτισμός», που οργάνωσε η Ελληνική Εταιρεία Μελέτης Θρησκείας και Θρησκευολογίας.

Στις 4 Σεπτεμβρίου πραγματοποιήθηκε η εναρκτήρια συνάντηση του ερευνητικού προγράμματος με τίτλο «Χωρικές επιπτώσεις των πολυτροπικών διαδρομών ανάπτυξης στις περιοχές-πύλες: Ιταλία-Ελλάδα-Τουρκία», που οργάνωσε το Τμήμα Αρχιτεκτόνων της Πολυτεχνικής Σχολής του Α.Π.Θ.

Στις 6 Οκτωβρίου πραγματοποιήθηκε ημερίδα για την παρουσίαση των αποτελεσμά-

των του ερευνητικού έργου «Ανάπτυξη εκπαιδευτικού πακέτου ποιότητας εσωτερικού περιβάλλοντος κτιρίων», στο πλαίσιο του προγράμματος του ΥΠΕΠΘ «Πυθαγόρας», που οργάνωσε η Πολυτεχνική Σχολή του Α.Π.Θ.

Στις 18 Οκτωβρίου πραγματοποιήθηκε διάλεξη του κ. Heiko Stahi, ειδικού σε θέματα αρχιτεκτονικού σχεδιασμού και εργονομίας.

Από 12 έως 16 Νοεμβρίου πραγματοποιήθηκε στη Θεσσαλονίκη «Επιστημονική Συνάντηση για την Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας στον Ελλαδικό χώρο, 3ος-7ος αι.», την οποία οργάνωσε το Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών σε συνεργασία με τον Τομέα Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (εικ. 11). Στο πλαίσιο της συνάντησης πραγματοποιήθηκε στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού εργαστήριο-φροντιστήριο όπου, με την καθοδήγηση των John Hayes, Michel Bonifay, Arja Karivieri, Andrei Oraiti, Πλάτωνος Πετρίδη και Στέλλας Δεμέστιχα, συζητήθηκαν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά διαφόρων ειδών και τύπων της κεραμικής της Ύστερης Αρχαιότητας.

Στις 20 Νοεμβρίου παρουσιάστηκε η αφιερωματική έκδοση «Το Άβατο της Σιμόν ντε Μπωβουάρ», με την τελευταία συνέντευξη που έδωσε η συγγραφέας στη δημοσιογράφο Εύα Νικολαΐδου.

Στις 13 Δεκεμβρίου πραγματοποιήθηκε εκδήλωση με θέμα την Αμερικανική Ποίηση, που οργάνωσε η Ένωση Υποτρόφων του Προγράμματος Φούλμπραϊτ.

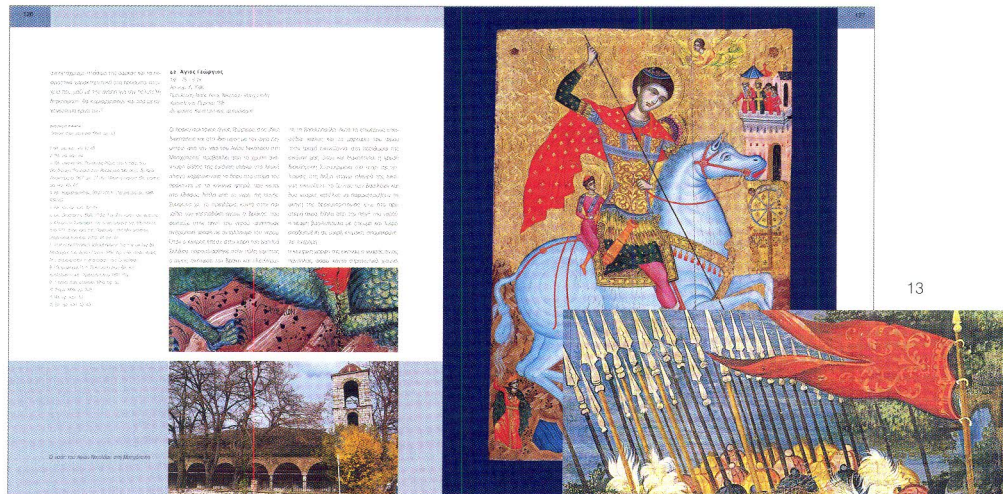
ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Την περιοδική έκθεση «Εικόνες από τις Ορθόδοξες Κοινότητες της Αλβανίας. Συλλογή Εθνικού Μουσείου Μεσαιωνικής Τέχνης Κορυτσάς» συνόδευσε επιστημονικός κατάλογος 210 σελίδων (εικ. 13). Την εισαγωγή, όπου παρουσιάζεται η θρησκευτική ζωγραφική στην Αλβανία από το 10ο έως το 19ο αιώνα, υπογράφει ο Ομότιμος Καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών και Ακαδημαϊκός Παναγιώτης Βοκοτόπουλος, ενώ τα λήμματα των εικόνων συνέταξε η Δρ. Ευγενία Δρακοπούλου, Κύρια Ερευνήτρια στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Την επιστημονική επιμέλεια του καταλόγου είχε η Δι-

ευθύντρια του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού Δρ. Αναστασία Τούρτα. Στην έκδοση του καταλόγου συνέβαλε το Ίδρυμα Ι. Φ. Κωστόπουλου.

Σε συνεργασία του Μουσείου και του Σωματείου των Φίλων του εκδόθηκε επιτραπέζιο ημερολόγιο για το 2007, με θέμα «Ο Άγιος Δημήτριος στις συλλογές του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού» (εικ. 14). Το εισαγωγικό κείμενο υπογράφει ο αρχαιολόγος-μουσειολόγος Ιωάννης Μότσιανος. Η έκδοση πραγματοποιήθηκε με την υποστήριξη των εταιρειών Ανδρεάδης-Ζησιάδης Α.Τ.Ε., Ζήνων Αθανασιάδης Α.Τ.Ε., Μέταλλον Τεχνολογική Α.Ε. και ΑΡΧΙΤΕΧ Α.Ε.

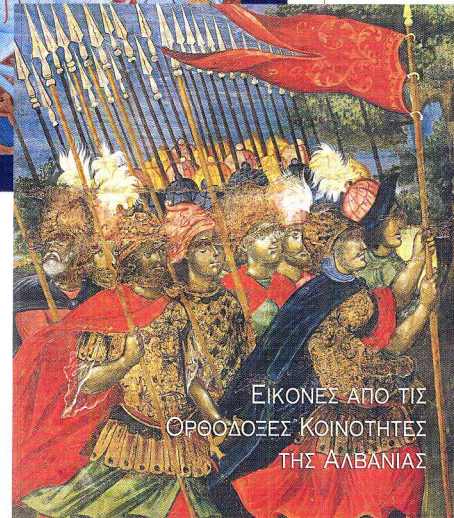
Στο πλαίσιο του εορτασμού της Διεθνούς

Εικ. 13. Ο κατάλογος της έκθεσης «Εικόνες από τις Ορθόδοξες Κοινότητες της Αλβανίας. Συλλογή Εθνικού Μουσείου Μεσαιωνικής Τέχνης Κορυτσάς».

Fig. 13. The exhibition catalogue “Icons from the Orthodox Communities of Albania. From the Collection of the National Museum of Medieval Art in Korça”.

Ill. 13. Le catalogue de l'exposition “Icônes des communautés orthodoxes d'Albanie. Collection du musée national de l'Art Médiéval de Korytsa”.

ΕΙΚΟΝΕΣ ΑΠΟ ΤΙΣ
ΟΡΘΟΔΟΞΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ
ΤΗΣ ΑΛΒΑΝΙΑΣ

Ημέρας Μουσείων δημιουργήθηκαν τέσσερα φυλλάδια θεματικής περιήγησης στις μόνιμες εκθέσεις του Μουσείου, επικεντρωμένα σε διαφορετικές κατηγορίες αντικειμένων: χειρόγραφα, μαρμάρια αντικείμενα, αμφορείς και εικόνες. Στο πλαίσιο των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς 2006 δημιουργήθηκε επίσης θεματικό φυλλάδιο, το οποίο αποκάλυπτε στους επισκέπτες μυστικά της διατροφής των Βυζαντινών στη μόνιμη έκθεση του Μουσείου (εικ. 15).

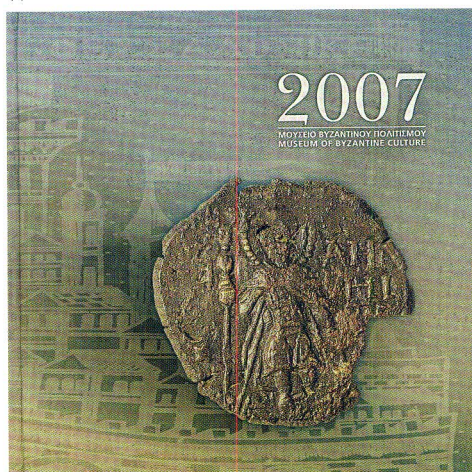

Εικ. 15. Θεματικά φυλλάδια περιήγησης στο πλαίσιο της Διεθνούς Ημέρας Μουσείων και των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς.

Fig. 15. Thematic fliers for International Museums Day and European Heritage Days.

Ill. 15. Prospectus thématiques pour la Journée internationale des musées et les Journées européennes du Patrimoine.

14

Εικ. 14. Ημερολόγιο 2007 με θέμα τον Άγιο Δημήτριο στις συλλογές του Μουσείου.

Fig. 14. Desk diary 2007 on St. Demetrius in the collections of the Museum.

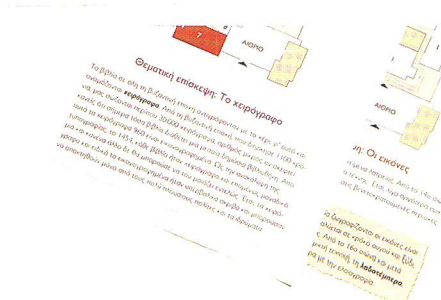
Ill. 14. Calendrier 2007 sur Saint Démètre dans les collections du Musée.

15

Θεματική επίσκεψη: Οι αμφορείς
Οι αμφορείς, από τα προσιτότερα κείμενα και με την πολύ πλούσια παράσταση, χρησιμοποιήθηκαν ως κέντρο για την κατασκευή του κέντρου της έκθεσης. Κατά τη διάρκεια της επίσκεψης, οι αμφορείς θα είναι διαθέσιμες για την παρατήρηση και φωτογράφιση. Είναι επίσης διαθέσιμες για την παρατήρηση και φωτογράφιση. Είναι επίσης διαθέσιμες για την παρατήρηση και φωτογράφιση.

Το μαρμάρινο αντικείμενο
Αυτό το μαρμάρινο αντικείμενο είναι ένα από τα πιο σημαντικά αντικείμενα της συλλογής του Μουσείου. Είναι ένα μαρμάρινο αντικείμενο που έχει βρεθεί στην περιοχή της Ακρόπολης.

Θεματική επίσκεψη: Το χειρόγραφο
Το βιβλίο σε αυτή τη βιτρίνα είναι ένα χειρόγραφο με το κείμενο 'Επιστολή του Αποστόλου Παύλου προς τους Κορινθίους'. Είναι ένα από τα πιο σημαντικά χειρόγραφα της συλλογής του Μουσείου. Είναι ένα χειρόγραφο που έχει βρεθεί στην περιοχή της Ακρόπολης.

Οι εικόνες
Αυτές οι εικόνες είναι από τις πιο σημαντικές εικόνες της συλλογής του Μουσείου. Είναι εικόνες που έχουν βρεθεί στην περιοχή της Ακρόπολης.

TEMPORARY EXHIBITIONS

“Icons from the Orthodox Communities of Albania: From the Collection of the National Museum of Medieval Art in Korce.”

A unique exhibition of icons from the Orthodox communities of central and southern Albania was on display, for the first time in Greece, in the Museum’s temporary exhibition wing from March 14 to June 12 2006 (fig. 1). The exhibition came at the conclusion of a successful five-year collaboration program between the Museum of Byzantine Culture, the European Center for Byzantine and Post-Byzantine Monuments, and the National Museum of Medieval Art in Korce. The program, which was a model of international cooperation, covered the areas of conservation, training and the transfer of expertise, scientific research, and the museum exhibition itself.

Within the framework of the program, 88 icons from the collections of the Museum of Korce were transported to the laboratories of the Museum of Byzantine Culture, where they were conserved. Meanwhile, the conservators of the Albanian museum, participating in the conservation themselves, had the opportunity to train with new technologies and modern methods of diagnosis and conservation, the better to conserve the remaining icons in their museum, which number about 6,500.

The selection of 88 icons to be conserved within the framework of this program

---

was made based on their antiquity and artistic value, their conservation status, as well as the interest they were likely to arouse in the Greek public. Thanks to the specialized technological equipment in the laboratory, as well as the high level of expertise and experience of the conservators of the Museum of Byzantine Culture, the icons yielded “secrets” invisible to the naked eye, the pathologies of each were accurately determined, and the appropriate conservation method was applied.

The exhibition presented 72 of the icons that were conserved (figs. 2-4). Covering a range of six centuries (from the 14th to the 19th), the icons offered the public a panorama of religious painting as it developed in the Orthodox communities of Albania, representing a wide variety of artistic styles: the art of the Palaeologan era (14th c.), the Kastoria workshop (15th c.), the painters of Crete (16th c.), the painters from villages in Epirus and Macedonia (17th c.), the trend of returning to older ideals, which was cultivated in the monasteries of Mount Athos (18th c.), and the influences of Western European art, especially through the wide circulation of woodcuts.

The exhibition adopted an original style of presentation, seeking to reconnect the icons with their natural spaces, the monasteries and churches where they originated. To this end, new technologies were implemented, with the help of which the exhibition presented even the areas where the artists worked and trav-

eled throughout Southeastern Europe, from Cyprus to Venice and all the way to the Transdanubian principalities.

The exhibition was accompanied by a detailed catalogue with a wealth of illustrations.

The Director of the Museum, Dr. Anastasia Tourta, was responsible for the general coordination of the program, as well as for the coordination and organization of the exhibition itself.

“Treasures of Tradition”

Valuable, luxurious and unique objects from the collections of the Folk Art Museum of the Aristotle University of Thessaloniki were presented in the exhibition “Treasures of Tradition,” which was on display from July 6 2006 to February 28 2007 in the temporary exhibitions wing of the Museum (fig. 5).

These objects, in conversation with exhibits from the collections of the Museum of Byzantine Culture, revealed to visitors the continuity of technique, iconography, and symbolism which runs through Greek culture from Byzantine days to the present.

The exhibition addressed the question of treasures of tradition –and the relative nature of terms such as “treasure” and “value” – in a particularly interesting and engaging way. Grouping the objects thematically according to their production, consumption, uses and re-uses, their relationships and their identities, their forms and symbols, the exhibition presented jewelry that was expensive and

festive; given as presents, transferred as dowry or sold; amulets to ward off evil, jewelry for men, women, and children; decorated with dragons and other mythical creatures, wild and exotic animals, birds, plants, places and people.

Within the framework of the exhibition, a further level of dialogue was created between the art of the past and contemporary artistic expression. The Sculpted Rings of Afroditi Liti, eight of which were new creations inspired by the exhibition, revealed structural similarities as well as insurmountable differences, being objects of art which recall or reference all that a ring signifies without actually being rings themselves.

The exhibition also included objects from the Benaki Museum's Toys, Games & Childhood Collection, which loaned children's jewelry, clothing, and valuable dolls. The exhibition also included audiovisual material produced by the Peloponnesian Folk Art Foundation's V. Papantoniou Museum on the topic of ornaments in traditional Greek culture.

Eleonora Skouteri-Didaskalou, a social anthropologist in the History and Archaeology Department of Aristotle University of Thessaloniki, was the coordinator of the exhibition.

The "Museum Prize" returns home

After a year of being hosted at the Museum of Byzantine Culture, the Council of Europe Museum Prize, the statuette created by the Catalan artist Joan Miro (fig. 6), has returned to its home.

A Museum delegation, headed by its director, Dr. Anastasia Tourta, accompanied the statuette to Strasbourg, where it was turned over to the next recipient of the award in an official ceremony on April 11.

The Museum of Byzantine Culture was the first Greek museum honored by this very significant European distinction. The winning museum for 2006 was the Churchill Museum and Cabinet War Rooms in London.

Educational PROGRAMMES

The museum's educational activity continued during the 2005-2006 school year. From January to December 2006, the following educational programs were enacted:

"Getting to Know Byzantine Icons", for kindergarten and first-grade students, in the Museum's 10th room (with funding from the 3rd Community Support Framework).

"Let's Play Excavation!", for kindergarten and first-grade students, in the educational programs room and the area outside (with funding from the 3rd Community Support Framework).

"Aspects of Daily Life in the Early Christian Period," for fifth- and sixth-grade students, in the educational programs room and in the 2nd room of the Museum (with funding from the A.G. Leventis Foundation).

"Discovering the Past," in the educational programs room (with funding from the

---

3rd Community Support Framework). Finally, in the framework of the temporary exhibition “Treasures of Tradition,” an educational program entitled “Where’s the Ring?”, for fifth- and sixth-grade students, was designed and enacted. A total of 2,328 students participated in these programs.

ACTIVITIES AND EVENTS

International Museum Day 2006

“The unseen side of the Museum of Byzantine Culture”

Visitors to the Museum had the opportunity to discover its “unseen side” on May 18 2006, the day when International Museum Day was celebrated.

In the context of the general topic *Museums and Young People*, which was the theme selected for 2006, the Museum opened its conservation laboratories and archaeological storerooms to the public and invited young people of all ages to get to know the process behind an exhibition (fig. 7).

Through a discussion with the people who work on the conservation of exhibits, the visitors had the opportunity to come into direct contact with both Byzantine culture and the work required to make this civilization accessible to the public. All in all, it was a unique opportunity for young people, the future generation of professionals, to get to see a particularly charming and fascinating field up close.

At the same time, the public had the opportunity to tour the Museum’s perma-

nent collections using original thematic fliers referring to four categories of objects, classified according to the materials they were made from. In the framework of the celebration, a bookbinding workshop was held for a limited number of participants.

In the afternoon, marble, metal, paper, and ceramic workshops were set up on the Museum grounds, where conservators showed visitors some of the methods and techniques they applied. The day ended with a jazz concert in the Museum’s atrium, given by the local youth band Bossanovex.

Chamber music concert

On June 22 2006, the Friends of the Museum of Byzantine Culture greeted the summer in the central atrium of the Museum with a special musical evening featuring the New Hellenic Quartet (fig. 8). Georgios Demertzis (violin), Dimitris Chandrakis (violin), Chara Sira (viola) and Apostolos Chandrakis (cello), who make up the Quartet, performed pieces by W. A. Mozart, M. Theodorakis, and L. van Beethoven.

The New Hellenic Quartet is one of the leading chamber music groups in Greece, and their repertory gives pride of place to both classical pieces and Greek musical creations. The Quartet has presented a large number of works at well-known festivals and international musical gatherings, and has toured Europe, China, the USA, and Brazil. The Quartet’s discography chiefly consists of works

by Greek composers, including the complete works for string quartet of Nikos Skalkottas—a recording that drew rave reviews from the Greek and international press alike. In 2001, the New Hellenic Quartet received the “Distinguished Prize for Music” from the Union of Greek Music and Drama Critics.

The concert was followed by a reception, and the proceeds from the event were donated to the Museum to expand its collections and support its work.

European Heritage Days 2006

“De gustibus...”

Images of gastronomy past and present, penetrating insights into the everyday life of food in Thessaloniki, and riddle-solving in the rooms of the Museum were all part of the celebrations organized by the Museum to commemorate European Heritage Days 2006.

From September 22 to October 8, under the sweeping title “De gustibus...”, a photography exhibition was presented in the Museum atrium in collaboration with the photography team Stereosis (fig. 10). From the marketplace to the dinner table, and from the preparation to the “ritual” of the meal, the photographs presented characteristic glimpses into the distinct relationship of Thessalonians with their food. There was also a small section devoted to the tastes of Thessaloniki, past and present.

The recreation of a Byzantine table in the Museum reception area (fig. 9) gave information about Byzantine gastronomy

and food presentation. Visitors were also given a special pamphlet which revealed the secrets of the Byzantine diet hidden in the Museum’s permanent collection.

During the three-day duration of European Heritage Days, visitors had the opportunity to participate in an original game in the rooms of the Museum, solving riddles to collect the ingredients and utensils needed to prepare a Byzantine recipe. Entrance to the Museum was free to all participants in the game, and the Museum café-restaurant offered a prize of wine and food for two to the winner of each group.

Finally, the Museum organized an original photography exhibition on the Internet, which lasted until the end of the year. Pictures of both gastronomy and gastro-
nomy, along with brief comments submitted by all who responded to the Museum’s invitation, were presented in the Temporary Exhibitions section of the Museum’s website.

Annual Dinner

The Friends of the Museum concluded another year of diverse activities with their traditional annual event, on December 8, 2006 in the reception room of the Museum. The event featured a speech by Theodosios P. Tasios, Professor Emeritus at the National Technical University of Athens, entitled “Introduction to Ancient Greek Technology,” as well as a formal dinner.

Professor Tasios is a member of the Turin Academy of Sciences, honorary President

---

of the International Association for Greek Philosophy, and President of the Greek Society for the Study of Ancient Greek Technology. He has authored numerous books and scholarly articles on topics in Engineering, Soil Mechanics and Anti-seismic Technology, as well as on subjects of Philosophy and Language.

His lecture was one of many delivered by important individuals from the broader cultural sphere that have been organized by the Museum of Byzantine Culture and the Association of Friends of the Museum since 1998. Each year, the event gathers exceptional members of the business, cultural and academic worlds, and has been established as one of the year's most significant social events. Proceeds go towards supporting the work and expanding the collections of the Museum.

The lecture series was inaugurated by then-Minister of Culture Evangelos Venizelos, followed by President of the University of Europe Eleni Glykatzi-Ahrweiler, Director of the Benaki Museum Angelos Delivorrias, Professor Emeritus of Greek Culture at New York University Spyros Vryonis, Director of the National Gallery Marina Lambraki-Plaka, and President of the Goulandri Museum of Natural History Niki Goulandri.

L ECTURES

The Association of Friends of the Museum has also organized a series of lectures on the topic of Islamic architecture and art. Speakers have included the following: -on April 6, Emilia Stefanidou, Assistant Professor at Aristotle University of Thessaloniki, on the subject of "Islamic Architecture: Forms and Types."

-on May 25, Paschalis Androudīs, architect and architectural restorer, on the subject of "Islamic Architecture: Inns and Caravanserais."

-on June 1, Eleni Kaneti, architect and architectural restorer, on the subject of "Islamic Architecture: Baths."

-on November 23, Anna Ballian, curator, Athens Museum of Islamic Art, on the subject of "Islamic Pottery."

The following speakers participated in a series of lectures concerning the influence of Byzantine culture:

-on October 5, Dionysia Misiou, Assistant Professor at Aristotle University of Thessaloniki, on the subject of "Byzantium's Contributions to Civilization."

-on November 8, Evangelos Chrysos, Professor at the University of Athens, on the subject of "The Allure of Byzantium, Then and Now."

O THER EVENTS

On January 18, in the framework of the events organized by the Jewish Community of Thessaloniki, Prof. Chr. Zamboulis gave a lecture on the topic of “Hypertension and Cardiovascular Concerns: Risk Factors in the Female Population.”

On January 23, Capon Editions and the Hellenic Society for the Protection of the Environment and Cultural Heritage presented a book by K. M. Stamato-poulos, “The Chronicle of Tatoi, 1800-2003” (fig. 12).

On March 8, the Institute for the Development of Women Managers of the Hellenic Management Association organized an event entitled “Sponsoring Knowledge and Culture: A Diachronic Investment in Quality.”

On April 5, there was a presentation of the work of icon painter Anthi Valsamaki in the reception room of the Museum, entitled “The Akathistos Hymn: Anthi-vola for its illustration.”

On May 5, A. Mentzos gave a lecture in the framework of a class entitled “Gender Relations in Late Antiquity as Seen in Funerary Remains.”

On May 18 and 19, the First International Workshop was held on the subject of “Digital Approaches to Cartographic Inheritance,” organized by the International Cartographic Association Working Group on Digital Technologies in Cartographic Heritage. A small exhibition of historical maps was presented in the Museum’s reception room to accompany the workshop.

On May 27, Aristotle University of Thessaloniki organized a one-day scholarly conference on the topic of “Anthropology of Death: Gender Definitions and Maxims,” within the framework of the Ethnography and Social Anthropology class entitled “Death: Gender Attitudes and Practices.”

On June 2 and 3, an international conference was held on the subject of “Religion and Culture,” organized by the Hellenic Society for the Study of Religion and Religious Studies.

On September 4, the opening meeting of a research program was held, entitled “Spatial Impacts of Multimodal Corridor Development in Gateway Areas: Italy-Greece-Turkey,” organized by the Architecture Department of the Aristotle University of Thessaloniki School of Engineering.

On October 6, a one-day conference was held on the subject of the findings of a research project entitled “The Development of a Quality Educational Package for Interior Environments,” in the framework of the “Pythagoras” program of the Ministry of National Education and Religious Affairs, organized by the Aristotle University of Thessaloniki School of Engineering.

On October 18, Heiko Stahi, expert on architectural planning and ergonomic design, gave a lecture.

From November 12-16, Thessaloniki was the site for the “Scientific Meeting on the Pottery of Late Antiquity in Greece, 3rd-7th c.,” organized by the Archaeological Institute for Macedonian and

---

Thracian Studies in collaboration with the Department of Archaeology of the Aristotle University of Thessaloniki's Philosophical School (fig. 11). Within the framework of the meeting, a workshop-seminar was conducted at the Museum of Byzantine Culture, led by John Hayes, Michel Bonifay, Arja Karivieri, Andrei Opait, Platon Petridis and Stella Demesticha, with discussion of the particular characteristics of various kinds and types of Late Antique pottery.

On November 20, there was a presentation of the commemorative edition "The Adytum of Simone de Beauvoir," featuring the author's final interview with journalist Eva Nikolaidou.

On December 13, the Fulbright Scholars Association organized an event on the subject of American poetry

PUBLICATIONS

The temporary exhibition "Icons from the Orthodox Communities of Albania: From the Collection of the National Museum of Medieval Art in Korçe" was accompanied by a 210-page scholarly catalogue (fig. 13). The introduction, which presents religious art in Albania from the 10th to the 19th century, was authored by Professor of the University of Athens and Academician Panagiotis Vokotopoulos, while the entries were written by Dr. Evgenia Drakopoulou, Chief Researcher of the National Hellenic Research Foundation. The scholarly editor was Dr. Anastasia Tourta, Director of the Museum of

Byzantine Culture. The I. F. Kostopoulos Foundation contributed to the catalogue publication.

The Museum and the Association of Friends of the Museum collaborated in the publication of a tabletop calendar for 2007, entitled "St. Demetrius in the Collections of the Museum of Byzantine Culture." (fig. 14) The introductory text was penned by archaeologist and museologist Ioannis Moutsianos. The edition was made possible by support from the following corporations: Andreadis-Zisiadis ATE, Zinon Athanasiadis ATE, Metallon Technologiki AE, and ARCHITEX AE.

In the framework of the celebration of the International Museum Day, four fliers were published to offer a thematic visit to the Museum's permanent collections, referring to different categories of objects: manuscripts, marble objects, amphorae and icons. In the framework of the European Heritage Days 2006, a special pamphlet revealed to the visitors secrets of the Byzantine diet in the Museum's permanent collection (fig. 15).

Les nouvelles du Musée

EXPOSITION TEMPORAIRES *“Icônes des communautés orthodoxes d’Albanie. Collection du musée national de l’Art Médiéval de Korytsa”*

Une rare exposition d’icônes de communautés orthodoxes de l’Albanie centrale et du Sud a été présentée pour la première fois en Grèce, dans l’aile des expositions temporaires du musée du 14 mars au 12 juin 2006 (ill. 1). L’exposition constituait l’épilogue d’un programme réussi étalé sur cinq ans de collaboration du musée de la Civilisation byzantine et du Centre européen des Monuments byzantins et post-byzantins avec le Musée national d’Art médiéval de Korytsa. Ce programme, remarquable exemple de collaboration entre états, a couvert les domaines de la restauration, de la formation, du transfert de technologies, de la recherche scientifique et de la muséologie.

Dans le cadre de ce programme, 88 icônes des collections du musée de Korytsa ont été transportés et restaurés dans les ateliers du musée de la Civilisation byzantine. Parallèlement, les restaurateurs du musée albanais, en participant eux-mêmes à la restauration ont eu l’occasion de se former à de nouvelles technologies et aux méthodes contemporaines de diagnostic et de restauration, afin de conserver de la meilleure manière possible les autres – près de 6500 – icônes du musée.

Le choix des 88 icônes restaurées dans le cadre du programme a été effectué sur la base de leur ancienneté et de leur valeur, la gravité de leur état de conservation,

mais aussi l’intérêt qu’elles pouvaient présenter pour le public grec. Grâce à l’équipement technologique de l’atelier ainsi qu’au niveau élevé de formation et à l’expérience des restaurateurs du musée de la Civilisation byzantine, les «secrets» invisibles à l’œil nu de chaque icône furent révélés, leur pathologie définie avant de mettre en œuvre le mode de restauration approprié.

Dans l’exposition, 72 des icônes restaurées furent présentées (ill. 2-4), couvrant une durée de six siècles (du XIVe au XIXe siècle) et offrant ainsi au visiteur un panorama de la peinture religieuse réalisée dans les communautés orthodoxes d’Albanie. Un grand nombre de tendances artistiques étaient ainsi représentées, depuis l’art de l’époque des Paléologues (XIVe siècle), de l’atelier de Kastoria (XVe siècle), des peintres de Crète (XVIe siècle), des peintres originaires des villages d’Epire et de Macédoine (XVIIe siècle), de la tendance au retour aux modèles paléologues principalement cultivée dans les monastères du Mont Athos (XVIIIe siècle), des influences de l’art occidental, principalement dans les gravures à grande diffusion.

Un mode original de présentation de l’exposition a été adopté pour relier les icônes avec leur environnement naturel, les monastères et les églises d’où ils provenaient. A cet effet, de nouvelles technologies ont été mises en œuvre à l’aide desquelles ont même été présentés les lieux de travail et le parcours des peintres dans toute l’Europe du Sud-est, de Chypre à

Venise et aux principautés paradunabiennes.

L'exposition a été accompagnée d'un catalogue raisonné avec une riche illustration.

La directrice du musée de la Civilisation byzantine Mme Anastassia Tourta, chargée de la responsabilité et de la coordination du programme a également pris en charge l'ensemble de l'exposition.

“Les objets précieux de la tradition”

De rares objets précieux et luxueux des collections du musée folklorique de l'université Aristote de Thessalonique ont été présentés à l'exposition “Les objets précieux de la tradition” qui s'est tenue du 6 juillet 2006 au 28 février 2007 dans l'aile des expositions temporaires du musée (ill. 5).

Ces objets, dans une relation croisée avec les objets exposés dans les collections permanentes du musée de la Civilisation byzantine, ont souligné aux visiteurs la continuité des techniques, de l'iconographie et des symbolismes qui traversent la culture grecque depuis l'empire byzantin jusqu'à aujourd'hui.

L'exposition a abordé avec un intérêt particulier et de manière vivante la question des objets précieux de la tradition et le caractère relatif de notions telles que «la valeur» ou «le prix». Des bijoux, structurés en unités thématiques relatives à leur production, leur consommation, leur usage et leur réemploi, leur relation et leur identité, leur forme et leur symbolisme, ont été présentés. Bijoux très précieux ou

de pacotille, offerts, apportés en dot ou à vendre, talismans pour repousser le mal, parures pour les hommes, les femmes, les enfants, ornés de dragons et d'autres animaux fantastiques, sauvages et exotiques, d'oiseaux, de plantes, de paysages et de personnages.

Dans le cadre de l'exposition, un autre champ de dialogue s'est ouvert entre l'art du passé et l'expression artistique contemporaine. Les bagues sculptées d'Aphrodite Liti dont huit étaient de nouvelles créations inspirées par l'exposition ont révélé des ressemblances structurelles mais aussi des différences indéniables en tant qu'objets d'art qui évoquent ou renvoient à la signification d'une bague sans que ces créations n'en soient réellement.

La section de l'Enfance et des Jouets du musée Bénaki a participé à l'exposition avec des pièces, telles que des bijoux pour enfants, des vêtements et des poupées de valeur. Dans l'espace de l'exposition était projetée une vidéo réalisée par la Fondation – Musée Folklorique du Péloponnèse V. Papantoniou sur le thème des parures dans la culture traditionnelle grecque.

Mme Eléonora Skoutéri-Didaskalou professeur d'anthropologie sociale à la Section d'Histoire et d'Archéologie de l'université Aristote de Thessalonique avait été chargée de l'exposition.

Le “Prix du Musée” retourne à son siècle

Après avoir été hébergé durant une année par le musée de la Civilisation byzan-

Les nouvelles du Musée

tine, le Prix du Musée de l'Europe, la petite sculpture créée par l'artiste catalan Juan Miro est retourné à son siège (ill. 6). Une délégation du musée dirigée par sa directrice Mme Anastassia Tourta a accompagné la sculpture à Strasbourg où, au cours d'une cérémonie officielle, elle a été remise au nouveau musée primé, le 11 avril.

Le musée de la Civilisation byzantine a été le premier musée grec à être honoré de cette très importante distinction européenne. Le musée primé en 2006 était le Churchill Museum and Cabinet War Rooms à Londres.

PROGRAMMES PÉDAGOGIQUES

L'activité pédagogique du musée s'est poursuivie au cours de l'année scolaire 2005-2006. De janvier à décembre 2006, les programmes éducatifs suivants ont été mis en œuvre :

«Je découvre les icônes byzantines» pour les enfants de maternelle et du C.P. dans la Xème salle du musée (avec le financement du 3ème fonds structurel de soutien de la Communauté européenne).

«On joue aux fouilles?» pour les enfants de maternelle et du C.P. dans la salle des programmes éducatifs et dans l'espace à l'extérieur de cette dernière (avec le financement du 3ème fonds structurel de soutien de la Communauté européenne).

«Aspects de la vie quotidienne à l'époque paléochrétienne» pour les élèves de C.M.1 et C.M.2 dans la salle des pro-

grammes éducatifs et dans la 2ème salle du musée (avec le financement de la fondation A.G. Léventis)

“Découvrir le passé” pour les élèves du Collège dans la salle des programmes éducatifs (avec le financement du 3ème fonds structurel de soutien de la Communauté européenne).

Enfin, dans le cadre de l'exposition temporaire “Les objets précieux de la tradition”, un programme éducatif a été conçu et réalisé sous le titre “Où est cachée la bague ?” pour les élèves de C.M.1 ET C.M.2.

Les programmes ont été suivis par un total de 2.328 élèves.

ACTIVITÉS ET MANIFESTATIONS

Journée Internationale des musées 2006 “La face cachée du musée de la Civilisation byzantine”

Les visiteurs du musée ont eu l'occasion de découvrir la face cachée du musée le 18 mai 2006, journée internationale des musées.

Dans le cadre du thème général Les musées et les jeunes choisi en 2006, le musée de la Civilisation byzantine a ouvert à un large public ses ateliers de restauration ainsi que ses entrepôts archéologiques et a invité des jeunes de tous âges à découvrir les différentes étapes précédant une exposition (ill. 7).

A travers un dialogue avec les personnes travaillant à la restauration des objets, les visiteurs ont eu la possibilité

---

d'entrer en contact avec la civilisation byzantine et le travail nécessaire pour la rendre accessible au public. Ce fut aussi l'occasion pour les jeunes avant qu'ils ne deviennent à leur tour des professionnels de découvrir un domaine particulièrement intéressant.

Le public a également eu la possibilité d'être guidé dans les expositions permanentes du musée, en s'aidant de prospectus thématiques originaux qui renvoyaient à quatre catégories d'objets en fonction de leur matériau de fabrication. Dans le cadre de la Journée internationale, un atelier de reliure a également été ouvert pour un nombre limité de participants.

L'après-midi, dans la cour du musée ont été aménagés des ateliers de restauration de marbre, de métal, de papier et de céramique où les restaurateurs ont montré aux visiteurs certaines des méthodes et des techniques qu'ils utilisent. La journée s'est achevée par un concert de jazz dans la cour du musée avec une formation de jeunes de la ville, Bossanovex.

Récital de musique de chambre

Le 22 juin 2006, les Amis du musée de la Civilisation byzantine ont accueilli l'été dans la cour centrale du musée par une soirée musicale avec le Nouveau Quartet Grec (ill. 8). Giorgos Démertzis (violon), Dimitris Chandrakis (violon), Chara Seira (viole) et Apostolos Chandrakis (violoncelle) qui composent le quartet ont interprété des œuvres de Mozart, Théodorakis et Beethoven.

Le Nouveau Quartet Grec est un des groupes les plus remarquables de musique de chambre en Grèce avec un répertoire aussi bien d'œuvres classiques que de créations musicales grecques. Cette formation a présenté un grand nombre d'œuvres dans des festivals connus et des rencontres artistiques internationales et a effectué des tournées en Europe, en Chine, aux Etats-Unis et au Brésil. Leur discographie comprend principalement des œuvres de compositeurs grecs parmi lesquels l'ensemble de l'œuvre pour quartet à cordes de Nikos Skalkotas, enregistrement qui a reçu des critiques dithyrambiques de la presse grecque et internationale. En 2001, le Nouveau Quartet Grec a reçu le «Grand Prix de Musique» de l'union des Critiques de Théâtre et de Musique de Grèce.

Une réception a été donnée après le concert et les recettes tirées de cette manifestation ont été consacrées à l'enrichissement des collections et au soutien de l'œuvre du musée.

Journées européennes du Patrimoine 2006 "De gustibus..."

Des images de la gastronomie d'hier et d'aujourd'hui, des points de vue pertinents sur la quotidienneté de la nourriture à Thessalonique, mais aussi la résolution d'énigmes dans les salles du musée ont composé l'ensemble des manifestations organisées par le musée de la Civilisation byzantine dans le cadre de la célébration des Journées Européennes du Patrimoine 2006.

Les nouvelles du Musée

Du 22 septembre au 8 octobre, sous le titre général “De gustibus...” une exposition de photographie a été présentée dans la cour du musée en collaboration avec le groupe photographique Stéréosis (ills. 10). De l’achat à la table et de la préparation au “cérémonial” du repas, les photographies de l’exposition ont donné des images caractéristiques de la relation particulière entretenue par les habitants de Thessalonique avec la nourriture. Parallèlement une petite unité était consacrée à la Thessalonique des goûts d’hier et d’aujourd’hui.

La reproduction d’une table byzantine dans l’espace d’accueil du musée (ill. 9) a fourni des informations sur la gastronomie dans l’empire byzantin et les ustensiles utilisés pour cuire et servir les repas. Le public avait également à sa disposition un prospectus thématique qui révélait les secrets de la nourriture byzantine dans l’exposition permanente du musée.

Au cours des trois Journées européennes du Patrimoine, les visiteurs ont eu l’occasion de prendre part à un jeu original dans les salles du musée, en déchiffrant des énigmes pour réunir du matériel et des ustensiles nécessaires à la préparation d’une recette byzantine. Le musée réservait une entrée libre à tous ceux qui participaient à ce jeu, tandis que le café-restaurant du musée offrait du vin et des plats pour deux personnes aux vainqueurs de chaque groupe de joueurs.

Le musée a organisé pour finir une exposition originale de photographies dans

le réseau Internet qui s’est tenue jusqu’à la fin de l’année. Des images de gastronomie et de gastroanomie, mais aussi de brefs commentaires adressés par ceux qui ont répondu à l’invitation du musée ont été présentés dans l’unité Expositions temporaires de la page Internet du musée.

Diner annuel

Les Amis du musée ont achevé une année remplie d’activités multiples avec la manifestation annuelle désormais consacrée, le 8 décembre 2006 dans la salle d’accueil du musée. La manifestation comprenait un discours de M. Théodosios P. Tassios, professeur honoraire de l’Ecole Polytechnique Metsovio sur le thème “Introduction à la technologie grecque dans l’antiquité”, suivi d’un dîner.

M. Tassios est membre de l’Académie des Sciences de Turin, Président honoraire de la Société Philosophique grecque et Président de la Société grecque d’Etude de la Technologie Grecque dans l’Antiquité. Il a rédigé un grand nombre d’ouvrages et d’articles scientifiques sur des questions de mécanique, de mécanique des sols et de technologie antisismique aussi bien que sur des questions de philosophie et de linguistique.

La conférence s’intégrait dans l’unité des discours de personnalités éminentes ayant un rapport avec le monde de la culture qu’organisent depuis 1998 le musée de la Civilisation byzantine et l’Association des Amis du musée. La manifestation réunit chaque année des membres éminents du monde des affaires, de la

culture et de l'université et s'est imposé comme un des événements importants de la vie sociale à Thessalonique. Les recettes tirées de cette manifestation sont consacrées à l'enrichissement des collections et au soutien de l'œuvre du musée. La série de discours a été inauguré par le ministre de la Culture de l'époque M. Evangelos Vénizélos, puis par Eléni Glykatzí-Ahrweiler, présidente de l'Université de l'Europe, M. Angélos Délivorrías, directeur du musée Bénaki, M. Spyros Vryonis, professeur honoraire de Civilisation Grecque à l'Université de New-York, Mme Marina Lambraki-Plaka, directrice de la Pinacothèque Nationale et Mme Niki Goulándri, présidente du musée Goulándri d'Histoire Naturelle.

C ONFERENCES

Dans le cadre d'une série de conférences organisées par L'Association des Amis du musée sur le thème de l'architecture et de l'art islamique, ont pris part :

Le 6 avril, Mme Emilia Stéphanidou, professeur à l'université Aristote de Thessalonique sur le thème "L'architecture islamique. Formes et types".

Le 25 mai, M. Paschalis Androudis, architecte - restaurateur, sur le thème "L'architecture islamique. Auberges et caravansérails".

Le 1er juin, Mme Eléni Kanétaki, architecte - restauratrice sur le thème "L'architecture islamique, les bains".

Le 23 novembre, Mme Anna Ballian, attachée au musée d'Art Islamique d'Athènes

avec le thème "La céramique islamique".

Dans le cadre d'une série de conférences sur le rayonnement de l'empire byzantin, sont intervenus :

Le 5 octobre, Mme Dionysia Misiou, professeur-assistant à l'université Aristote de Thessalonique sur le thème "La contribution de l'empire byzantin à la civilisation".

Le 8 novembre, M. Evangelos Chrysos, professeur à l'université d'Athènes, sur le thème "La fascination de l'empire byzantin à son époque et aujourd'hui".

A UTRES MANIFESTATIONS

Le 18 janvier, dans le cadre des manifestations organisées par la Communauté Israélite de Thessalonique, une conférence du professeur Ch. Zamboulis a été donnée sur le thème "Hypertension et problèmes cardiaques : facteurs de danger pour le sexe féminin".

Le 23 janvier a été présenté le livre de K. M. Stamatopoulos "La chronique de Tatoi, 1800-2003" publié aux éditions Kapon en partenariat avec la Société grecque pour la Protection de l'Environnement et du Patrimoine Culturel (ill. 12).

Le 8 mars, une manifestation sur le thème "La sponsorisation dans le savoir et la culture. Investissement diachronique de qualité" a été organisée par l'Institut de Développement des femmes d'affaires de la Société grecque d'Administration des Entreprises.

Le 5 avril a été présentée dans l'espace d'accueil du musée l'œuvre du peintre d'icônes Mme Anthi Valsamaki sous le

titre "L'Hymne Acatliste. Anthivola (dessins préparatoires) de son iconographie".

Le 5 mai, M. A. Mentzos a donné une conférence dans le cadre d'une série de leçons sous le titre "Les relations entre les deux sexes dans l'antiquité tardive à travers les vestiges funéraires".

Les 18 et 19 mai s'est tenu la 1ère Assemblée Internationale de Travail sur le thème "Approches digitales dans le patrimoine cartographique" organisée par le Groupe de Travail de l'Union internationale de Cartographie sur les technologies digitales dans le patrimoine cartographique. Parallèlement, une petite exposition a été réalisée dans le cadre de l'Assemblée Internationale, sur les cartes historiques dans l'espace d'accueil du musée.

Le 27 mai s'est tenu à l'université Aristote de Thessalonique une journée scientifique sur le thème "Anthropologie de la mort: déterminations et aphorismes entre les deux sexes" dans le cadre de cours d'Anthropologie Sociale et Folklorique sur le thème "La mort : pratiques et mentalités entre les deux sexes".

Les 2 et 3 juin s'est tenu un Congrès international sur le thème "Religion et culture" organisé par la Société grecque d'Etude des Religions.

Le 4 septembre s'est tenue la rencontre d'ouverture du programme de recherche sous le titre "Répercussions dans l'espace des formes de développement multi-formes dans les pays-clés : Italie, Grèce, Turquie" organisé par la section d'Architecture de l'Ecole Polytechnique de l'université Aristote de Thessalonique.

Le 6 octobre s'est déroulée une journée consacrée à la présentation des résultats du programme de recherche "Développement d'un ensemble éducatif pour l'amélioration de l'environnement interne des bâtiments" dans le cadre du programme Pythagoras du ministère de l'Education organisé par l'Ecole Polytechnique de l'université Aristote de Thessalonique.

Le 18 octobre, M. Heiko Stahi, spécialiste des questions de programmation architecturale et d'ergonomie, a donné une conférence.

Du 12 au 16 novembre s'est tenue à Thessalonique une "Rencontre scientifique sur la céramique dans l'antiquité tardive en Grèce du IIIe au VIIe siècle" organisée par l'Institut archéologique des Etudes de Macédoine et de Thrace en collaboration avec la section d'Archéologie de l'Ecole de Lettres de l'université Aristote de Thessalonique (ill. 11). Dans le cadre de cette rencontre, a été organisé dans le musée de la Civilisation byzantine un atelier de travail où, sous la direction de John Hayes, Michel Bonifay, Arja Karivieri, Andrei Opait, Platon Pétridis et Stella Démesticha, ont été débattues des caractéristiques des différents types et formes de la céramique de l'antiquité tardive.

Le 20 novembre a été présentée l'édition "L'Abaton de Simone de Beauvoir" avec la dernière interview donnée par l'écrivain à la journaliste Eva Nikolaidou.

Le 13 décembre s'est déroulée une manifestation sur la Poésie américaine organisée par l'Association des boursiers du programme Fullbright.

ÉDITIONS

L'exposition temporaire "Icônes des communautés orthodoxes d'Albanie. Collection du musée national d'Art médiéval de Korytsa" était accompagnée par un catalogue scientifique de 210 pages (ill. 13). L'introduction, présentant la peinture religieuse en Albanie du Xe au XIXe siècle, a été rédigée par le professeur honoraire de l'université d'Athènes et académicien Panaghiotis Vokotopoulos, tandis que les textes sur les icônes ont été rédigés par Mme Evgénia Drakopoulou, chercheuse au Centre National de Recherches. La direction scientifique du catalogue a été assurée par la directrice du musée de la Civilisation byzantine, Mme Anastassia Tourta. La fondation I. F. Kostopoulou a contribué financièrement à l'édition du catalogue.

Grâce à la collaboration du musée et de

l'Association des Amis du musée a été édité le calendrier 2007 sur le thème "Saint Démètre dans les collections du musée de la Civilisation byzantine" (ill. 14). Le texte d'introduction a été rédigé par l'archéologue-muséologue Ioannis Motsianos. L'édition a été réalisée grâce au soutien des sociétés Andréadis-Zisiadis A.T.E., Zinon Athanasiadis A.T.E., Metallon Technologiki S.A. et Architex S.A. Dans le cadre de la Journée internationale des Musées ont été édités quatre prospectus qui offraient la possibilité d'une visite thématique aux expositions permanentes du musée appuyant sur des catégories d'objets différentes: des manuscrits, des objets de marbre, des amphores et des icônes. Aussi, dans le cadre des Journées Européennes du Patrimoine a été édité un prospectus thématique qui révélait aux visiteurs les secrets de la nourriture byzantine dans l'exposition permanente du musée (ill. 15).

---

*Μικρά
μελετήματα*

Short studies

Études courtes

ΗΣΤΑΧΩΣΗ ΤΟΥ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΥ
ΚΩΔΙΚΑ Βχφ 25 ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

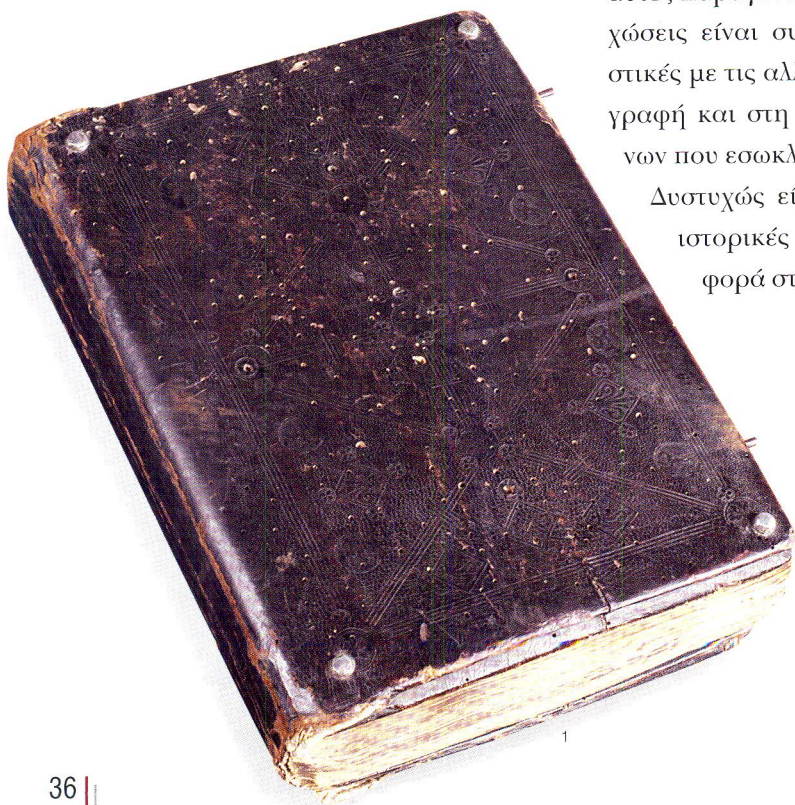
Η σχετικά μικρή συλλογή χειρογράφων του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού πλουτίστηκε το 2002 με την προσθήκη ενός χειρόγραφου Συναξάριου, που γράφτηκε από τον κωδικογράφο Εφραίμ, στο περιβάλλον των μονών Τιμίου Προδρόμου Σερρών και Εικοσιφοινίσσης ή Κοσί-νιτσας Δράμας, στα τέλη του 13ου –αρχές 14ου αιώνα. Το χειρόγραφο αφαιρέθηκε από τη μονή Εικοσιφοινίσσης πριν το 1917, κάτω από αδιευκρίνιστες συνθήκες, και δημοπρατήθηκε το 2002 από γερμανικό οίκο δημοπρασιών, από όπου αγοράστηκε από το ΥΠ.Π.Ο και στη συνέχεια

παραχωρήθηκε στο Μουσείο¹. Ο χειρόγραφος κώδικας, με αρ. καταγρ. Βχφ 25, εκτίθεται πλέον στη αίθουσα 7 της μόνιμης έκθεσης με τίτλο «Το λυκόφως του Βυζαντίου 1204-1453».

Το χειρόγραφο Συναξάριο, εκτός από την παλαιογραφική του αξία που αποτέλεσε αντικείμενο ειδικής έρευνας, παρουσιάζει επιπλέον ενδιαφέρον επειδή είναι σταχωμένο, ή βιβλιοδετημένο, με τη χαρακτηριστική τεχνική των βυζαντινών χρόνων² (εικ. 1).

Η επιστημονική έρευνα, που αφορά τις σταχώσεις, έχει καταστήσει σαφές ότι η τεχνική και η διακόσμηση των σταχώσεων των χειρόγραφων βιβλίων, δηλαδή των κωδίκων, δεν παραμένει ίδια αλλά διαφοροποιείται κατά εποχές και ανάλογα με τον πολιτισμό μέσα στον οποίο αυτές παράγονται. Οι αλλαγές στις σταχώσεις είναι συχνά εξίσου χαρακτηριστικές με τις αλλαγές που υπάρχουν στη γραφή και στη διακόσμηση των κειμένων που εσωκλείουν.

Δυστυχώς είναι σπάνιες οι γραπτές ιστορικές πηγές που κάνουν αναφορά στις βυζαντινές σταχώσεις,

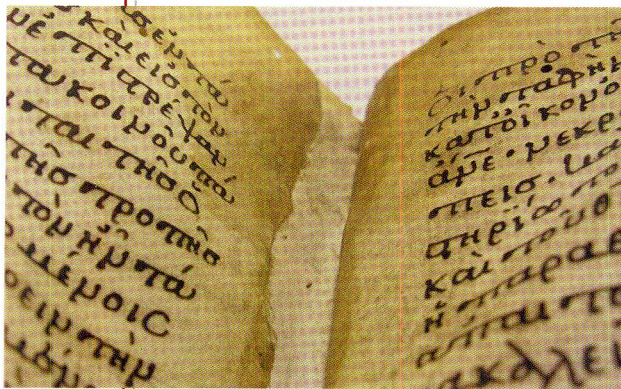

και όταν υπάρχουν, περιορίζονται στα εξωτερικά τους στοιχεία, όπως στο χρώμα και στην ποιότητα του καλύμματος ή στη χρήση επίθετων μεταλλικών στοιχείων³. Όσον αφορά σε τεχνικά ζητήματα, ελάχιστες αναφορές απαντούν σε αραβικά εγχειρίδια βιβλιοδετικής του 12ου αι. και σε ένα βιβλιογραφικό σημείωμα του β' μισού του 18ου αι. σε κώδικα της Ι. Μ. Ιβήρων του Αγίου Όρους⁴. Πολύ σπάνιες είναι επίσης και οι απεικονίσεις σταχωτών την ώρα της εργασίας τους⁵. Οι ελάχιστες πληροφορίες που διαθέτουμε από τις πηγές για τις βυζαντινές και μεταβυζαντινές σταχώσεις αναπληρώνονται εν μέρει από την ερευνητική δουλειά μελετητών, κυρίως στις μεγάλες βιβλιο-

θήκες του Βατικανού, του Αγίου Όρους και του Σινά, όπου φυλάσσεται το μεγαλύτερο μέρος των ελληνικών χειρογράφων και εντύπων που διατηρούν τις αρχικές τους σταχώσεις. Έτσι σήμερα, παρά το γεγονός ότι η έρευνα είναι ακόμη περιορισμένη, είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τις βασικές τεχνικές και διακοσμητικές ιδιαιτερότητές τους κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο⁶. Τα τελευταία χρόνια ταυτίστηκαν μάλιστα αρκετά βιβλιοδετικά εργαστήρια και ήρθαν στο φως σημαντικά στοιχεία που αφορούν την παραγωγή, προέλευση και διακίνηση των χειρογράφων βιβλίων⁷.

Η στάχωση του κώδικα Βχφ 25 της συλλογής του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί αποτελεί τυπικό δείγμα της βιβλιοδετικής παράδοσης των βυζαντινών χρόνων, παρά το γεγονός ότι δεν είναι η αρχική του αλλά το αποτέλεσμα ανακαίνισης. Τα στοιχεία της ανακαίνισης εντοπίζονται στα φύλλα του κώδικα αρ. 1-12, 164-5 και 201 και συνίστανται στη χρήση σπαραγμάτων από παλαιότερο χειρόγραφο για τη στερέωση της ραφής και την αποκατάσταση μικρών απωλειών στα παραπάνω περγαμηνά φύλλα (εικ. 2).

Λαμβάνοντας υπόψη τα τεχνικά στοιχεία της στάχωσης και τη συγκριτική εξέτασή της με αυτή άλλου χειρογράφου, όπως θα αναφέρουμε αναλυτικά στο τέλος, πιστεύουμε ότι η ανακαίνιση και η επαναστάχωση του κώδικα του Μουσείου θα πρέπει να έγινε στο 14ο αι., δηλαδή όχι πολλά χρόνια μετά την παραγωγή και την αρχική στάχωσή του.

2

Εικ. 1. Ο σταχωμένος χειρόγραφος κώδικας Βχφ 25 με το διακοσμημένο δερμάτινο κάλυμμά του.

Fig. 1. The bound manuscript codex Bchf 25 with its decorated leather cover.

Ill. 1. Le codex manuscrit Bchf 25 avec son revêtement décoré en cuir.

Εικ. 2. Η ανακαίνιση στη ράχη φύλλων με τη χρήση σπαραγμάτων από παλαιότερο περγαμινό χειρόγραφο.

Fig. 2. The refurbishment along the spine using fragments of an older parchment manuscript.

Ill. 2. La restauration au dos des feuillets avec l'utilisation d'un fragment d'un parchemin plus ancien.

Ο εξεταζόμενος κώδικας αποτελείται από 26 περγαμινά τεύχη, όλα τετράδια, διαστάσεων 277×197 χιλιοστών, τα οποία είναι ραμμένα μεταξύ τους. Η καλή κατάσταση διατήρησης του κώδικα δεν μας επιτρέπει να δούμε περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τον τρόπο συρραφής. Ωστόσο είναι σαφές ότι ακολουθείται η τυπική τεχνική που χρησιμοποιήθηκε στην περιοχή της ανατολικής Μεσογείου, της οποίας τα παλαιότερα σωζόμενα δείγματα χρονολογούνται στο 2ο – 3ο αι.⁸ Η βασική αρχή αυτής της συρραφής στηρίζεται στη δημιουργία μικρών εγκοπών σχήματος V στη ράχη κάθε τεύχους στα σημεία απ' όπου θα περάσει η κλωστή⁹. Κατά το πέρασμα της κλωστής από την εγκοπή η κλωστή αγκιστρώνεται κάτω από την αντίστοιχη κλωστή του προηγούμενου τεύχους σχηματίζοντας έτσι σταδιακά ραφές, κάθετες στη ράχη του βιβλίου, οι οποίες έχουν τη χαρακτηριστική μορφή αλυσίδας (εικ 3). Οι αλυσίδες αυτές στον εξεταζόμενο κώδικα είναι επτά και χωνεύουν στα αντίστοιχα αυλάκια που δημιουργούνται από τις επάλληλες εγκοπές σχήματος V¹⁰. Η κατανομή των εγκοπών για το χώνεμα της ραφής κατά μήκος της ράχης του κώδικα έγινε με τρόπο ώστε οι πέντε κεντρικές συρραφές να ισαπέχουν, ενώ οι δυο ακριανές έγιναν κοντά στο επάνω και κάτω άκρο του κώδικα. Το αποτέλεσμα αυτής της τεχνικής συρραφής είναι χειρόγραφα βιβλία των οποίων οι ράχες είναι λείες, στοιχείο που αρχίζει να αλλάζει μόνο στο β' μισό του 17ου αι. Τότε εμφανίζονται στις ράχες των βιβλίων τα εξογκώματα ή σηκώματα, όπως

τα ονομάζει ο Λ. Πολίτης, που δημιουργούνται όταν οι σταχωτές του ελλαδικού χώρου αρχίζουν και αυτοί να χρησιμοποιούν υποστηρίγματα από σπάγκο, γύρω από τα οποία ράβονται τα τεύχη, τεχνική που ακολουθούσαν ήδη πριν από το 10ο αι. οι σταχωτές της δυτικής Ευρώπης¹¹. Στις βυζαντινές σταχώσεις η σύνδεση των πινακίδων, με το σώμα του κώδικα γίνεται με διάφορους τρόπους είτε κατά τη συρραφή των τευχών, οπότε πινακίδες και τεύχη ράβονται μαζί, είτε ανεξάρτητα μετά την ολοκλήρωση της συρραφής των τευχών¹². Σε κάθε περίπτωση οι πινακίδες στερεώνονται με κλωστή στις ραφές του σώματος του κώδικα γι' αυτό και κατά κανόνα υπάρχουν τόσα σημεία σύνδεσης όσα τα σημεία ραφής των τευχών.

3

Η καλή κατάσταση διατήρησης του Βχφ 25 δεν μας επιτρέπει την πρόσβαση σε περισσότερες τεχνικές λεπτομέρειες. Το μόνο που είναι ορατό είναι μια σειρά από μικρές οπές στην εσωτερική πλευρά των πινακίδων, παράλληλες στα σημεία ραφής των τευχών (εικ. 4).

Επιπλέον στοιχεία σχετικά με τη σύνδεση των πινακίδων με το σώμα του κώδικα παρατηρήθηκαν με τη βοήθεια ακτινογραφιών ακτίνων Χ¹³. Διαπιστώθηκε ότι σε αντίθεση με την εσωτερική πλευρά των πινακίδων, όπου παρατηρούμε μόνο μικρές οπές, στην εξωτερική πλευρά που καλύπτεται από δερμάτινο κάλυμμα, υπάρχουν αύλακες μέσα από τους οποίους διέρχεται η κλωστή που στερεώνεται στις πέντε από τις επτά ραφές του

Εικ. 3. Παράδειγμα του τρόπου συρραφής των τευχών σε βυζαντινή στάχωση.

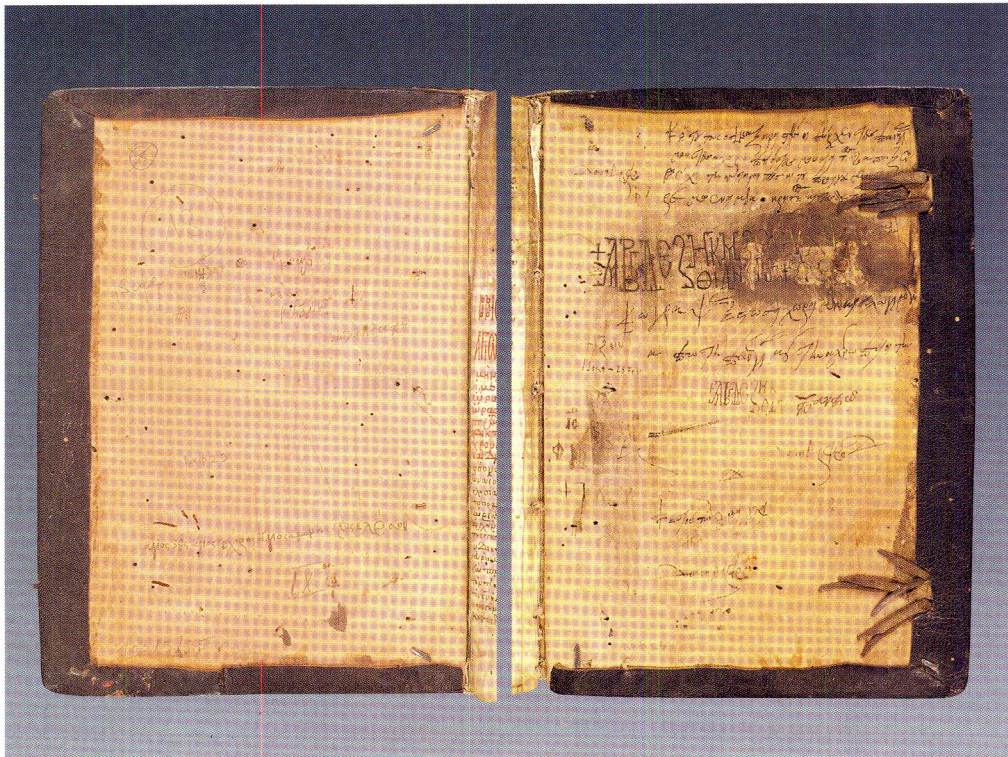
Fig. 3. An example of the way the gatherings are sewn together in Byzantine binding.

Ill. 3. Exemple du mode de couture des cahiers dans la reliure byzantine.

Εικ. 4. Η εσωτερική όψη των πινακίδων του κώδικα με τα γυρίσματα του δερμάτινου καλύμματος και τις απολήξεις των πλοχμών των κλεισίτρων.

Fig. 4. The inside of the codex covers, showing the turn-ins of the leather and the ends of the fastenings.

Ill. 4. La face interne des plats du codex avec les retours du revêtement en cuir et les extrémités des tresses des fermoirs.

4

κώδικα (εικ. 5). Η διάταξη των αυλάκων αυτών έχει ενδιαφέρον γιατί διαφοροποιείται από τη συνηθέστερη διάταξη τύπου ζικ-ζακ¹⁴. Με βάση τα στοιχεία αυτά φαίνεται ότι οι πινακίδες συνδέονται με το σώμα του κώδικα με μία σειρά από εσωτερικές σήραγγες (εικ. 6). Δύο κόμποι, ένας στην κάτω εσωτερική γωνία της πίσω πινακίδας και ένας στην αντίστοιχη άνω γωνία της μπροστινής πινακίδας δηλώνουν πιθανώς τα σημεία εκκίνησης και τερματισμού της διαδικασίας. Οι πινακίδες είναι κατασκευασμένες από σκληρό ξύλο, πιθανώς δρυός, και φέρουν σαφή σημάδια κατεργασίας. Οι εσωτερικές επιφάνειες είναι λείες και καλά πλαναρισμένες, ενώ τα άκρα τους προς τη ράχη φέρουν εμφανή σημάδια κατεργασίας τους με μεταλλική ράσπα, ώστε να δημιουργηθεί το χαρακτηριστικό εκείνο καμπύλωμα που κάνει τις πινακίδες και το σώμα του κώδικα να εφάπτο-

Εικ. 5. Ο τρόπος σύνδεσης των πινακίδων με το σώμα του βιβλίου (σχέδιο Γ. Μπουδαλής).

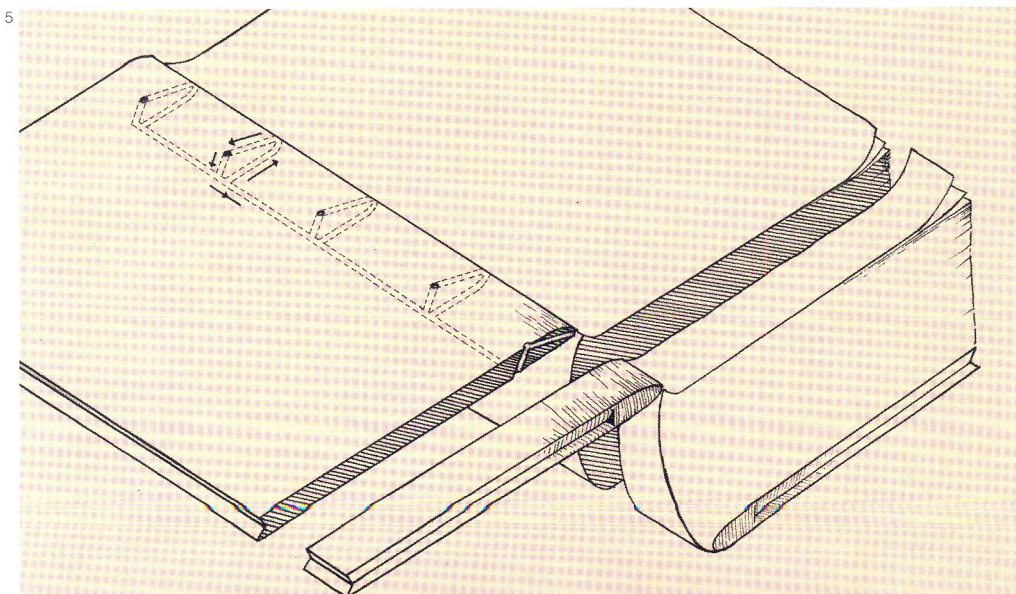
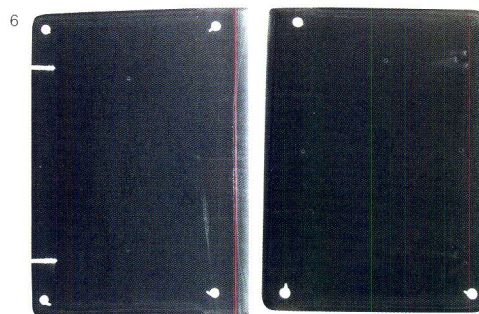
Fig. 5. The technique used to connect the covers with the body of the book (drawing by G. Boudalis).

Ill. 5. Le mode de liaison des aîs avec le bloc du livre (dessin G. Boudalis).

Εικ. 6. Η εσωτερική όψη των πινακίδων του κώδικα όπως αποτυπώνεται με την ακτινογραφία ακτίνων Χ.

Fig. 6. The inside of the codex covers as recorded using X-rays.

Ill. 6. La face interne des plats du codex, telle qu'elle apparaît aux rayons X.

νται εργονομικά. Τις τρεις ελεύθερες πλευρές των πινακίδων διατρέχει συνεχής αύλακα, που αποτελεί χαρακτηριστικό στοιχείο των βυζαντινών βιβλιοδεσιών. Ο σκοπός αυτής της αύλακας είναι αισθητικός διότι έτσι δίνεται η εντύπωση ό,τι η πινακίδα είναι λεπτότερη απ' ό,τι είναι στην πραγματικότητα (εικ. 8).

Αφού συνδέθηκε το σώμα με τις πινακίδες, τα φύλλα του κώδικα ξακρίστηκαν, κόπηκαν δηλαδή και καθαρίστηκαν οι φθαρμένες άκρες των φύλλων του. Πρόκειται για μια διαδικασία που γινόταν όταν ένα χειρόγραφο σταχωνόταν, ή, όπως στην περίπτωση μας, επανασταχωνόταν. Το αποτέλεσμα αυτής της εργασίας είναι να μειώνονται συνήθως οι αρχικές διαστάσεις των φύλλων ενός κώδικα. Κατά τύχη η κάτω εξωτερική γωνία του φ. 37 ήταν διπλωμένη όταν γινόταν το ξάκρισμά του. Γνωρίζουμε έτσι ότι οι αρχικές διαστάσεις των φύλλων του κώδικα θα πρέπει να ήταν μεγαλύτερες κατά 3-4 χιλιοστά στο κάτω και μπροστά περιθώριο των σελίδων.

Η διαδικασία του ξακρίσματος κώδικα σώζεται σε μια σπάνια παράσταση του 1290 περίπου από το Πρωτάτο του Αγίου Όρους. Στην παράσταση αυτή απεικονίζεται ο ευαγγελιστής Ματθαίος ως σταχωτής να ξακρίζει με ειδικό μαχαίρι κώδικα που συγκρατείται σε μικρή φορητή ξύλινη πρέσα, παρόμοια με αυτή που χρησιμοποιούμε ακόμη και σήμερα στη βιβλιοδεσία¹⁵ (εικ. 7).

Η ράχη του κώδικα του Μουσείου καλύπτεται με λινό απλό και άβαφο ύφασμα που έχει κολληθεί και σκεπάζει επίσης

περίπου το ένα τέταρτο (1/4) της εξωτερικής επιφάνειας των πινακίδων. Ο σκοπός αυτού του υφάσματος, που ονομάζεται ενίσχυση της ράχης, είναι αφενός να εξομαλύνει τις επιφάνειες των πινακίδων και της ράχης από τις αύλακες της συρραφής των τευχών και της σύνδεσης των πινακίδων με το σώμα και αφετέρου να ενισχύει αυτή τη σύνδεση. Τα σημεία προέκτασης του υφάσματος στις πινακίδες είναι εύκολα αντιληπτά με την αφή κάτω από την επιφάνεια του δερμάτινου καλύμματος.

Στα δύο άκρα της ράχης και πάνω από την υφασμάτινη ενίσχυση της ράχης έχουν ραφτεί τα κεφαλάρια, κομμάτια δηλαδή από σπάγκο τα οποία στερεώνονται επάνω στα άκρα των πινακίδων και των τευχών με ραφές που συχνά έχουν έντονα διακοσμητικό χαρακτήρα. Τα κεφαλάρια προστατεύουν και στερεώνουν την άκρη των τευχών αλλά και ενισχύουν τη σύνδεση των πινακίδων με το σώμα του βιβλίου. Υπάρχουν διάφοροι τύποι κεφαλαριών που διαφοροποιούνται τόσο ως προς την τεχνική δυσκολία κατασκευής τους όσο και ως προς το διακοσμητικό τους χαρακτήρα¹⁶. Ο Άραβας Al-Ishbili, που μεταξύ των ετών 1184 και 1198 έγραψε στην Κόρδοβα ένα εγχειρίδιο βιβλιοδεσίας, μας πληροφορεί ότι οι βυζαντινοί χρησιμοποιούσαν οκτώ τύπους κεφαλαριών από τους οποίους μας περιγράφει με συντομία τους τέσσερις¹⁷. Τα κεφαλάρια του χειρόγραφου κώδικα Βχφ 25 κατασκευάστηκαν σύμφωνα με την πιο συνηθισμένη τεχνική που στη διεθνή βιβλιογραφία ονομάζεται ελληνικό ή βυζαντινό κεφαλάρι¹⁸. Σύμφωνα με

αυτή την τεχνική το κεφαλάρι είναι κεντημένο επάνω σε δύο βάσεις από σπάγκο με κλωστή η οποία στερεώνεται σε κάθε τεύχος και περιστρέφεται γύρω από τους σπάγκους ώστε να δημιουργείται μια αλληλουχία από χαρακτηριστικές κάθετες και πλάγιες ραφές (εικ. 9). Η υφασμάτινη ενίσχυση της ράχης βοηθάει ώστε κατά το πέρασμα και τράβηγμα της κλωστής μέσα από τα τεύχη αυτά να μην σχίζονται. Σε αυτή την τεχνική είναι χαρακτηριστικός επίσης και ο τρόπος που στερεώνονται τα κεφαλάρια επάνω στις πινακίδες, μέσω οπών που διατρέχουν πλάγια το πάχος τους και εξέρχονται στην εξωτερική τους πλευρά¹⁹.

Οι ξύλινες πινακίδες και η ράχη του κώδικα επενδύονται εξωτερικά με καστανό δέρμα κατσικιού καλής ποιότητας, οι άκρες του οποίου κολλούν στην εσωτερική πλευρά των δυο πινακίδων. Στο κάτω άκρο των δύο πινακίδων διακρίνεται μία επιμελημένη συρραφή του δέρματος, έν-

δειξη ότι το συγκεκριμένο δερμάτινο κομμάτι ήταν σχισμένο πριν από τη χρήση του ως κάλυμμα στάχωσης.

Η δερμάτινη επένδυση των πινακίδων του κώδικα φέρει εμπέστη, ανάγλυφη διακόσμηση αποτελούμενη από έκτυπα θέματα εγγεγραμμένα σε κύκλο ή ρόμβο. Ο διακοσμητικός κάμπος οριοθετείται με τριπλές και τετραπλές γραμμές που σχηματίζουν σε κάθε πινακίδα παραλληλόγραμμο το οποίο διαιρείται σε οκτώ τριγωνικά διάχωρα (εικ. 10α, β). Παρόμοιου είδους διακόσμηση, που δημιουργείται από ευθείες γραμμές που τέμνονται κάθετα ή διαγώνια σχηματίζοντας έτσι παραλληλόγραμμα, ρόμβους και τρίγωνα, χρησιμοποιείται ευρύτητα στη διακόσμηση σταχώσεων από τους μεσοβυζαντινούς ως και τους μεταβυζαντινούς χρόνους²⁰.

Η διακόσμηση των πινακίδων συμπληρώνεται με τα σταυρόσχημα θέματα που κοσμούν τον κεντρικό ρόμβο και το πάνω και κάτω τριγωνικό διάχωρο της πίσω πινακίδας (εικ. 10α) Τα διακοσμητικά θέματα κατανέμονται συμμετρικά στο διακοσμητικό κάμπο, στα σημεία όπου τέμνονται οι εμπέστες γραμμές που οριοθετούν το διακοσμητικό κάμπο και στα τριγωνικά διάχωρα. Συνολικά υπάρχουν τα παρακάτω θέματα: κρινάνθεμο, αετός, λιοντάρι, πτηνό και τρεις ρόδακες (εικ. 11α-στ).

Αν και τα θέματα αυτά είναι φορτισμένα στη βυζαντινή τέχνη με διάφορους συμβολισμούς, δεν υπάρχουν σαφείς ενδείξεις ότι η χρήση τους στη διακόσμηση των σταχώσεων σχετίζεται με αυτούς. Φαίνεται πιθανότερο ότι οι σταχωτές τα επέλεγαν

ακολουθώντας τις γενικότερες τάσεις που επικρατούσαν στην τέχνη της εποχής.

Έτσι το κρινάνθεμο, που εμφανίζεται κατά την παλαιολόγια εποχή ως δάνειο από τη δυτική Ευρώπη, κοσμεί συχνά και τις σταχώσεις χειρογράφων (εικ. 11α). Το θέμα του αετού είναι επίσης από τα πλέον συνηθισμένα στη διακόσμηση των σταχώσεων της βυζαντινής εποχής και κατά κανόνα εμφανίζεται με τη μορφή του δικέφαλου αετού αποδομένου κατά μέτωπο²¹. Στον κώδικα του Μουσείου ο αετός παριστάνεται σε τρία τέταρτα με τα φτε-

Εικ. 7. Ο ευαγγελιστής Ματθαίος ως σταχωτής, σε τοιχογραφία από το Πρωτάτο του Αγίου Όρους, περίπου 1290.

Fig. 7. The Evangelist Matthew as bookbinder in a wall-painting from the Protaton of Mount Athos, circa 1290.

Ill. 7. L'Évangéliste Matthieu en relieur sur une fresque du Protaton du Mont Athos, vers 1290.

Εικ. 8. Τα άκρα του κώδικα με τις αύλακες που διατρέχουν τις τρεις πλευρές των πινακίδων.

Fig. 8. The edges of the codex, showing the grooves that run along the three sides of each cover.

Ill. 8. Les extrémités du codex avec les canaux qui traversent les trois côtés des aîs.

8

ρά μισάνοιχτα και διακριτά τα γαμψά του νύχια (εικ. 11β). Επίσης δυτικής προέλευσης φαίνεται να είναι ο τρόπος απόδοσης του όρθιου λιονταριού της στάχωσης παρά τη διαχρονική χρήση του θέματος στη βυζαντινή τέχνη (εικ. 11γ)²². Το πτηνό που κρατάει κλαδί και στρέφει το κεφάλι προς τα πίσω είναι επίσης γνωστό και από άλλες σταχώσεις της παλαιολόγιας εποχής (εικ. 11δ)²³. Όσον αφορά τους τρεις ρόδακες, ο μεγαλύτερος είναι εξάφυλλος, με μικρά στίγματα ανάμεσα στα φύλλα του, ενώ ο μικρότερος είναι τετράφυλλος (εικ. 11ε). Ρόδακες αυτού του

τύπου, απλοί ή σύνθετοι, αποτελούν συνηθισμένα διακοσμητικά θέματα σε όλη την ιστορία της τέχνης. Ο τρίτος ρόδακας, σε αντίθεση με όλα τα προηγούμενα εμπιέστα διακοσμητικά θέματα της στάχωσης, είναι εσώγλυφος έχει οκτώ απολήξεις και χρησιμοποιήθηκε μόνο μια φορά, στη μέση της πίσω πινακίδας (εικ. 11στ).

Η διακόσμηση στη δερμάτινη επένδυση των πινακίδων του κώδικα έγινε με μικρές μεταλλικές σφραγίδες που πιέστηκαν πάνω στο νοτισμένο από την κόλλα δέρμα²⁴ (εικ. 1). Επειδή το αποτύπωμα που άφη-

9

Εικ. 9. Το κεφαλάρι του κώδικα και ο τρόπος ραφής του.

Fig. 9. The headband of the codex, and how it was sewn.

Ill. 9. Le tranche-file du codex et son mode de couture.

Εικ. 10. Η διακόσμηση του δερμάτινου καλύμματος: (α) στην πίσω πινακίδα και (β) στην μπροστινή πινακίδα (σχέδιο Γ. Μπουδαλής).

Fig. 10. The decoration on the leather cover: (a) on the back cover and (β) on the front cover (drawing by G. Boudalis).

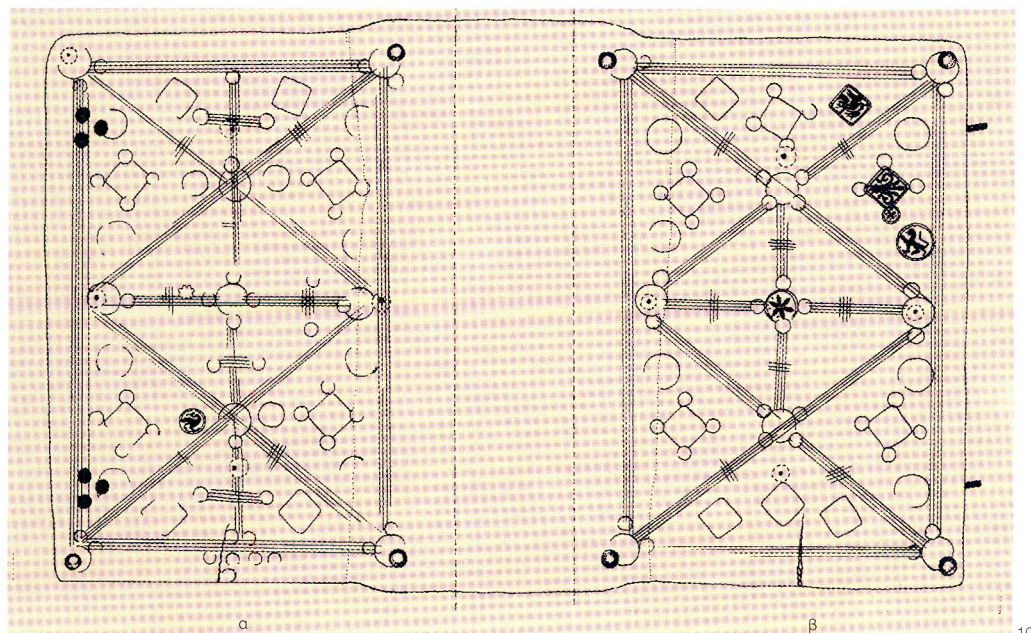
Ill. 10. La décoration du revêtement en cuir : (a) sur le plat inférieur et (β) sur le plat supérieur (dessin G. Boudalis).

σαν έχει χαμηλό έξεργο ανάγλυφο συμπεραίνουμε ότι πιθανόν δε θερμάνθηκαν αλλά και σκόπιμα δεν πιέστηκαν δυνατά. Η μελέτη των εμπιέστων θεμάτων που κοσμούν συχνά τις δερμάτινες επενδύσεις των πινακίδων προσφέρει πολύτιμα στοιχεία που μας βοηθούν στην ομαδοποίηση και χρονολόγηση των σταχώσεων.

Σε κάθε πινακίδα του κώδικα υπήρχαν οχτώ μεταλλικοί γόμφοι, ή αλλιώς κεφαλόκαρφα²⁵. Από αυτούς σήμερα σώζονται τέσσερις στην μπροστινή πινακίδα και τρεις στην πίσω, καρφωμένοι στις γωνίες των πινακίδων και στο μέσον του κεντρικού ρόμβου (εικ 1). Είναι συμπαγείς, κατασκευασμένοι από αργυρόχρωμο κράμα μετάλλου, ακόσμητοι και οι απολήξεις τους διακρίνονται στην εσωτερική πλευρά των πινακίδων. Ο ρόλος τους είναι να προστατεύουν τη διακοσμημένη επιφάνεια του δερμάτινου καλύμματος από την τριβή, αφού τα βιβλία τοποθετούνταν οριζόντια και όχι κάθετα στα ράφια των βιβλιοθηκών, όπως συμβαίνει κατά κανόνα σήμερα.

Η διαδικασία της στάχωσης ενός κώδικα ολοκληρωνόταν με την προσθήκη κλειστρον που τον ασφάλιζαν όταν δεν χρησιμοποιούταν. Ένας καλά κλεισμένος κώδικας, ιδιαίτερα όταν είναι γραμμένος σε περγαμηνή, προστατεύει τα φύλλα από το να έρθουν σε επαφή με το περιβάλλον και με φθοροποιούς παράγοντες, όπως η υγρασία, η σκόνη και τα έντομα.

Ο κώδικας του Μουσείου είχε δύο κλειστρα από τα οποία σώζονται στο εσωτερικό της πίσω πινακίδας, μόνο οι απολήξεις των πλοχμών τους. Κάθε κλειστόρο φαίνε-

ται πως αποτελούνταν από τρεις πλοχμούς, κατασκευασμένους από λεπτές ταινίες δέρματος, οι οποίοι διαπερνούσαν το πάχος της πινακίδας από τρεις μικρές οπές διευθετημένες τριγωνικά (εικ. 5 και 10α)²⁶. Στην άκρη των πλοχμών κάθε κλείστρου υποθέτουμε ότι στερεωνόταν μεταλλικοί δακτύλιοι που δυστυχώς έχουν εκπέσει. Οι δακτύλιοι αυτοί εφάρμοζαν σε μεταλλικά καρφιά τα οποία σώζονται ακόμη και σήμερα στην μπροστινή πινακίδα. Τα κλείστρα του κώδικα Βχφ 25 είναι χαρακτηριστικά των βυζαντινών σταχώσεων και παρόμοια συναντάμε πολύ συχνά ως τα τέλη του 17ου αι.²⁷

Η διακόσμηση της στάχωσης του κώδικα Βχφ 25 διαφοροποιείται από τις δημοσιευμένες έως τώρα σταχώσεις χειρογράφων που προέρχονται από τις μονές Τιμίου Προδρόμου Σερρών και της Εικοσιφοινίσσης ή Κοσίνιτσας Δράμας, στο πε-

ριβάλλον των οποίων πιστεύεται ότι γράφτηκε και σταχώθηκε ο κώδικας²⁸. Παρουσιάζει ωστόσο μεγάλες ομοιότητες με τη στάχωση του κώδικα 336 του κέντρου Ivan Duǰsen της Σόφιας όπου φυλάσσεται μεγάλο μέρος των χειρογράφων που αφαιρέθηκαν το 1917 από τις δύο μονές²⁹. Ο κώδικας 336 της Σόφιας είναι περγαμινό Ωρολόγιο, γνωρίζουμε ότι προέρχεται από τη μονή Κοσίνιτσας Δράμας και χρονολογείται το 14ο αι. Δυστυχώς τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας για τη στάχωση και το χειρόγραφο που εσωκλείει είναι λιγοστά και η φωτογραφική αναπαραγωγή της στάχωσής του δεν είναι ικανοποιητική³⁰. Ωστόσο διαπιστώνουμε ότι ο κώδικας της Σόφιας είναι καλυμμένος με δέρμα ίδιου χρώματος με τον κώδικα Βχφ 25 του Μουσείου, η επένδυση των πινακίδων του κοσμεύεται με τα ίδια διακοσμητικά θέματα, τα οποία κα-

11α

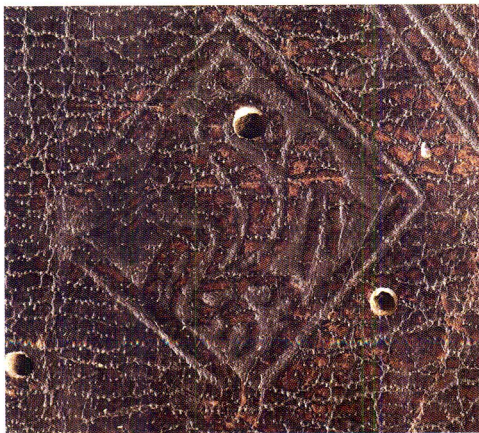

Εικ. 11. Τα διακοσμητικά θέματα του καλύμματος: (α) κρινάνθεμο, (β) αετός, (γ) λιοντάρι, (δ) πτηνό, (ε) εξάφυλλος και τετράφυλλος ρόδακας, (στ) οκτάφυλλος ρόδακας.

Fig. 11. The decorative motifs of the cover: (α) lily, (β) eagle, (γ) lion, (δ) bird, (ε) six- and four-petal rosette, (στ) eight-petal rosette.

Ill. 11. Les motifs décoratifs du revêtement : a) fleur de lys, β) aigle, γ) lion, δ) oiseau, ε) rosette à six et quatre lobes, στ) rosette à huit lobes.

11β

τανέμονται με τον ίδιο τρόπο. Φέρει επίσης ισάριθμους και ίδιους γόμφους με αυτούς του κώδικα Βχφ 25.

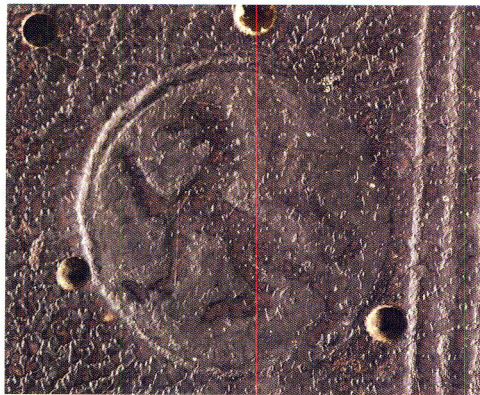
Αν και η στάχωση του κώδικα του Μουσειού αποτελεί, όπως προαναφέραμε, τυπικό παράδειγμα βυζαντινής στάχωσης, η χρονολόγησή της είναι αρκετά δύσκολη. Αυτό οφείλεται στο ότι οι αλλαγές στην τεχνική και διακόσμηση των σταχώσεων ήταν αργές μέσα στο χρόνο αλλά και στην απουσία επαρκούς επιστημονικής έρευνας. Σήμερα ωστόσο είμαστε σε θέση να διακρίνουμε με ασφάλεια τις σταχώσεις της ύστερης βυζαντινής εποχής από αυτές των μεταβυζαντινών χρόνων, περίοδο κατά την οποία αυτή η ιδιαίτερη τεχνική, της οποίας τα στοιχεία περιγράψαμε συνοπτικά παραπάνω, εγκαταλείφθηκε ολοκληρωτικά και αντικαταστάθηκε από την αντίστοιχη δυτικοευρωπαϊκή, η οποία επί της ουσίας χρησιμοποιείται μέχρι σήμερα³¹.

Μικρά μελετήματα

Η σωζόμενη στάχωση του κώδικα του Μουσείου, με βάση τα τεχνικά και διακοσμητικά χαρακτηριστικά που παρουσιάζει, θα μπορούσε να χρονολογηθεί στο 14ο – 15ο αι., ίσως ακόμη και στις αρχές του 16ου αι. Το γεγονός όμως ότι είναι ίδια με τη στάχωση του κώδικα 336 του κέντρου Ivan Duήεν της Σόφιας μας παρέχει επιπλέον χρονολογικά στοιχεία. Ο κώδικας 336 από παλαιογραφικής άποψης χρονολογείται στο 14ο αι. και κατά τα φαινόμενα δεν έχει υποστεί ανακαίνιση³². Άρα θα πρέπει να θεωρήσουμε τη στάχωσή του σύγχρονη με το χειρόγραφο που εσωκλείει. Η ομοιότητα στη δια-

κόσμηση των δύο σταχώσεων είναι τέτοια, ώστε να μπορούμε βέβαια να χρονολογήσουμε και τη στάχωση του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού στο 14ο αι. Οι δυο χειρόγραφοι κώδικες, που σήμερα ο ένας βρίσκεται στη Σόφια και ο άλλος στη Θεσσαλονίκη, πιθανώς σταχώθηκαν στο ίδιο εργαστήριο ίσως και από τον ίδιο σταχωτή, στοιχείο που μπορεί να φανεί ιδιαίτερα χρήσιμο στην ανασύνθεση της ιστορίας τους.

Δρ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΠΟΥΔΑΛΗΣ
*Συντηρητής βιβλίων
Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού*

11γ

11δ

11ε

11στ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Β. Ατσαλος - Β. Κατσαρός, «Ένα Άγνωστο χειρόγραφο από την Κοσίντσα στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού της Θεσσαλονίκης», Πρακτικά 6ου Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας, Δράμα, 21-27 Σεπτεμβρίου 2003 [υπό έκδοση] και Β. Ατσαλος, Εφραίμ Χειρόγραφο, *Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού* 9 (2002), σ. 9 και 98-9.
2. Β. Ατσαλος - Β. Κατσαρός, ό. π. [υπό έκδοση].
3. Β. Atsalos, "Sur quelques termes relatifs a la reliure des manuscrits grecs", Actes du XIV Congrès International des Etudes Byzantines, Bucaresti 1976, σ. 43-9.
4. G. Bosch - J. Carswell - G. Petherbridge, *Islamic Bindings and Bookmaking. A catalogue of an exhibition*, The Oriental Institute, May 18 - August 18, The University of Chicago, 1981, σ. 1-19 και Γ. Μπουδαλής, «Ισλαμικές σταχώσεις και η επίδρασή τους στις Ελληνικές μεταβυζαντινές βιβλιοδεσίες», *Βιβλιοαμφίστης* 2 (2004), σ. 55-118. Επίσης Γ. Μπουδαλής, «Δια το στάχυμα...? μία μαρτυρία για τη βιβλιοδεσία και την ορολογία της από το β' μισό του 18ου αιώνα», Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: βυζαντινή μεταβυζαντινή βιβλιοδεσία*, Ε.Ι.Ε., Αθήνα, 13-16 Οκτωβρίου 2005 [υπό έκδοση].
5. Κ. Χούλη, «Δύο ιστορήσεις του ευαγγελιστή Ματθαίου ως σταχωτή», *Βιβλιοαμφίστης* 1 (1999), σ. 78-87.
6. Βλ. ενδεικτικά Β. van Regemorter, "La reliure des manuscrits grecs", *Scriptorium* 8 (1954), σ. 3-23, Β. van Regemorter, "La reliure byzantine", *Revue Belge d'archeologie et d'histoire de l'art* 36 (1967), σ. 247-312, C. Federici & K. Houllis, *Legature Bizantine Vaticane*, Istituto Centrale Patologia del Libro 1988, J. Szirmai, *The Archeology of the medieval bookbinding*, Ashgate, 1999, σ. 62-92, Κ. Χούλη, «Η Βυζαντινή βιβλιοδεσία. Ιστορία, Τέχνη και Τεχνική», *Βιβλιοαμφίστης* 1 (1999), σ. 13-51 και G. Boudalis, *The evolution of a craft: post-Byzantine bookbinding between the late 15th and the early 18th century from the collections of the Iviron monastery library / Mount Athos and the St. Catherine's monastery library / Sinai*, PhD thesis, Camberwell College of Arts, University of the Arts London (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Λονδίνο 2005.
7. P. Canart - D. G. de Matons - Ph. Hoffmann, "L'analyse technique des reliures byzantines et la détermination de leur origine géographique (Constantinople, Crete, Chypre, Grece)", *Scritture, Libri e Testi nelle Aree Provinciali di Bisanzio*, (Erice 18-25 Settembre 1988), Spoleto, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 1991, σ. 751-68, και πίνακες I-VIIIb, D. G. de Matons & Ph. Hoffman, "Un groupe de reliures byzantine provenant du monastere athonite de Kastamonitou", *La legatura dei libri antichi tra conoscenza, valorizzazione e tutela* (Convegno internazionale, Parma, 16-18 novembre 1989), Bolletino dell'Istituto Centrale Patologia del Libro, σ. 44-5, E. Gamillscheg, Die Handschriftenliste des Johannes Chortasmenos im Oxon. Aed. Chr. 56, *Codices Manuscripti* 7 (1981), Heft 2, σ. 52-6, Ph. Hoffmann, "Reliures Crétoises et Vénitiennes Provenant de la Bibliothèque de Francesco Maturanzio et Conservées a Pérouse", *Mélange de l'Ecole Française de Rome, Moyen Age-Temps Moderns* 94 (1982), σ. 729-57, του ίδιου, "Une nouvelle relieure Byzantine au monogramme des paléologues" (Ambrosianus M 46 sup. =GR. 512), *Scriptorium* 39, 2(1985), σ. 274-81, J. Trigoïn, "Un groupe de reliures Crétoises, XV siecle", Πειραγμένα του Α' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, *Κρητικά Χρονικά*, τόμ. ΙΕ'-ΙΣΤ', τεύχος ΙΙ (1961-62), σ. 102-12, M. Wittek, "Pour un étude du scriptorium de Michel Apostoles et consorts", *Scriptorium* 7 (1953), σ. 290-297, Α. Πολίτης, «Το βιβλιογραφικό εργαστήριο και η βιβλιοθήκη της Μονής Προδρόμου Σερρών», *Σερραϊκά Χρονικά* 8 (1979), σ. 31-55, G. Boudalis, ό.π. σημ. 2, Ch. Astruc, "Isidore de Thessalonique et la relieure à monogramme du Parisinus graecus 1192", *Revue Francaise d'Histoire du Livre* 36 (1982), σ. 261-72 και P. Canart, Reliure et codicology. Perspectives de la recherche, *La legatura dei libri antichi tra conoscenza, valorizzazione e tutela Convegno internazionale*, Parma, 16-18 novembre 1989, Bolletino dell'Istituto Centrale Patologia del Libro 44-45 (1990-1991), σ. 55-73.
8. J. Szirmai, ό.π., σημ. 6, σ. 7-31.
9. Κ. Χούλης 1999, ό. π. σημ. 6, σ. 20 και εικ. 5α, β.
10. G. Petherbridge, "Sewing structures and materials: a study in the examination and documentations of Byzantine and post-Byzantine bookbindings", in *Paleographia e Codicologia Greca*, Atti del II Colloquio

- Internazionale (Berlino – Wolfenbüttel) 17-21 Ottobre 1983, Alesandria 1991, σ. 363-408, Κ. Houlis, “A research on structural elements of Byzantine bookbindings”, *Ancient and Medieval Book materials and Techniques*, (Erice, 18-25 September 1992), Studi e Testi 357, Citta del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1993, σ. 239-68 και D. G. de Matons & Ph. Hoffmann, “La couture des reliures byzantine”, *Rescherches des codicologie compare. La composition du codex au Moyen Age, en Orient et en Occident*, Paris, Presses de l’Ecole normale superieure, 1998, σ. 205-54. J. Szirmai, ό.π., σημ. 2.
11. Α. Πολίτης, *Οδηγός Καταλόγου Χειρογράφων*, Γενικό Συμβούλιο Βιβλιοθηκών της Ελλάδος 17, Αθήνα 1961, σ. 47 και Γ. Μπουδαλής, «Το πέρασμα από τις στατώσεις των βυζαντινών χρόνων στις στατώσεις της μεταβυζαντινής εποχής: στατιστική έκθεση ορισμένων καθοριστικών αλλαγών», Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας, Δράμα, 21-27 Σεπτεμβρίου 2003, [υπό έκδοση].
12. Κ. Χούλης 1999, ό.π., σημ. 6, σ. 23-4 και J. Szirmai, ό.π., σημ. 6, σ. 69-75.
13. Οι ακτινογραφίες πραγματοποιήθηκαν στο εργαστήριο εικόνων του Μουσείου από τις συντηρήτριες Δ. Λαζίδου, Δ. Δροσάκη και Αν. Σιάκα.
14. C. Federici & K. Houlis, ό.π., σημ. 6, σ. 29-31 και J. Szirmai, ό.π. σημ. 6, σ. 23-4 και εικ. 9, 11-2.
15. Κ. Χούλης 1999, ό.π., σημ. 5.
16. G. Boudalis, Endbands in Greek-style bindings, *Paper Conservator* 31 (2007), σ. 29-49.
17. A. Gacek, “Arabic bookmaking and terminology as portrayed by Bakr al-Ishbīlī in his *Kitāb al-taysīr fī šimā’at al-tasfīr*”, in *Manuscripts of the Middle East* 5 (1990/91), σ. 109.
18. Βλ. ενδεικτικά J. Greenfield and J. Hille, *Headbands. How to work them*. Newcastle, DE, Oak Knoll Books, 1990, σ. 51-6. *Tranche-filés brodées. Etude historique et technique*, Paris: Bibliothèque Nationale, 1989, σ. 52-69 και G. Boudalis, ό.π., σημ. 16.
19. C. Federici & K. Houlis, ό.π., σημ. 6, σ. 42-4 και G. Boudalis, ό.π., σημ. 16.
20. Βλ. ενδεικτικά Α. Πολίτης, *Κατάλογος χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, αρ. 1857-2500*, με τη συνεργασία Μαρίας Α. Πολίτη, Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, τ. 54, Αθήνα 1991, σ. ΙΘ’ και Κ. Χούλης, ό.π., σημ. 6, εικ. 26.
21. Βλ. Γ. Κ. Σπυριδάκης, «Ο δικέφαλος αετός ιδίως ως σύμβολον ή ως θέμα κοσμήσεως κατά την Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή μέχρι των νεωτέρων χρόνων περίοδον», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, τόμ. ΛΘ’ - Μ’, Θεσσαλονίκη 1962, Θ. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και ύστερης Βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, έκδ. Τ.Α.Π.Α., Αθήνα 1988, σ. 98-100 με προηγούμενη βιβλιογραφία, C. Federici & K. Houlis, ό.π., σημ. 6, σ. 42-4 και G. Boudalis, ό.π., σημ. 6, σ. 841.
22. Βλ. C. Federici & K. Houlis 1988, ό.π., σημ. 6, σ. 48, 69 και G. Boudalis, ό.π., σημ. 6, σ. 842.
23. Ενδεικτικά βλ. Κ. Χούλης 1999, ό.π., σημ. 6, εικ. 36β.
24. Φ. Α. Δημητρακόπουλος, «Παλαιογραφικά και Μεταβυζαντινά Ε’. Τα βιβλιοδετικά εργαλεία της ιεράς μονής Δουσίου», Ανάτυπο από την *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τόμ. Λ’ (1992-1995), σ. 531-81.
25. Β. Atsalos 1976, ό.π., σημ. 3.
26. Κ. Χούλης 1999, ό.π., σημ. 6, σ. 27-9, εικ. 18-21.
27. Γ. Μπουδαλής, ό.π., σημ. 11.
28. Β. Ατσαλος, *Τα χειρόγραφα της Ιεράς Μονής Κοσίντισσας (ή Εικοσιφοίνισσας) του Παγγαίου* [Δήμος Δράμας, Ιστορικό Αρχείο, Σειρά Δημοσιευμάτων, αρ 1], Δράμα 1990, σ. 21-5 και Γ. Κ. Παπάζογλου, *Χειρόγραφα της Εικοσιφοίνισσας και του Τιμίου Προδρόμου Σερρών στο Ινστιτούτο ‘Ιωάν Δυζέν’ της Σόφιας*, Θεσσαλονίκη 1990.
29. Α. Πολίτης, ό.π., σημ. 7, πίν. 1-11, Α. Πολίτης, ό.π., σημ. 20, σ. 488, J. M. Olivier – M. A. Monégier du Sorbier, *Catalogue des manuscrits grecs de Tchecoslovaquie*, Paris 1983, σ. 86-92 και πίν. XXV και Β. Κατσαρός – Β. Ατσαλος, ό.π., σημ. 1, σ. 187-8.
30. Ευχαριστώ τους Β. Ατσαλο και Β. Κατσαρό για τη διάθεση και το χρόνο που αφιέρωσαν απαντώντας στις ερωτήσεις μου σχετικά με το θέμα. Βλ. και Β. Κατσαρός, *Τα χειρόγραφα των μονών Τιμίου Προδρόμου Σερρών και Παναγίας Αχειροποιήτου του Παγγαίου (Κοσίντισσας). Η ιστορία των αριθμών*, [Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Σερρών, Σειρά Εκδόσεων για την Πόλη και τον Νομό Σερρών 4], Σέρρες 1995, σ. 109, 125 και 206, πίν. 5.
31. Γ. Μπουδαλής, ό.π., σημ. 11.
32. Η πληροφορία προέρχεται από προσωπική επικοινωνία με τον κ. Β. Κατσαρό.

THE BINDING OF CODEX ΒΧΦ
25 OF THE MUSEUM OF
BYZANTINE CULTURE

The relatively small collection of manuscripts in the Museum of Byzantine Culture was expanded in 2002 with the addition of a manuscript Synaxarion written by the scribe Ephraim, in the milieu of the monasteries of Timios Prodromos, Serres, and Ikosifinissa or Kosinitsa, Drama, toward the late 13th or early 14th century. The manuscript was removed from the Monastery of Ikosifinissa before 1917, under unclear circumstances, and was put to auction in 2002 by a German auction house. It was bought by the Hellenic Ministry of Culture and eventually granted to the Museum¹. The manuscript codex, whose inventory number is ΒΧΦ 25, is now on display in room 7 of the permanent exhibition entitled “The Twilight of Byzantium, 1204-1453”.

The handwritten Synaxarion, apart from its paleographic value, which has been the subject of a particular study presents also a special interest as it is bound with the characteristic technique of the Byzantine times² (fig. 1).

The research on bookbinding has shown that the technical and decorative features used in the production of manuscript books, or codices, were never static; rather, they varied considerably across temporal and cultural boundaries. The variety in bookbinding is often just as characteristic

as the variety of the writing and manuscript illuminations contained within.

Unfortunately, written historical sources that refer to Byzantine bookbinding are rare. Even where they do exist, they are limited to superficial features, such as the colour and quality of the cover, or the use of metal fittings³. As for technical issues, a very small number of references can be found in 12th-century Arabic bookbinding manuals and in a note from the second half of the 18th century in a codex in Iviron Monastery on Mount Athos⁴. Depictions of bookbinders engaged in their craft are also very rare⁵.

The little information we have from the sources concerning Byzantine and post-Byzantine bookbinding is complemented somewhat by the research of scholars, especially in the great libraries of the Vatican, Mount Athos, and Mount Sinai, where the majority of Greek manuscripts and printed works retaining their original binding are preserved. So although the research is still quite limited, we are now in a position to know the basic technical and decorative peculiarities of bookbinding in the Byzantine and post-Byzantine eras⁶. Just in the last few years, in fact, a number of bookbinding workshops have been identified, and various important facts have come to light regarding the production, provenance, and distribution of manuscript books⁷.

The binding of the Museum of Byzantine Culture’s codex ΒΧΦ 25 is of particular interest to scholars, for it is a characteristic example of the Byzantine book-

binding tradition. And this in spite of the fact that it no longer retains its first binding, but has been rebound. Evidence of the rebinding process is visible on pages 1-12, 164-5, and 201; patches of older manuscripts have been used to stabilize the stitches and to restore small losses in the parchment (fig. 2).

Keeping in mind the technical elements of the binding, and a comparison with the binding of another manuscript, which we will discuss in more detail towards the end, we believe that the restoration and rebinding of the Museum codex occurred around the 14th century, not long after its production and first binding.

The codex in question consists of 26 gatherings of parchment, all quaternion, 277mm tall by 197mm wide which are sewn together. Due to the good preservation of the codex we do not have access to see more details about the sewing technique. However, it is clear that this is done according to the standard method used in the Eastern Mediterranean, whose oldest surviving samples date to the 2nd or 3rd century⁸.

The basic principle of this sewing technique consists in cutting small V-shaped notches on the spine-fold of every gathering for the thread to pass through⁹. As the thread goes through the notches, it hooks under the corresponding length of thread running through the previous gathering, gradually forming stitches perpendicular to the spine of the book-block in the characteristic configuration of a chain (fig. 3). There are seven such

chains in the codex under examination, and they fit in the corresponding grooves created by the successive V-shaped incisions¹⁰. The incisions along the length of the codex's spine are distributed in such a way that the five central stitches are equidistant, while the two on the ends are near the top and bottom edges of the codex, respectively.

This binding technique results in manuscript books with smooth spines, a feature that only began to change in the latter half of the 17th century. That was when raised bands began to appear on the spines of books, what L. Politis calls "sikomata" or "exogomata" created when the bookbinders of Greece began to add cord supports to sew the gatherings around, a technique used by Western European bookbinders since the 10th century¹¹.

In Byzantine bookbinding, the boards were attached to the body of the codex in one of two different ways: either simultaneously with the sewing of the gatherings, in which case the boards and the gatherings were sewn together, or independently, after the sewing of the gatherings was complete¹². In either case, the boards were attached with thread to the sewing on the book-block, which is why, as a rule, there are as many connection points as there are sewing points in the gatherings. Since codex B χ ϕ 25 is in such good condition, we cannot deduce any more technical details from it. All we can see is that there is a series of small punctures on the inside of each board, parallel to the sewing in the gatherings (fig. 4).

Further information about the method of attaching the boards to the body of the codex has been gleaned from X-ray examinations¹³. It has been established that, contrary to the inner face of the boards, which only carry small punctures, the outer face, which are covered in leather, bear grooves through which the thread passes to attach to five of the seven sewing stations of the book-block (fig. 5). The arrangement of the grooves is interesting, because it departs from the more common zigzag configuration¹⁴. Based on this information, it seems that the boards are connected to the body of the codex via a series of internal channels (fig. 6). Two knots, one on the bottom edge of the inside back board and one on the top edge of the inside front board, indicate the possible beginning and termination points of the process.

The boards are constructed out of hard wood, possibly oak, and show clear signs of processing. The inner face is smooth and well-polished, while the spine edges show clear signs of having been worked with a metal rasp to produce the characteristic convex shape that makes the covers and book-block converge ergonomically. A continuous groove runs through the three free edges of each board, a characteristic feature of Byzantine bookbinding. The purpose of this groove is apparently a esthetic: it gives the impression that the boards are thinner than they really are (fig. 8).

Having attached the book-block to the boards, the parchment leaves of the codex

were trimmed: that is, the worn edges were cut-off. This was a procedure followed when a manuscript was being bound or, as in this case, rebound. The usual result of this process was a gradual reduction in the size of the leaves. As luck would have it, the bottom outside corner of page 37 happened to be folded in as the pages were trimmed. From this we learn that the bottom and outside margins of the codex must have been about 3-4 mm wider than they are now.

The process of codex trimming is preserved in a rare wall painting dating to ca. 1290 from the Protaton of Mount Athos. This image depicts the Evangelist Matthew as a bookbinder, using a special knife to trim a codex supported in a small, portable wooden press, similar to the ones used even today in bookbinding¹⁵ (fig. 7).

The spine of the Museum's codex is covered with plain, undyed linen, which extends onto the boards for about one fourth (1/4) of their outer face. The purpose of this textile, which is known as a spine lining, is firstly to smooth the surfaces of the boards and spine from the grooves where the gatherings connect with the body, and secondly to reinforce this connection. The points where the textile extends to the covers can be easily detected by touch under the surface of the leather covering.

On the two edges of the spine and the textile spine lining, we see the endbands, that is short lengths of cord attached to the edges of the covers and gatherings using

stitches which are often highly ornamental. The endbands protect and stabilize the edges of the gatherings, but they also reinforce the connection between the boards and the body of the book. There are numerous different types of endbands, which vary in terms of both technical difficulty of production and decorative impact¹⁶. The Arab Al-Ishbili, who authored a bookbinding manual in Cordoba sometime between the years 1184 and 1198, informs us that the Byzantines used eight different types of endbands, of which he briefly describes four¹⁷.

The endbands of codex B χ ϕ 25 were made in accordance with the most common technique, which is known in the bibliography as the “Greek” or “Byzantine” endband¹⁸. According to this method, the endband is sewn onto two lengths of cord using thread attached to each gathering and wound around the cord so as to create an alternating series of vertical and oblique stitches (fig. 9). The textile spine lining helps to keep the gatherings from tearing as the textile is drawn repeatedly through. This technique features a characteristic method of fixing the endbands onto the boards using oblique tunnels that span the width of the boards all the way from the head and tail edges to their outer face¹⁹.

The wooden boards and the spine of the codex are covered with good-quality brown goatskin, which is glued on the outer face of the boards with the edges turned-in and pasted on the inner face of the boards. At the bottom edge of each

cover, meticulous stitching is visible in the leather, indicating that the piece was torn before it was used to cover the bound codex.

The leather cover is decorated with decorative tools consisting of motifs in relief contained in circles and lozenges. The decorated field is bordered by triple and quadruple lines which form a rectangle on each cover. Each rectangle is divided into eight triangles (fig. 10 α , β). Similar decoration, formed by straight lines which bisect each other vertically or diagonally to form rectangles, lozenges and triangles, was widely used in bookbinding from the Middle Byzantine period to the post-Byzantine years²⁰.

The cover decoration is completed by cross-shaped designs which adorn the central lozenge and the top and bottom triangles on the back cover (fig. 10 α). The decorative motifs are divided symmetrically within the decorated field, at the points where the impressed lines bordering the decorated field and the triangular spaces meet. Altogether, we encounter the following motifs: a lily, an eagle, a lion, a bird, and three rosettes (fig. 11 α - σ).

Although these themes are charged with symbolic meanings in Byzantine art, there are no clear indications that their use in the decoration of bookbinding was intended to be symbolically significant. It seems more likely that they were chosen by bookbinders in accordance with the general trends prevailing in contemporary art.

Thus the lily, which appeared in the

Palaeologan era as a loan from Western Europe, appears frequently as a decorative motif in bookbinding (fig. 11α). The eagle too is a common subject in Byzantine binding; it is often shown two-headed, facing the viewer²¹. In the Museum codex, the eagle appears in three-quarter view, its wings half-open, its sharp claws visible (fig. 11β). The lion rampant on the binding also seems to be depicted in a Western style, although the subject is a traditional Byzantine one²² (fig. 11γ). The bird, which is carrying a bough and turning its head backwards, is also familiar to us from other bindings of the Palaeologan era²³ (fig. 11δ). As for the three rosettes, the largest has six petals, with small dots in between, while the smallest one has four (fig. 11ε). Rosettes of this type, both simple and complex, are common decorative motifs throughout the history of art. The third rosette, in contrast with the other impressed decorations, is in sunken relief, has eight petals, and is only used once, in the middle of the back cover (fig. 11σ).

The decoration on the leather cover of the codex was produced with small metal tools that were pressed on the leather, which was dampened with glue²⁴ (fig. 1). Since the impressions are in low relief, we may surmise that the decorative tools were not heated, and that they were deliberately not pressed very hard. The study of the impressed subjects commonly found *adorning the leather covers* of books offers valuable information that help us to classify and date them.

Each board of the codex had eight metal bosses²⁵. Of these, four survive on the front board and three on the back, nailed in the corners and in the middle of the central lozenge (fig. 1). They are compact, made from a silver-colored alloy, and unadorned. Their ends can be seen flattened on the inner face of the book boards. Their role was to protect the decorated surface of the leather cover from wear, for books were placed flat, not upright on bookshelves as they are today.

The process of binding a codex was completed with the addition of clasps that fastened it closed when not in use. A well-closed codex, especially when it was written on parchment, would protect the pages from coming into contact with environmental factors which might cause wear, including humidity, dust, and insects.

The Museum's codex had two fastenings, of which only the ends of the interlaced straps survive, laced through the back board. Each fastening seems to have been composed of three interlaced straps, manufactured out of thin strips of leather which traversed the width of the cover through three small apertures in a triangular configuration²⁶ (figs. 5 and 10α). It is presumed that metal rings were fastened to the edge of the straps of each fastening, but unfortunately they have been lost. These rings would have been attached to metal nails, which still survive in the front cover. The fastenings of codex ΒΧφ 25 are quite typical of Byzantine bookbinding, and we en-

counter similar ones down to the end of the 17th century²⁷.

The decoration of the binding of codex Bχφ 25 is different from that of the bindings published so far, which originate from the monasteries of Timios Prodromos, Serres, and Ikosifinissa or Kosinitsa, Drama, the same area where it is thought that this codex was bound²⁸. However, it also bears great similarities to the binding of codex 336 in the Ivan Dujčev Center, Sofia, where a large number of manuscripts are preserved since they were removed from those two monasteries in 1917²⁹. Codex 336 of Sofia is a parchment Horologion, and we know that it comes from the monastery of Kosinitsa, Drama, and dates to the 14th century. Unfortunately, the information we have about the binding and the manuscript within it is very limited, and the photographic reproduction of the binding is unsatisfactory³⁰. We can determine, however, that the Sofia codex is covered with leather of the same color as codex Bχφ 25 of our Museum, and that it is decorated with the same motifs, which are furthermore distributed in the same manner. It also has the same number of bosses as codex Bχφ 25.

Although, as noted above, the binding of the Museum codex is a typical example of Byzantine bookbinding, it is rather difficult to assign it a date. This is due to the fact that changes in binding technique and decoration were quite slow and gradual; furthermore, there is very little relevant research published so far. At the present, however, we are able to confi-

dently distinguish bindings of the Late Byzantine period from those of the post-Byzantine era, a period when the particular technique whose characteristics we described summarily above was entirely abandoned and replaced by the Western European methods which persist, essentially unchanged, to the present day³¹.

The binding of the Museum codex could be dated, based on its technical and decorative characteristics, to the 14th-15th century, perhaps even to the beginning of the 16th. However, its similarity to the binding of codex 336 in the Ivan Dujčev Center, Sofia, furnishes us with further clues as to its date. Based on its paleographic characteristics, Codex 336 has been dated to the 14th century, and does not seem to have undergone any repair and rebinding³². Therefore, we must assume that its binding is contemporary with that of the manuscript it contains. The similarity between the binding of the two codices is such that we may safely date the binding of the codex in the Museum of Byzantine Culture also to the 14th century.

The two manuscript codices, one of which is now in Sofia and one in Thessaloniki, may have been bound in the same workshop, perhaps even by the same bookbinder, a fact which may prove very useful to us in reconstructing their histories.

Dr. GEORGIOS BOUDALIS
Book conservator
Museum of Byzantine Culture

LA RELIURE DU CODEX
MANUSCRIT ΒΧΦ 25 DU MUSÉE
DE LA CIVILISATION
BYZANTINE

La collection relativement restreinte de manuscrits au musée de la Civilisation byzantine s'est enrichie en 2002 grâce à l'acquisition d'un synaxaire manuscrit, écrit par le copiste Ephraïm, dans l'entourage des monastères du Timiou Prodromou de Serres et de l'Ikossiphinissi ou de Kosinitsa de Drama, à la fin du XIIIème- début du XIVème siècle. Le manuscrit fut soustrait du monastère de l'Ikossiphinissi avant 1917 dans des circonstances indéterminées et mis aux enchères publiques en 2002 par une maison allemande de ventes aux enchères où il fut alors acheté par le ministère de la Culture avant d'être remis au musée¹. Le codex manuscrit inventorié sous le numéro ΒΧΦ 25, est désormais exposé dans la salle 7 de l'exposition permanente regroupée sous le titre *Le crépuscule de Byzance 1204-1453*.

Le synaxaire manuscrit, outre sa valeur paléographique qui a fait l'objet d'une étude spécifique, présente un intérêt particulier dans la mesure où il est relié suivant la technique caractéristique byzantine² (ill. 1).

La recherche scientifique qui traite de la reliure a clairement mis en lumière que la technique et le décor des reliures des livres manuscrits ou codici n'est pas toujours la même mais se différencie se-

Études courtes

lon les époques ou le milieu culturel au sein duquel elles sont produites. Les changements au niveau des reliures sont généralement tout aussi caractéristiques que ceux que l'on trouve en ce qui concerne l'écriture ou la décoration des textes reliés.

Les sources historiques écrites qui mentionnent les reliures byzantines sont malheureusement assez rares et lorsqu'elles existent se limitent à la description des éléments extérieurs tels que la couleur, la qualité de la couverture ou l'utilisation de rajouts métalliques³. On ne trouve que quelques mentions sur les questions techniques dans des manuels Arabes de reliure du XIIème siècle, ainsi que dans une note bibliographique de la seconde moitié du XVIIIème siècle, dans un codex du monastère d'Iviron au Mont Athos⁴. On ne trouve également que très rarement des représentations de relieurs à leur travail⁵.

Les rares informations dont nous disposons par les sources concernant les reliures byzantines et post byzantines sont en partie complétées par le travail scientifique des chercheurs, principalement dans les grandes bibliothèques du Vatican, du Mont Athos et du Sinaï où est conservée la plus grande partie des livres manuscrits et des estampes grecs qui ont préservé leur reliure d'origine. Ainsi aujourd'hui, bien que la recherche soit encore limitée, nous sommes en mesure de connaître les techniques de base et les particularités décoratives de la reliure à l'époque byzantine et post byzantine⁶.

Ces dernières années, un certain nombre d'ateliers de reliure ont été identifiés tandis que d'importants éléments ont été mis à jour concernant la production, l'origine et la circulation des ouvrages manuscrits⁷. La reliure du codex Bχφ 25 de la collection du musée de la Civilisation Byzantine présente un intérêt particulier dans la mesure où elle constitue un exemple typique de la tradition de la reliure de l'époque byzantine, bien qu'il ne s'agisse pas de la reliure d'origine, mais le produit d'une restauration. Les éléments de la restauration apparaissent dans les feuillets du codex no 1-12, 164-165 et 201 et consistent dans le recours à de fragments d'un manuscrit plus ancien pour consolider la couture et remplacer des petites pertes sur certains feuillets parchemins (ill. 2).

En tenant compte des éléments techniques de la reliure et de son examen comparé avec celle d'un autre manuscrit, comme nous le développerons à la fin de cet article, nous estimons que la restauration et la nouvelle reliure du codex du musée doivent être datées du XIVème siècle, c'est-à-dire seulement quelques années après sa réalisation et sa reliure d'origine.

Le codex que nous étudions est composé de 26 cahiers en parchemin, de 277 x 197 millimètres cousu entre eux. Le bon état de conservation du codex ne nous permet pas de pousser plus loin l'étude du mode de couture. Il est toutefois manifeste qu'il emprunte une technique caractéristique utilisée en Méditerranée orientale, et dont les plus anciens

exemplaires conservés remontent aux IIème et IIIème siècles⁸.

Le principe initial de cette couture est basé sur l'aménagement de petites entailles en forme de V sur le dos de chaque cahier aux endroits où le fil devra passer⁹. Lorsque le fil est passé dans l'entaille, il est accroché sous le fil correspondant du cahier précédent, formant ainsi progressivement des coutures verticales au dos du livre qui présentent la forme caractéristique d'une chaînette (ill. 3). Ces chaînettes sont au nombre de sept dans le codex que nous examinons et sont résorbées dans les canaux correspondants créés par les entailles successives en forme de V¹⁰. La répartition des entailles destinées à résorber les fils de couture au dos du codex a été effectuée de telle sorte que les cinq coutures centrales soient à même distance, tandis que les deux aux extrémités sont près du bord haut et bas du codex.

Le résultat de cette technique de couture produit des livres manuscrits dont les dos apparaissent lisses, élément qui ne commence à changer que dans la seconde moitié du XVIIème siècle. Les dos des livres font alors apparaître des coiffes qui se créent lorsque les reliures en Grèce commencent à utiliser des supports en corde autour desquels sont cousus les cahiers, technique que les relieurs en Europe occidentale utilisaient déjà avant le Xème siècle¹¹.

Dans les reliures byzantines, la liaison des ais, avec le bloc principal du codex se faisait de différentes manières, soit par la couture des cahiers, de telle sorte que les

ais et les cahiers soient cousus ensemble, soit indépendamment après l'achèvement de la couture des cahiers entre eux¹². Dans tous les cas, les ais étaient fixés avec un fil sur les coutures du bloc du codex. C'est pour cela qu'il existe en règle générale autant de points de liaison que de points de couture des cahiers. Le bon état de conservation du Bχφ 25 ne nous permet pas d'avoir accès à plus de détails techniques. Le seul élément visible est une série de petits orifices dans la partie intérieure des ais, parallèlement aux points de couture des cahiers (ill. 4).

En outre, les éléments relatifs à la liaison des ais avec le bloc du codex ont été observés à l'aide de rayons X¹³. Nous avons constaté que, contrairement à la face intérieure des ais où nous observons de petits orifices, sur la face extérieure, recouverte de cuir, on trouve des canaux au sein desquels passe le fil qui se rattache aux cinq des sept coutures du codex (ill. 5). La disposition de ces canaux présente un certain intérêt dans la mesure où elle se différencie de la disposition ordinaire suivant un système en zigzag¹⁴. Sur la base de ces éléments, il semble que les ais soient reliés au bloc du codex par une série de conduits intérieurs (ill. 6). Deux nœuds, l'un dans la partie intérieure basse de l'ais inférieur et l'autre dans la partie haute de l'ais supérieur témoignent vraisemblablement des points de départ et d'arrivée de ce procédé.

Les ais sont fabriqués dans un bois dur, vraisemblablement du chêne et présen-

tent des traces manifestes de travail. Les surfaces internes sont lisses et bien rabotées, tandis que les extrémités vers le dos portent des traces de rabotage à l'aide d'une lime métallique afin de produire cette courbure caractéristique qui permet aux ais et au bloc du codex de s'ajuster de manière précise. Les trois côtés libres des ais sont parcourus par un canal continu qui constitue l'un des éléments caractéristiques des reliures byzantines. L'objet de ce canal est avant tout esthétique, dans la mesure où il donne l'impression que l'ais est plus fin qu'il ne l'est en réalité (ill. 8).

Après que le bloc du codex ait été fixé aux ais, les feuilles du codex ont été ébarbées et débarrassées des extrémités abîmées de leurs feuillets. Il s'agit d'un procédé employé lorsqu'un manuscrit était relié ou, comme dans notre cas, lorsqu'il était à nouveau relié. Le résultat de ce travail réduit habituellement les dimensions d'origine des feuillets d'un codex. Par chance, l'angle extérieur inférieur du feuillet 37 était replié lorsque l'ébarbage fut effectué. Nous savons ainsi que les dimensions originelles des feuillets du codex devaient être de 3-4 millimètres plus grandes sur la marge basse et latérale des feuilles.

Le procédé d'ébarbage d'un codex est conservé dans une rare représentation daté vers 1290 au Protaton au Mont Athos. Dans cette représentation, l'évangéliste Matthieu est figuré en relieur, ébarbant avec un couteau spécial un codex retenu par une petite presse mobile en bois, semblable à celles utilisées enco-

re aujourd'hui dans la reliure¹⁵(ill. 7).

Le dos du codex du musée est recouvert d'un simple tissu en lin sans teinture, collé, qui recouvre également le quart de la surface extérieure des ais. Ce tissu sert, d'une part à aplanir la surface des ais et du dos des canaux de la couture des cahiers et du lien des plats avec le bloc et d'autre part à renforcer cette liaison. Les points d'extension du tissu sur les ais se distinguent facilement au toucher sous la surface du revêtement en cuir.

Aux deux extrémités du dos et au-dessus du renforcement en tissu du dos, ont été cousus les tranchefiles, pièces de corde maintenues au-dessus des extrémités des ais et des cahiers par des coutures qui présentent souvent un caractère décoratif. Les tranchefiles protègent et stabilisent l'extrémité des cahiers mais renforcent également la liaison des ais avec le bloc du livre. On trouve différents types de tranchefiles qui se différencient tant par la difficulté technique de leur fabrication que par leur caractère décoratif¹⁶. L'Arabe Al-Ishbili qui écrivit entre 1184 et 1198 à Cordoue un manuel de reliure nous informe que les byzantins utilisaient huit types de tranchefiles dont il nous décrit brièvement quatre d'entre eux¹⁷.

Les tranchefiles du manuscrit Bxφ 25 ont été fabriqués suivant la technique la plus courante que l'on appelle grecque dans la bibliographie internationale ou tranchefile byzantin¹⁸. Suivant cette technique, le tranchefile est cousu sur deux bases en corde avec un fil fixé à chaque cahier et enroulé autour des cordes afin de créer une

.....

suite de coutures verticales et obliques (ill. 9). Le renforcement en tissu du dos aide à ce que les cahiers ne soient pas déchirés lorsque le fil est passé et tendu à travers ces derniers. Cette technique présente également un mode caractéristique de fixation des tranchefiles sur les ais, à l'aide d'orifices qui traversent en largeur leur épaisseur et ressortent sur la face extérieure¹⁹. Les ais en bois et le dos du codex sont recouverts à l'extérieur d'un cuir de chèvre brun de bonne qualité dont les extrémités sont collées sur la face intérieure des deux ais. À l'extrémité basse des deux ais, on distingue une couture soignée du cuir, ce qui semble indiquer que cette pièce de cuir était déjà coupée avant son utilisation comme couverture de reliure. Le revêtement en cuir des ais ou plats du codex présente un estampage, décoration en léger relief constituée de motifs inscrits dans des cercles ou des losanges. Le champ décoratif est délimité par des filets triples ou quadruples qui forment sur chaque plat un rectangle divisé en huit panneaux triangulaires (ill. 10α, β). Une semblable décoration constituée de lignes droites qui se croisent verticalement ou en oblique formant ainsi des rectangles, des losanges et des triangles est largement utilisée dans le décor des reliures aux époques médiobyzantines et post byzantines²⁰. La décoration des plats est complétée par des motifs cruciformes qui ornent le losange central ainsi que le panneau triangulaire bas et haut du plat inférieur (ill. 10α). Les motifs décoratifs sont répartis

symétriquement sur le champ décoratif aux endroits où se croisent les filets estampés qui délimitent le champ décoratif et sur les panneaux triangulaires. On trouve les motifs suivants : fleurs de lis, aigle, lion, oiseau et trois rosettes (ill. 11α-σ).

Bien que ces motifs soient chargés dans l'art byzantin de différents symbolismes, il n'y a pas d'indication précise que leur usage dans la décoration des reliures puisse leur être relié. Il semble plus vraisemblable que les relieurs les choisissaient en suivant les tendances plus générales qui dominaient dans l'art de l'époque.

Ainsi la fleur de lis qui apparaît à l'époque paléologue comme un emprunt à l'Europe occidentale, orne souvent des reliures de manuscrits (ill. 11α). Le motif de l'aigle est également très courant dans la décoration des reliures de l'époque byzantine et apparaît en règle générale sous la forme de l'aigle bicéphale de front²¹. Dans le codex du musée, l'aigle est représenté de trois-quarts, les ailes semi éployées et ses griffes crochues distinctement figurées (ill. 11β). Le mode de rendu du lion dressé de la reliure semble être également d'origine occidentale, malgré l'utilisation diachronique de ce motif²² (ill. 11γ). L'oiseau tenant un rameau et tournant la tête vers l'arrière est également connu par d'autres reliures de l'époque paléologue²³ (ill. 11δ). En ce qui concerne les trois rosettes, la plus grande est à six lobes avec des petits points entre ses lobes, tandis que la plus petite est à quatre lobes (ill. 11ε). Des rosettes de ce type, simples ou

composites constituent des motifs décoratifs courants dans toute l'histoire de l'art. La troisième rosette, contrairement à tous les autres motifs précédents en relief de la reliure, est en creux, avec huit lobes et n'a été utilisée qu'une seule fois au centre du plat inférieur (ill. 11στ).

La décoration sur le revêtement en cuir des plats du codex a été réalisée à l'aide de petits sceaux métalliques estampés sur le cuir humecté de colle²⁴ (ill. 1). Étant donné que l'empreinte laissée est de faible relief, on peut supposer que l'estampage s'est fait à froid et n'a volontairement pas été fortement imprimée. L'étude des motifs estampés qui ornent souvent les revêtements de cuir des plats offre de précieux éléments qui nous aident à classer et à dater les reliures.

Sur chaque plat du codex on trouvait huit boulons métalliques. Quatre d'entre eux sont encore conservés aujourd'hui sur le plat supérieur et trois sur le plat inférieur, cloués aux angles des plats et au centre du losange central²⁵ (ill. 1). Ils sont denses, fabriqués en un alliage métallique de couleur cuivrée, sans ornement et leurs extrémités apparaissent sur la face interne des plats. Leur rôle était de protéger la surface décorée du revêtement en cuir de tout frottement, puisque les livres étaient rangés horizontalement et non debout sur les rayonnages des bibliothèques, comme c'est aujourd'hui la règle.

Le processus de reliure d'un codex s'achevait avec l'ajout de fermoirs qui le gardaient fermé lorsqu'il ne servait pas. Un codex bien fermé, particulièrement

lorsqu'il est écrit sur du parchemin protège les feuilles du contact avec son environnement et des facteurs de dégradation tels que l'humidité, la poussière et les insectes.

Le codex du musée possédait deux fermoirs dont ont été conservées sur la face interne du plat inférieur les extrémités des tresses. Chaque fermoir semble avoir été constitué de trois tresses fabriquées par de fines lanières de cuir qui traversaient l'épaisseur de l'ais par trois petits orifices disposés en triangle²⁶ (ill. 5 et 10α). À l'extrémité des tresses de chaque fermoir, on suppose qu'étaient fixés des boutons métalliques qui ont malheureusement disparus. Ces boutons étaient fixés sur des clous métalliques qui sont encore conservés sur le plat supérieur. Les fermoirs du codex ΒΧΦ 25 sont caractéristiques des reliures byzantines et on en rencontre fréquemment de semblables jusqu'à la fin du XVIIe siècle²⁷.

La décoration de la reliure du codex ΒΧΦ 25 se différencie des reliures de codici publiées jusqu'à aujourd'hui qui proviennent des monastères de Timiou Prodromou de Serrès et de l'Ikossophinissi ou Kossinitsa de Drama dans l'environnement desquels on suppose que le codex a été écrit et relié²⁸. Cette décoration présente toutefois de fortes ressemblances avec la reliure du codex 336 du Centre Ivan Dujčev de Sofia où est conservée une grande partie des manuscrits subtilisés en 1917 aux deux monastères²⁹. Le codex 336 de Sofia est un Hologion sur parchemin. Nous savons

---

qu'il provient du monastère Kossinitza de Drama et qu'il date du XIVème siècle. Malheureusement, les éléments que nous avons à notre disposition sur sa reliure et le manuscrit qu'elle enferme sont très réduits et la reproduction photographique de cette reliure n'est pas satisfaisante³⁰. Nous constatons toutefois que le codex de Sofia est recouvert d'un cuir de même couleur que le codex ΒΧφ 25 du musée et que le revêtement des plats est décoré des mêmes motifs décoratifs repartis de la même manière. Il porte également le même nombre de boulons que le codex ΒΧφ 25.

Bien que la reliure du codex du musée constitue, comme nous l'avons précédemment mentionné, un exemple typique de reliure byzantine, sa datation reste assez difficile. Cela est dû au fait que les changements dans la technique et la décoration des reliures s'effectuaient lentement dans le temps, mais également au manque de recherche scientifique suffisante. Nous sommes toutefois aujourd'hui en mesure de distinguer avec certitude les reliures de l'époque byzantine tardive de celles de l'époque post byzantines, période au cours de laquelle cette technique particulière dont nous avons décrit les éléments précédemment a été totalement abandonnée et remplacée par celle importée d'Europe occidentale et qui est encore utilisée jusqu'à aujourd'hui³¹.

La reliure conservée du codex du musée, à partir des éléments techniques et décoratifs qu'elle présente, pourrait être datée des XIVème – XVème siècle et peut-être

même du début du XVIème siècle. Le fait toutefois qu'elle soit semblable à la reliure du codex 336 du Centre Ivan Dujčev de Sofia nous offre d'autres éléments de datation. Le codex 336 d'un point de vue paléographique, date du XIVème siècle et ne semble pas avoir été restauré³². Il faut donc que nous considérions que sa reliure est contemporaine du manuscrit qu'elle enferme. La ressemblance dans la décoration des deux reliures est telle que nous pouvons de manière justifiée dater la reliure du musée de la Civilisation byzantine du XIVème siècle.

Les deux codici manuscrits dont l'un se trouve aujourd'hui à Sofia et l'autre à Thessalonique ont vraisemblablement été reliés dans le même atelier et peut-être même par le même relieur, ce qui peut être particulièrement utile dans la reconstitution de leur histoire.

Dr. GEORGIOS BOUDALIS
*Restaurateur de livres au Musée
de la Civilisation Byzantine*

Μικρά μελετήματα

ΜΕΤΡΩΝΤΑΣ ΤΟ ΧΡΟΝΟ:
ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΥΠΟΛΟΓΙΣΜΟΥ ΤΟΥ
ΣΕ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Οι βυζαντινοί κληρονόμησαν τη συνήθεια του αρχαίου κόσμου να έχουν διάφορα συστήματα με τα οποία να ορίζουν τα γεγονότα και να μετρούν το χρόνο που μεσολαβεί ανάμεσα σε αυτά. Ο ορισμός του χρόνου και η μέτρησή του σημαίνει καταρχήν τον ορισμό της χρονολογίας, τον υπολογισμό δηλαδή του έτους που βρισκόμαστε, με αναφορά σε γνωστή αφετηρία, το ημερολόγιο του έτους, με υπολογισμό του μήνα και της μέρας και τέλος τη μέτρηση της ώρας¹.

Η βυζαντινή αυτοκρατορία ποτέ δεν έζησε τη χρονολογία-σταθμό 1000 ή 1500 μετά Χριστόν, γιατί ποτέ οι βυζαντινοί δεν υπολόγισαν το χρόνο με αφετηρία τη γέννηση του Χριστού². Το σύστημα χρονολόγησης με τη χρήση του όρου π.Χ. και μ.Χ., καθολικά αποδεκτό σήμερα στο δυτικό κόσμο, βασίστηκε σε υπολογισμούς που έκανε ο Διονύσιος ο Μικρός κατά τον 6ο αι. Το σύστημα αυτό εφαρμόστηκε επίσημα στη Δύση ήδη από τον 8ο αι. Αντίθετα στην Ανατολή εισήχθη με μεγάλη καθυστέρηση, μόλις το 1628, από τον οικουμενικό πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλο Α' Λούκαρι (1610-38), εκπρόσωπο του θρησκευτικού ουμανισμού της εποχής³.

Από τα διάφορα, και ενίοτε περίπλοκα και αλληλοκαλυπτόμενα συστήματα χρονολόγησης που είχαν οι βυζαντινοί, θα σχολιάσουμε στο παρόν άρθρο αυτά που συ-

ναντώνται σε επιγραφές της συλλογής του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού. Ο επισκέπτης ενός μουσείου που θα επιχειρήσει να διαβάσει το κείμενο μιας επιγραφής θα δυσκολευτεί να κατανοήσει τον τρόπο χρονολόγησης αλλά και να μετατρέψει την αναφερόμενη χρονολογία στο σημερινό χρονολογικό σύστημα.

Κατά τη διάρκεια της βυζαντινής αυτοκρατορίας το πέρασμα του χρόνου υπολογιζόταν με μεγάλα ή μικρά χρονικά όρια. Στα μεγάλα χρονικά όρια ένα γεγονός μπορεί να συνέβαινε στο επώνυμο έτος, σε μια ινδικτιώνα ή στα έτη από την κτίση, δηλαδή τη δημιουργία του κόσμου, λέξεις που συχνά αναφέρονται στις επιγραφές.

Τα επώνυμα έτη δήλωναν το χρόνο ανάρρησης ενός προσώπου σε πολύ υψηλό αξίωμα. Υπήρχε μεγάλη ποικιλία επώνυμων ετών, όπως το έτος εκλογής στο αξίωμα του υπάτου, τα έτη βασιλείας του αυτοκράτορα, του πατριάρχη Κωνσταντινούπολης ή του πάπα της Ρώμης, για να αναφέρουμε μόνο μερικά.

Το αξίωμα του υπάτου που συναντάται σε αρκετές παλαιοχριστιανικές επιγραφές ήταν αρχικά, κατά τη διάρκεια της ρωμαϊκής δημοκρατίας, ανώτατο δικαστικό αξίωμα που σταδιακά έχασε το λειτουργικό του χαρακτήρα και μετατράπηκε σε τιμητικό⁴. Κάθε χρόνο οι αυτοκράτορες διόριζαν έναν ύπατο, και από το 399 κι έπειτα δύο, έναν στην Κωνσταντινούπολη και έναν στη Ρώμη. Το τιμητικό μεν αλλά ιδιαίτερα δαπανηρό αξίωμα, απαιτούσε εκ μέρους του υπάτου τεράστιες οικονομικές δαπάνες για τη διοργάνωση μεγαλοπρεπών γευμάτων και δημοσίων θεα-

μάτων, όπως αρματοδρομίες στον ιππόδρομο. Για την αναγγελία της εκλογής του, ο ύπατος διένεμε στους φίλους του τα λεγόμενα υπατικά δίπτυχα, πολυτελείς ελεφαντοστέινες πινακίδες με επιγραφές και πλούσια εικονογράφηση⁵. Το αξίωμα δόθηκε για τελευταία φορά σε ιδιώτη το 534 στη Ρώμη και το 541 στην Κωνσταντινούπολη. Στη συνέχεια ισόβιος ύπατος ήταν ο ίδιος ο αυτοκράτορας⁶. Κατά τα μέσα του 7ου αι. ο θεσμός της αυτοκρατορικής υπατείας έπεσε σε αχρηστία και τελικά καταργήθηκε επίσημα τον 9ο αι. από τον Λέοντα ΣΤ' (886-912).

Το υπατικό αξίωμα εξαπτίας της ετήσιας διάρκειάς του και της εναλλαγής των προσώπων που κατείχαν τη θέση, χρησιμοποιήθηκε στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας για τον προσδιορισμό του έτους. Χρονολογικοί πίνακες με τα ονόματα των υπάτων Κωνσταντινούπολης και Ρώμης μας βοηθούν να χρονολογήσουμε σήμερα επιγραφές που ορίζουν το χρόνο με αναφορά στα πρόσωπα αυτά⁷. Η χρονολόγηση με υπάτους γνώρισε διάδοση ως τα μέσα του 6ου αι. Με την παύση της χορήγησης του ετήσιου αξιώματος σε ιδιώτες, αυτός ο τρόπος χρονολόγησης ατόνησε και σταδιακά αντικαταστάθηκε από την ινδικτιώνα και τα έτη βασιλείας του αυτοκράτορα.

Στη συλλογή του Μουσείου υπάρχουν επτά παλαιοχριστιανικές επιγραφές που ορίζουν το χρόνο με το υπατικό αξίωμα. Πρόκειται για επιτύμβιες επιγραφές που χρονολογούνται στα έτη 469, 470, 507, 519, 525, 532 και 535, όταν το αξίωμα των υπάτων κατείχαν οι Ζήνων και Μαρκιανός

(469), Ιορδάνης (470), Αναστάσιος (507), Ιουστίνος (519), Φιλόξενος και Πρόβος (525), Λαμπάδιος και Ορέστης (530) και ο Βελισάριος (535)⁸ (εικ. 1).

Άλλος τρόπος ορισμού του χρόνου ήταν με τα έτη βασιλείας του αυτοκράτορα. Το σύστημα αυτό δεν υπήρξε δημοφιλές στις επιγραφές της Μακεδονίας και η χρήση του περιορίστηκε στους επίσημους κύκλους που ήταν φορείς της κρατικής ιδεολογίας, όπως για παράδειγμα σε νομίσματα του 6ου-7ου αι.⁹

Η συνδυαστική αναφορά προσώπων που την ίδια εποχή κατείχαν υψηλά κρατικά και θρησκευτικά αξιώματα αποτελεί έναν ακόμη τρόπο τοποθέτησης ενός γεγονότος μέσα στο χρόνο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιας χρονολόγησης αποτελεί η επιγραφή που χαραχτηκε στο μαρμάρινο υπέρθυρο που κοσμούσε πύλη του θαλάσσιου τείχους της Θεσσαλονίκης (εικ. 2). Σύμφωνα με το κείμενό της οι εργασίες ανακαίνισης του τείχους έγιναν όταν συναυτοκράτορες ήταν οι Λέων και Αλέξανδρος, οικουμενικός πατριάρχης ο Νικόλαος, πρωτοσπαθάρης και στρατηγός Θεσσαλονίκης ο Χιτζιλάκης και αρχιεπίσκοπος της πόλης ο Ιωάννης. Ανατρέχοντας στην προσωπογραφία της εποχής, οι εργασίες στο τείχος τοποθετούνται χρονικά το 904 μ.Χ. και λίγο πριν την πολιορκία της πόλης από τους Σαρακηνούς πειρατές¹⁰.

Ο πλέον συνηθισμένος τρόπος χρονολόγησης, ιδιαίτερα στις παλαιοχριστιανικές επιγραφές, είναι η αναφορά στην ινδικτιώνα, την *indictio* των Ρωμαίων¹¹. Η ινδικτιώνα, ή *ίνδικτος* ή *επινέμεσις*, που σημαίνει κατανομή φόρων, είναι ένας συμ-

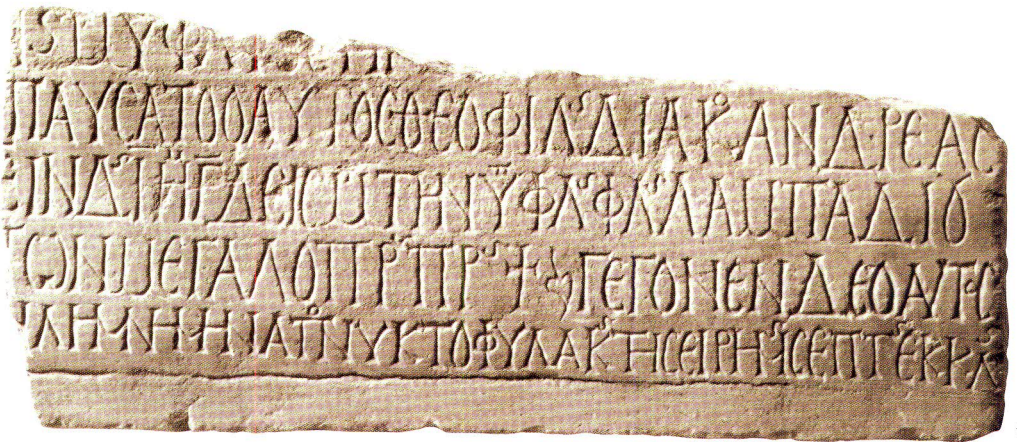

βατικά κατασκευασμένοι και επαναλαμβάνόμενος κύκλος 15 ετών, τα οποία αριθμούνταν διαδοχικά από το 1 ως το 15.

Η χρήση της ινδικτιώνας ανάγεται πιθανόν στην εποχή του Διοκλητιανού (284-305) και προέρχεται από τις αναθεωρήσεις των καταστίχων που γίνονταν κάθε 15 χρόνια για το ξεκαθάρισμα των φορολογικών υποχρεώσεων στην Αίγυπτο. Η αρχή της τοποθετήθηκε στην 1η Σεπτεμβρίου γιατί το μήνα αυτό είχε ολοκληρωθεί η συγκέντρωση της αγροτικής παραγωγής και το κράτος μπορούσε να κατα-

νείμει τους φόρους που αντιστοιχούσαν στους υπηκόους του. Σύμφωνα με την παράδοση, ο πρώτος που την εισήγαγε στη Δύση ήταν ο Μ. Κωνσταντίνος, και η 1η Σεπτεμβρίου του 312 θεωρήθηκε ως η αφηγηρία της πρώτης ινδικτιώνας.

Στις επιγραφές η ινδικτιώνα άρχισε να χρησιμοποιείται ως χρονολογική ένδειξη λίγο αργότερα, γύρω στα τέλη του 4ου αι. Στη Θεσσαλονίκη εμφανίζεται αρκετά συχνά σε παλαιοχριστιανικές επιγραφές, κυρίως του α' μισού του 6ου αι., ενώ η παλαιότερη αναφορά απαντά σε επιτύμβια επι-

Εικ. 1. Επιτύμβια επιγραφή του διακόνου Ανδρέα. Στον τρίτο και τέταρτο στίχο πληροφορούμαστε ότι ο Ανδρέας πέθανε ...δείς με(ετά) την υν(αιείαν) Φλ(αβίων) Λαμπαδίου/ [κ(αι) Ορέστου] των μεγαλοπρ(επεισάτων)+..., που σημαίνει δυο χρόνια μετά το έτος που το αξίωμα των υπάτων κατείχαν οι Λαμπάδιος και Ορέστης. Με το σημερινό ημερολόγιο αντιστοιχεί στο έτος 532.

BE 222, Αίθουσα 1: «Ο παλαιοχριστιανικός ναός».

Fig. 1. Funerary inscription of the deacon Andreas. In the third and fourth lines, we are informed that Andreas died ...δείς με(ετά) την υν(αιείαν) Φλ(αβίων) Λαμπαδίου/ [κ(αι) Ορέστου] των μεγαλοπρ(επεισάτων)+... meaning "two years after the year that Lambadios and Orestes held the office of hypatus. This would correspond to the year 532 in the modern calendar.

BE 222, Exhibition Hall 1: "Early Christian Church".

Ill. 1. Inscription funéraire du diacre Andréas. Les troisième et quatrième vers nous indiquent qu'Andréas est mort «...δείς με(ετά) την υν(αιείαν) Φλ(αβίων) Λαμπαδίου/ [και] Ορέστου των μεγαλοπρ(επεισάτων) +», ce qui signifie deux ans après l'année où la charge de consul était occupée par Lampadios et Orestis, ce qui correspond dans le calendrier actuel à l'année 532.

BE 222, salle 1: "L' église paléochrétienne".

Εικ. 2. Μαρμάρινο υπέρθυρο από πύλη του θαλάσσιου τείχους της Θεσσαλονίκης, με επιγραφή που αναφέρεται σε ανακαίνιση των τειχών της πόλης το 904.

BE 11α, β, Αίθουσα 5: «Οι δυναστείες των βυζαντινών αυτοκρατόρων».

Fig. 2. Marble lintel from a gate in the sea wall of Thessaloniki, with an inscription referring to the renovation of the city walls on 904.

BE 11α, β, Exhibition Hall 5: “The Dynasties of Byzantine Emperors”.

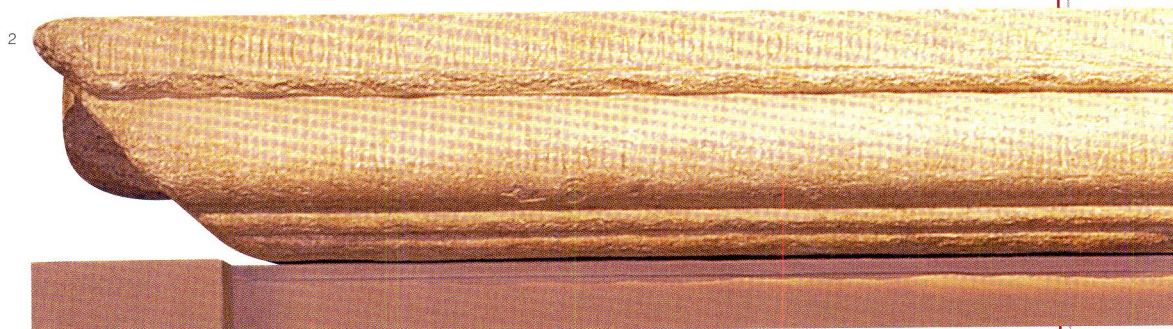
Ill. 2. Linteau en marbre d’une porte de la muraille maritime de Thessalonique avec une inscription qui mentionne la restauration des murailles de la ville en 904.

BE 11 α, β, salle 5: “Les dynasties des empereurs byzantins”.

γραφής της συλλογής του Μουσείου που χρονολογείται πιθανώς το 469¹².

Η χρονολόγηση με την ινδικτιώνα παραμένει ωστόσο ασαφής διότι μας πληροφορεί απλά για ένα γεγονός που συνέβη μέσα σε ένα δεκαπενταετή κύκλο, ο οποίος συχνά παραμένει απροσδιόριστος, όταν δε συνδυάζεται με άλλες χρονολογικές ενδείξεις, όπως με το αξίωμα του υπάτου ή με τα έτη από τη δημιουργία του κόσμου (εικ. 1).

Από τον 8ο αι. οι βυζαντινοί άρχισαν να χρονολογούν με αφετηρία το έτος κτίσεως του κόσμου, δηλαδή το έτος δημιουργίας του σύμπαντος. Με περίπλοκους υπολογισμούς κατέληξαν πως είναι το έτος 5509/8 π.Χ. και μάλιστα η εαρινή ισημερία, δηλαδή η 21η Μαρτίου 5508 π.Χ. Η χρονολογία αυτή καθιερώθηκε από το Πασχάλιον Χρονικό, κείμενο που

γράφηκε περίπου στα 630. Η αρχή του έτους όμως, όπως θα δούμε παρακάτω, ήταν για τους βυζαντινούς η 1η Σεπτεμβρίου. Για τη μετατροπή επομένως μιας βυζαντινής χρονολογίας στο σημερινό ημερολόγιο θα πρέπει να υπολογίζουμε ως έτος αφετηρίας το 5508 π.Χ., όταν στη βυζαντινή χρονολογία αναφέρεται

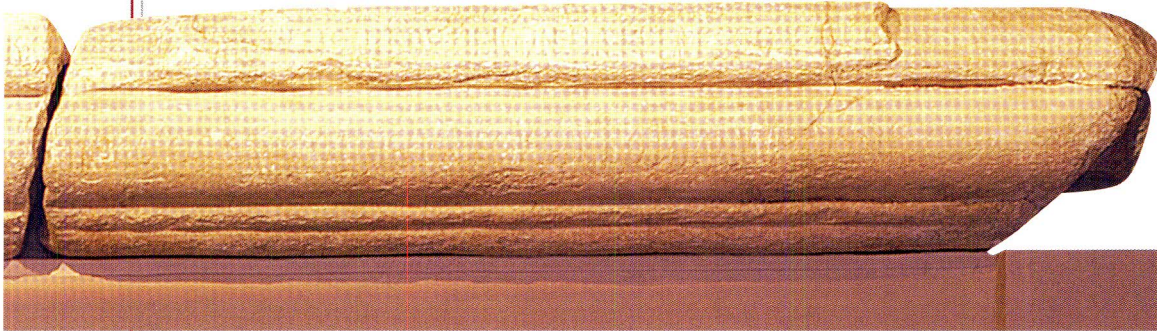
το διάστημα από 1 Ιανουαρίου ως 31 Αυγούστου, και το 5509 π.Χ. όταν στη χρονολογία αναφέρεται το διάστημα από 1ης Σεπτεμβρίου έως 31 Δεκεμβρίου¹³.

Το παλαιότερο επιγραφικό κείμενο με αναφορά σε χρονολογία από κτίσεως κόσμου είναι σύμφωνα με τον V. Grumel, επιγραφή στον Παρθενώνα που φέρει τη χρονολογία 6212, δηλαδή 704¹⁴. Η κτητορική ιαμβική επιγραφή που αναφέρεται σε ανακαίνιση ναού της Θεσσαλονίκης από τον Πέτρο Δουκόπουλο το έτος 6792 από κτίσεως κόσμου, δηλαδή το 1284, αποτελεί την παλαιότερη επιγραφή της συλλογής του Μουσείου με αυτό το σύστημα¹⁵ (εικ. 3).

Η σχετικότητα της έννοιας σε ποιο έτος συνέβη ένα γεγονός, αποτέλεσμα της διαφορετικής χρονολογικής αφετηρίας που είχαν οι λαοί, φαίνεται καθαρά στη βυζαντι-

το Νοέμβριο του 1615 για μας¹⁶ (εικ. 4).

Εκτός όμως από τη χρονολογία με αφετηρία ένα σημαντικό γεγονός, μέτρηση του χρόνου σημαίνει και το ημερολόγιο του έτους, με σαφή αναφορά σε μικρά χρονικά όρια, δηλαδή στους μήνες, στις εβδομάδες και τις ημέρες. Ο απλούστερος τρόπος για την κατανόηση και τον υπολογισμό μικρών χρονικών διαστημάτων ήταν η μελέτη της ίδιας της φύσης. Επαναλαμβανόμενα φυσικά φαινόμενα, όπως η εναλλαγή μέρας και νύχτας, οι κύκλοι με τις φάσεις της σελήνης και οι αλλαγές των εποχών βοηθούσαν τον άνθρωπο να προγραμματίσει τις δραστηριότητές του, να προβλέψει τις καιρικές συνθήκες που επηρέαζαν την αγροτική του παραγωγή και τελικά να υπολογίσει και να οργανώσει το χρόνο του. Αυτός είναι και ο λόγος που τα διάφορα ημερο-

νή ανάγλυφη πλάκα ψευδοσαρκοφάγου του 11ου -12ου αι. που επαναχρησιμοποιήθηκε, όπως δηλώνει η τρίστιχη επιγραφή, για να σκεπάσει τον τάφο του ραββίνου Ιταχάκ Σαρούκ, που πέθανε τη Δευτέρα στις 9 Χεσβάν του έτους 5375 για τους εβραίους, δηλαδή το έτος 7124 από κτίσεως κόσμου για τους βυζαντινούς ή αλλιώς

λόγια που δημιουργήθηκαν ήταν συνδεδεμένα με την αέναη εναλλαγή των εποχών και κυρίως με τις φάσεις της σελήνης, που μπορούσε ο καθένας να παρατηρήσει εύκολα. Επιγραμματικά θα λέγαμε πως τα ημερολόγια μπορούν να χωριστούν σε τρεις τύπους¹⁷:

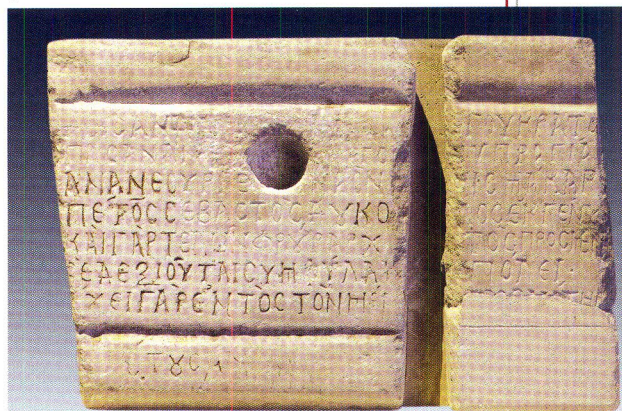
1. το σεληνιακό ημερολόγιο με σημείο

αναφοράς την περιστροφή της σελήνης γύρω από τη γη, διάρκειας 354 ημερών, και 12 μήνες με 30 και 29 ημέρες. Στο ημερολόγιο αυτό ο κάθε μήνας ξεκινούσε με την ημέρα της νέας σελήνης και οι μέρες του μήνα δήλωναν και την ηλικία της σελήνης. Τέτοιο ημερολόγιο είναι το μουσουλμανικό.

2. το σεληνο-ηλιακό ημερολόγιο. Πρόκειται για σύνθεση του σεληνιακού και του ηλιακού ημερολογίου. Στηρίζεται στους σεληνιακούς μήνες με 30 ή 29 ημέρες, αλλά γίνεται προσπάθεια με εμβόλιμες μέρες να προσαρμοστεί με το ηλιακό έτος των 365 ημερών. Τέτοιο ήταν το αττικό ημερολόγιο, το παλαιότερο προ του 46 π.Χ. ρωμαϊκό και το εβραϊκό.

3. το ηλιακό που έχει σημείο αναφοράς την κίνηση του ήλιου. Η διάρκεια του ηλιακού έτους, ίση με 365 ημέρες, αντιστοιχεί στο χρόνο που απαιτείται ανάμεσα σε δύο διαβάσεις του ήλιου από το σημείο της εαρινής ισημερίας. Ο χρόνος αυτός χωρίστηκε σε 12 μήνες που δεν συμφωνούσαν με την κίνηση της σελήνης και ήταν απλά μια υποδιαίρεση του ηλιακού έτους. Ηλιακό ημερολόγιο ήταν το ιουλιανό, τροποποίηση του οποίου χρησιμοποιούμε και σήμερα.

Το ιουλιανό ημερολόγιο δημιουργήθηκε από τον Σωσιγόνη, αστρονόμο από την Αλεξάνδρεια και καθιερώθηκε σε ολόκληρη τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία το 46 π.Χ. από τον Ιούλιο Καίσαρα, εξ ου και το όνομά του. Στόχος του νέου ημερολογίου ήταν να αντικαταστήσει τα διάφορα τοπικής ισχύος συστήματα υπολογισμού του χρόνου που υπήρχαν

Εικ. 3. Κτητορική επιγραφή που αναφέρεται σε ανακαίνιση ναού της Θεσσαλονίκης από τον Πέτρο Δουκόπουλο. Στον τελευταίο στίχο σώζεται η φθαρμένη χρονολογία «έτους 6792» (= 1284). BE 57 α, β, Αίθουσα 7: «Το λυκόφως του Βυζαντίου 1204-1453».

Fig. 3. Founder's inscription referring to the renovation of a church in Thessaloniki by Petros Doukopoulos. In the last line, the worn date survives: «έτους 6792» (= 1284). BE 57 α, β, Exhibition Hall 7: «The Twilight of Byzantium, 1204-1453.»

Ill. 3. Inscription dédicatoire qui mentionne la restauration d'une église de Thessalonique par Pétrou Doukopoulos. Dans le dernier vers est conservée usée la datation «an 6792» (= 1284). BE 57 α, β, salle 7: «Le crépuscule de Byzance 1204-1453».

Εικ. 4. Ανάγλυφη πλάκα ψευδοσαρκοφάγου του 11ου-12ου αι. που χρησιμοποιήθηκε το 1615 ως ταφόπλακα εβραίου ραβίνου της Θεσσαλονίκης. ΑΓ 274, Αίθουσα 4: «Από την εικονομαχία στη λάμψη της δυναστείας των Μακεδόνων και Κομνηνών».

Fig. 4. Inscribed slab from a pseudo-sarcophagus of the 11th-12th c. used from 1615 as a gravestone for a rabbi of Thessaloniki. ΑΓ 274, Exhibition Hall 4: «From Iconoclasm to the Splendeur of the Macedonian and Komnenian Dynasties».

Ill. 4. Plaque en relief d'un pseudo sarcophage des XIe - XIIe siècle utilisée en 1615 comme dalle funéraire de la tombe d'un rabbin de Thessalonique. ΑΓ 274, salle 4: «De la querelle des Images à l'éclat des dynasties des Macédoniens et des Commènes».

Μικρά μελετήματα

στην τεράστια ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Το ρωμαϊκό ημερολόγιο που ίσχυε μέχρι τότε είχε διάρκεια 355 ημέρες και χωρίζονταν σε 10 μήνες αρχικά και 12 αργότερα. Η σειρά των μηνών ήταν: Μάρτιος, Απρίλιος, Μάιος, Ιούνιος, Ιούλιος, Αύγουστος, Σεπτέμβριος, Οκτώβριος, Νοέμβριος, Δεκέμβριος, Ιανουάριος και Φεβρουάριος. Από αυτούς τέσσερις μήνες (Μάρτιος, Μάιος, Ιούλιος, και Οκτώβριος) είχαν 31 ημέρες, επτά μήνες (Απρίλιος, Ιούνιος, Αύγουστος, Σεπτέμβριος, Νοέμβριος, Δεκέμβριος, Ιανουάριος) είχαν 29 ημέρες και ο Φεβρουάριος με 28 ημέρες¹⁸. Η αρχή του έτους, η Πρωτοχρονιά, ήταν η 1η Μαρτίου διότι ο μήνας αυτός, που ήταν αφιερωμένος στο θεό του πολέμου Άρη (Mars), σηματοδοτούσε την αρχή της άνοιξης και την έναρξη των πολεμικών επιχειρήσεων¹⁹.

Το ιουλιανό ημερολόγιο, στηρίχτηκε στο παλαιότερο ρωμαϊκό, το οποίο και αντικατέστησε, και χωρίστηκε επίσης σε 12 μήνες. Για να υπάρχει όμως αντιστοιχία με το πραγματικό ηλιακό έτος των 365 ημερών προστέθηκε στο ιουλιανό ημερολόγιο μια μέρα σε κάθε μήνα. Έτσι οι 12 μήνες του έτους απέκτησαν διάρκεια 30 ή 31 ημερών, όπως ισχύει και σήμερα. Ορίστηκε επίσης σε τέσσερα διαδοχικά έτη η διάρκεια των τριών πρώτων να είναι 365 ημέρες και του τέταρτου 366 (δίσεκτο). Με το νέο ημερολόγιο η αρχή του έτους συνδέθηκε με την ηλιακή τροχιά και το χειμερινό ηλιοστάσιο. Έτσι η Πρωτοχρονιά μετακινήθηκε από την 1η Μαρτίου στην 1η Ιανουαρίου. Οι δώδεκα μή-

νες του έτους συνέχισαν όμως να έχουν τη λατινική αριθμητική ονομασία που είχαν στο παλιότερο ρωμαϊκό ημερολόγιο. Έτσι, για παράδειγμα, οι μήνες Σεπτέμβριος, Οκτώβριος, Νοέμβριος που σημαίνουν στα λατινικά έβδομος, όγδοος και ένατος άλλαξαν μεν τη σειρά τους στο ιουλιανό ημερολόγιο όχι όμως και την αριθμητική τους ονομασία. Ονόματα μηνών αντικαταστάθηκαν επίσης με ονόματα αυτοκρατόρων, όπως οι μήνες Quintilius, Sextilius που μετατράπηκαν αντίστοιχα σε Ιούλιος και Αύγουστος, προς τιμήν του Ιουλίου Καίσαρα και του Οκταβιανού Αυγούστου²⁰.

Η συμβατική λατινογενής ονομασία των μηνών του ιουλιανού ημερολογίου ήταν όμως χωρίς περιεχόμενο, ιδιαίτερα στους μη λατινόγλωσσους λαούς της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Έτσι σταδιακά οι απλοί άνθρωποι δημιούργησαν νέες ονομασίες και προσωποποιήσεις για τους μήνες που σχετίζονταν κυρίως με τις γεωργικές εργασίες που εκτελούνταν κάθε μήνα (εικ. 5).

Στο ιουλιανό ημερολόγιο του Σωσιγένη διατηρήθηκε επίσης και η ονομασία των ημερών του μήνα σύμφωνα με το παλαιότερο ρωμαϊκό ημερολόγιο. Η αρίθμηση των ημερών του κάθε μήνα δεν ήταν συνεχής όπως σήμερα, αλλά υπήρχαν τρία χρονικά σημεία αναφοράς με τα οποία αριθμούνταν και ονομάζονταν οι υπόλοιπες μέρες του μήνα. Αυτά τα σημεία ήταν οι calendae (καλένδες), δηλαδή η πρώτη μέρα κάθε μήνα, οι nonae (νόνες) που ήταν η 7η μέρα για τους μήνες Μάρτιο, Μάιο, Ιούλιο και Οκτώβριο και η 5η μέρα για τους υπόλοιπους και τέλος οι idus (ει-

δοί) που ήταν η 15η μέρα για τους μήνες Μάρτιο, Μάιο, Ιούλιο και Οκτώβριο και η 13η για τους υπόλοιπους²¹. Αυτό το περίπλοκο για εμάς σύστημα ορισμού των ημερών του μήνα φαίνεται πως εξακολούθησε να χρησιμοποιείται στη βυζαντινή αυτοκρατορία έως και τον 5ο - 6ο αι.

Παράδειγμα επιβίωσης αρίθμησης των ημερών του μήνα με αυτό τον τρόπο αποτελεί η φθαρμένη επιτύμβια επιγραφή της συλλογής του Μουσείου από δίσωμο τάφο του 5ου αι., που αναφέρει ότι ο μεν πρώτος νεκρός πέθανε την 4η μέρα πριν από τις νόνες Φεβρουαρίου, όταν ύπατοι ήταν ο Ζήνωνας και ο Μαρκιανός, δηλαδή στις 2 Φεβρουαρίου του έτους 469, και ο δεύτερος νεκρός, που ονομαζόταν Παύλος, την ίδια ινδικτιώνα και πριν από τις καλένδες του Μαρτίου²². Μια ακόμη αναφορά σε αυτό το σύστημα απαντά σε θραύσμα επιτύμβιας επιγραφής, πιθανώς του 366, από τη Θεσσαλονίκη, όπου διαβάζουμε ότι ο νεκρός πέθανε κατά τη διάρκεια της υπατείας του Δαγαλάιφου και προ γ' ειδών, δηλαδή το έτος 366 και τρεις μέρες πριν τις idus κάποιου μήνα που δυστυχώς δε σώθηκε το όνομά του²³.

Το ιουλιανό ημερολόγιο ήταν το ημερολόγιο που χρησιμοποιούσε και η βυζαντινή κοινωνία, με τη μόνη διαφορά ότι η αρχή του διοικητικού και εκκλησιαστικού έτους ήταν η 1η Σεπτεμβρίου, η αρχή της ινδίκτου. Η ημερομηνία αυτή αποτελεί έως τις ημέρες μας την αρχή του εκκλησιαστικού έτους. Για τον απλό λαό όμως η Πρωτοχρονιά εξακολουθούσε να είναι η 1η Ιανουαρίου, ο εορτασμός της

Μικρά μελετήματα

οποίας συνοδευόταν από βαθιά ριζωμένα έθιμα. Σταδιακά οι μεγάλες ρωμαϊκές γιορτές που τελούνταν στο τέλος του Δεκεμβρίου και στις αρχές του Ιανουαρίου και σχετιζόνταν με το χειμερινό ηλιοστάσιο, όπως για παράδειγμα τα Κρόνια ή Σατουρνάλια (17-24 Δεκεμβρίου), το γενέθλιο του αήττητου Ήλιου (25 Δεκεμβρίου), οι Καλένδες (1 Ιανουαρίου), η γιορτή του Αιώνος (6 Ιανουαρίου), άλλα-

ξαν το εθνικό τους περιεχόμενο και από τον 4ο αι. ενσωματώθηκαν στο επίσημο χριστιανικό εορτολόγιο²⁴.

Με την πάροδο των αιώνων οι μικρές ατέλειες του ιουλιανού ημερολογίου δημιούργησαν προβλήματα στη μέτρηση του χρόνου, που αντιμετωπίστηκαν επιτυχώς με τροποποιήσεις οι οποίες εισήχθησαν το 16ο αι. από τον πάπα Γρηγόριο ΙΓ'. Το βελτιωμένο ιουλιανό ημερολόγιο,

Εικ. 5. Ο μήνας Ιούλιος προσωποποιημένος ως νεαρός άντρας με δρεπάνι και στάχνα, σε ψηφιδωτό δάπεδο κτίσματος του 5ου αι. από τη Θεσσαλονίκη.

ΒΨ 67, Αίθουσα 11: «Ανακαλύπτοντας το παρελθόν».

Fig. 5. The month of July personified as a young man holding a sickle and corn on a mosaic floor from a 5th c. building in Thessaloniki.

ΒΨ 67, Exhibition Hall 11: "Discovering the Past".

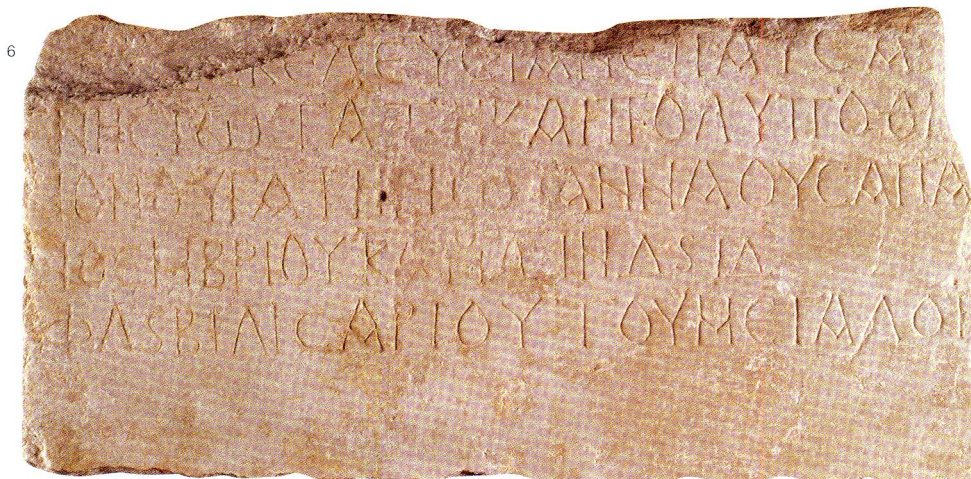
Ill. 5. Le mois de Juillet personifié par un jeune homme tenant une faucille et une gerbe de blé sur le pavement en mosaïques d'un édifice du Ve siècle à Thessalonique.

ΒΨ 67, salle 11: "A la découverte du passé".

γνωστό και ως νέο ή γρηγοριανό, αποτελεί από το 18ο αι. το ισχύον ημερολόγιο του δυτικού κόσμου. Στον ελλαδικό χώρο οι βελτιώσεις αυτές καθιερώθηκαν το 1924 με μεγάλη καθυστέρηση, εξαιτίας των αλλαγών που θα επέφεραν στο χριστιανικό εορτολόγιο και της δυσπιστίας που υπήρχε απέναντι στην παπική εκκλησία²⁵. Μικρή μερίδα ωστόσο του ορθόδοξου κόσμου, οι λεγόμενοι παλαιοημερολογίτες, συνεχίζουν να υπολογίζουν το χρόνο με το παλαιότερο και ατελέστερο ιουλιανό ημερολόγιο.

Ένας άλλος χρονικός διαχωρισμός που ίσχυε στη βυζαντινή αυτοκρατορία και αφορούσε τα μικρά διαστήματα ήταν η εβδομάδα. Πρόκειται για μια συμβατική και επαναλαμβανόμενη σειρά επτά ημε-

ρών, που απαντά ως έννοια και στη δημιουργία του κόσμου. Οι ημέρες που την συναποτελούσαν ονομάζονταν αριθμητικά ως πρώτη μέρα, δεύτερη, τρίτη, τέταρτη, πέμπτη της εβδομάδας. Η έκτη ημέρα ήταν της παρασκευής, δηλαδή της προετοιμασίας, για την έβδομη μέρα, το Σάββατο, που ήταν ημέρα αργίας και ανάπαυσης. Αυτόν το χωρισμό παρέλαβαν οι βυζαντινοί από τους εβραίους, ορίζοντας όμως ως πρώτη ημέρα της εβδομάδας την ημέρα του Κυρίου, δηλαδή την Κυριακή, ονομασία που απαντά συχνά ήδη από το 2ο αι.²⁶ Στην ελληνοχριστιανική ανατολή οι ονομασίες των ημερών Κυριακή και Σάββατον συνυπάρχουν με τις αριθμητικές ονομασίες πρώτη και εβδομή, ενώ οι υπόλοιπες μέρες της εβδομά-

Εικ. 6. Επιτύμβια επιγραφή της Ιωάννας που αναφέρει στον 4ο και 5ο στίχο την ακριβή ημερομηνία θανάτου της, που αντιστοιχεί με την Τετάρτη 21 Νοεμβρίου του 535. BE 223, Συλλογή επιγραφών MBII.

Fig. 6. Funerary inscription of Ioanna. The 4th and 5th lines refer to the precise date of her death: Wednesday, November 21, 535. BE 223, MBC inscription collection.

Ill. 6. Inscription funéraire de Ioanna qui indique aux 4ème et 5ème vers la date précise de sa mort, correspondant au mercredi 21 novembre 535. BE 223, collection des inscriptions du musée de la Civilisation byzantine.

Εικ. 7. Επιτύμβια επιγραφή του Παραμόνου και του Δημητρίου, 5ος -6ος αι. Στον τελευταίο στίχο διαβάζουμε την πλανητική ονομασία του Σαββάτου ως ημέρα Κρόνου. BE 240, Αίθουσα 3: «Από τα Ηλύσια Πεδία στο χριστιανικό Παράδεισο».

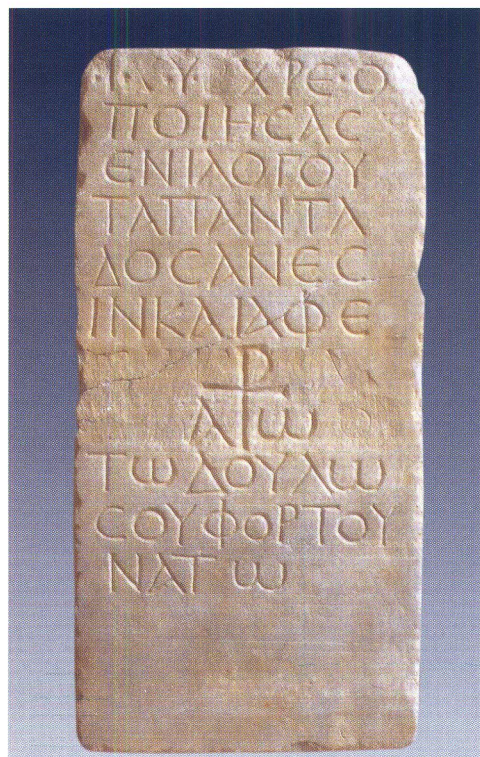
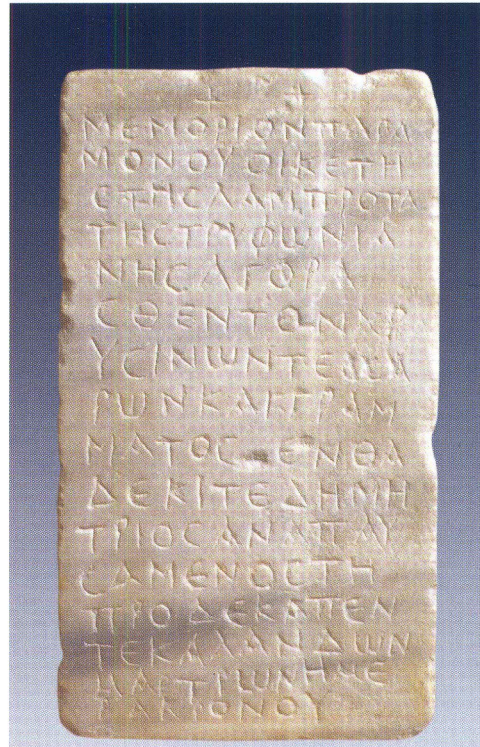
Fig. 7. Funerary inscription of Paramonos and Demetrius, 5th-6th c. AD. In the last line, we see the planetary name of Saturday as ημέρα Κρόνου (“Day of Kronos”). BE 240, Exhibition Hall 3: “From the Elysian Fields to the Christian Paradise”.

Ill. 7. Inscription funéraire de Paramonos et Démétrios, Ve-VIe siècle. Sur le dernier vers, nous lisons l'appellation du samedi comme Jour de Saturne. BE 240, salle 3: “Des Champs Elysées au paradis chrétien”.

Εικ. 8. Επιτύμβια επιγραφή του Φορτουναίου, 5ος -6ος αι. μ.Χ. Ο νεκρός ζητά άφεση αμαρτιών από το Χριστό, το δημιουργό πάντων. Ο 7ος και 8ος στίχος του κειμένου αντικαταστάθηκε από χριστόγραμμα πλαισιωμένο από τα γράμματα Α και Ω που παραπέμπουν στην έκφραση της Αποκάλυψης «εγώ ειμί το Α και το Ω». BE 238, Αίθουσα 3: «Από τα Ηλύσια Πεδία στο χριστιανικό Παράδεισο».

Fig. 8. Funerary inscription of Fortunatus, 5th-6th c. AD. The deceased is praying to Christ, Creator of All, for forgiveness for his sins. The 7th and 8th lines of the text have been replaced by a Chi Rho monogram framed by the letters A and Ω, which allude to the line in the Apocalypse: «εγώ ειμί το Α και το Ω» (“I am the Alpha and the Omega”). BE 238, Exhibition Hall 3: “From the Elysian Fields to the Christian Paradise”.

Ill. 8. Inscription funéraire de Fortunatos, Ve – VIe siècle. Le mort demande la rémission de ses péchés par le Christ, le créateur de toutes choses. Les 7ème et 8ème vers du texte ont été remplacés par un christe constantien encadré par les lettres A et Ω qui renvoient à la phrase de l'Apocalypse “Je suis l'Alpha et l'Oméga”. BE 238, salle 3: “Des Champs Elysées au paradis chrétien”.

δας ονομάζονται μόνο με τη σειρά τους²⁷. Ένα από τα πολλά παραδείγματα αριθμητικής αναφοράς των ημερών της εβδομάδας αποτελεί η ενεπίγραφη πλάκα που τοποθέτησαν γονείς για την κόρη τους Ιωάννα, δηλώνοντας με ακρίβεια την ημερομηνία θανάτου της, το μήνα Νοέμβριο κα', ημέρα δ', ινδικτιώνος ιδ' και όταν το αξίωμα του υπάτου κατείχε ο Βελισάριος, δηλαδή την Τετάρτη 21 Νοεμβρίου του έτους 535²⁸ (εικ. 6).

Στην περιοχή της Αιγύπτου, και υπό την επίδραση αστρονομικών παρατηρήσεων, οι μέρες της εβδομάδας ονομάζονταν και με τα ονόματα επτά ουράνιων σωμάτων-πλανητών, συμπεριλαμβανομένου και του ήλιου. Οι ονομασίες αυτές είχαν την εξής αντιστοιχία: ημέρα Ήλιου (Κυριακή), ημέρα Σελήνης (Δευτέρα), ημέρα Άρη (Τρίτη), ημέρα Ερμή (Τετάρτη), ημέρα Δία (Πέμπτη), ημέρα Αφροδίτης (Παρασκευή) και ημέρα Κρόνου (Σάββατο). Οι πλανητικές ονομασίες των ημερών, γνωστές στους ρωμαίους πριν ακόμη από τη γέννηση του Χριστού, χρησιμοποιήθηκαν στη βυζαντινή αυτοκρατορία και από τους χριστιανούς²⁹.

Μοναδικό παράδειγμα επιβίωσης πλανητικής ονομασίας ημέρας στη Θεσσαλονίκη αποτελεί η επιτύμβια επιγραφή του 5ου -6ου αι. της συλλογής του Μουσειού, η οποία αναφέρει στους τελευταίους τέσσερις στίχους ότι ο νεκρός Δημήτριος πέθανε «προ δεκαπέντε καλανδών Μαρτίων ημέρα Κρόνου», δηλαδή το Σάββατο 15 Φεβρουαρίου³⁰ (εικ. 7).

Οι ονομασίες μηνών και ημερών από τα ημερολόγια της αρχαιότητας αποδείχτη-

καν όπως είδαμε ιδιαίτερα ανθεκτικές μέσα στο χρόνο και υιοθετήθηκαν στη γλώσσα πολλών ευρωπαϊκών λαών για να αναφέρουμε το χαρακτηριστικό παράδειγμα των ημερών Saturday και Sunday, δηλαδή ημέρα Κρόνου και Ήλιου, ή αλλιώς το Σάββατο και η Κυριακή³¹.

Η σύλληψη της έννοιας «χρόνος» ήταν πολύ σημαντική για την ανθρώπινη ύπαρξη που προσπάθησε από πολύ νωρίς να ορίσει τη σχέση της με αυτόν. Στη σύγχρονη κοινωνία ο «χρόνος» είναι προσωπική υπόθεση του καθενός που του προσδίδει το ανάλογο περιεχόμενο. Στη βυζαντινή κοσμοθεωρία, στενά συνδεδεμένη με θεολογικές αναζητήσεις, ο χρόνος έχει γραμμική πορεία που ξεκινά από τη δημιουργία του κόσμου και καταλήγει στη Δευτέρα Παρουσία που σηματοδοτεί και το «τέλος» του χρόνου. Στην εικονογραφία η θεολογική αυτή θέση αποδίδεται εύγλωττα με το Α και το Ω, την αρχή και το τέλος της ελληνικής αλφαβήτου, την αρχή και το τέλος του σύμπαντος (εικ. 8).

ΑΝΤΙΓΟΝΗ ΤΖΙΤΖΙΜΠΑΣΗ

Αρχαιολόγος

Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

Συντομογραφίες

RICM: D. Feissel, *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au VIe siècle*, *Bulletin de Correspondance Hellenique*, Supplément 8, Paris 1983.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. A. P. Kazdan (edit.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Prepared at Dumbarton Oaks, New York-Oxford 1991, vol 1, σ. 448-9 και Θ. Νικολαΐδης, «Η μέτρηση της ώρας στο Βυζάντιο», «Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Ώρες Βυζαντίου, Έργα και ημέρες» Κατάλογος έκθεσης (επιμ. Δ. Παπανικόλα-Μπακιριτζή), Θεσσαλονίκη, Λευκός Πύργος, Οκτώβριος 2001-Ιανουάριος 2002, Αθήνα 2002, σ. 21-2.
2. A. Bryer, «Ξέρουν ότι είναι Χριστούγεννα; Χρόνος και ταυτότητα στο Βυζάντιο της όγδοης ημέρας», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 75 (Απρίλιος-Μάιος-Ιούνιος 2000), σ. 8-15.
3. Ευθ. Τοιγαρίδας – Κ. Λοβέρδου-Τοιγαρίδα, *Κατάλογος χριστιανικών επιγραφών στα μοναστήρια της Θεσσαλονίκης*, Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών αρ. 52, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 31 υποσ. 1, Α. Πολίτης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, εκδόσεις ΜΙΕΤ, Αθήνα 1985, σ. 61 και P. Magdalino, «Το τέλος του χρόνου στο Βυζάντιο», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 75 (Απρίλιος-Μάιος-Ιούνιος 2000), σ. 23.
4. A. P. Kazdan (edit.), ό. π., vol. 1, σ. 525-6.
5. *Το Βυζάντιο ως Οικουμένη. Ώρες Βυζαντίου. Έργα και Ημέρες στο Βυζάντιο*, Κατάλογος έκθεσης, (επιμ. Τ. Αλμπάνη), Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Οκτώβριος 2001-Ιανουάριος 2002, Αθήνα 2001, σ. 168-9 εικ. 73 και σ. 22-3 εικ. 3α.
6. Ι. Ε. Καραγιαννόπουλος, *Βυζαντινή Διπλωματική. Α' Αυτοκρατορικά Έγγραφα*, Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται αρ. 4, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 1972², σ. 136-8.
7. V. Grumel, *La Chronologie*, Paris 1958, σ. 346-54 και R. Bagnall, *Consuls of the later Roman Empire*, Atlanta 1987.
8. RICM, αρ. 130, pl. XXVII., Α. Τζιτζιμπάση, «Παλαιοχριστιανικές επιτύμβιες επιγραφές από τη συλλογή του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού», *Πρακτικά Γ' Πανελληνίου Συνεδρίου Επιγραφικής*, Θεσσαλονίκη, 19-21 Μαρτίου 2004, αρ. κατ. 9 [υπό έκδοση], RICM, αρ. 131, pl. XXVII, τώρα στη συλλογή του Μουσείου με αρ. κατ. BE 184· αρ. 132, pl. XXVIII· αρ. 133, pl. XXIX, τώρα στη συλλογή του Μουσείου με αρ. κατ. BE 222· αρ. 134, pl. XXIX και αρ. 135 pl. XXX, επίσης στη συλλογή του με αρ. κατ. BE 223.
9. Α. Γουναροπούλου – Μ. Β. Χατζόπουλου, *Επιγραφές Κάτω Μακεδονίας (μεταξύ Βερμίου όρους και του Αξιού ποταμού)*, τεύχος Α', *Επιγραφές Βεροίας*, ΥΠΠΟ-ΕΙΕ, Αθήνα 1998, σ. 374, αρ. 438 και C. Morrison, *Catalogue des Monnaies Byzantines de la Bibliothèque Nationale*, tome 1er, D' Anastase 1er a Justinien II (491-711), Paris 1970, σ. 58-67 ενδεικτικά.
10. J-M. Spieser, "Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. 1. Les inscriptions de Thessalonique", *Travaux et Memoires* 5, Paris 1973, σ. 162-3 pl. III, 5-6.
11. Ε. Mioni, *Εισαγωγή στην Ελληνική Παλαιογραφία*, Αθήνα 1985, σ. 100-1.
12. RICM, αρ. 130, pl. XXVII.
13. V. Grumel, ό. π., σ. 125 και Θ. Νικολαΐδης, ό. π., σ. 21-2.
14. V. Grumel, ό. π., σ. 125.
15. Θ. Παπαζώτος, «Χριστιανικές επιγραφές Μακεδονίας», *Μακεδονικά* 21(1981), σ. 403-4. Για την πιθανώς παλαιότερη επιγραφή με χρονολογία από κτίσεως κόσμου σε μνημεία της Θεσσαλονίκης βλ. σχετ. Χ. Μπακιριτζής, «Νεώτερες παρατηρήσεις στην κτητορική επιγραφή του τρούλλου της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης», *Βυζαντινά* 11(1982), σ. 175-8 και Γ. Βελένης, «Η χρονολόγηση του ναού της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης μέσα από επιγραφικά δεδομένα», *Θεσσαλονικέων πόλις* 13 (Ιανουάριος-Μάρτιος 2004), σ. 72-4.
16. Θ. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτύμβιες πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1988, σ. 30-1, αρ. 24, πίν. 18. Η ανάγνωση της επιγραφής και η μετατροπή της χρονολογίας στα έτη από τη γέννηση του Χριστού έγινε από τον αρχιραββίνο της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης κ. Ιωσήφα Στριλιάνου, τον οποίο και από αυτή τη θέση ευχαριστώ.
17. V. Grumel, ό. π., σ. 161-2.
18. V. Grumel, ό. π., σ. 175.
19. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, Αθήνα 1955, τ. Β1, σ. 20-1. Πρβλ. επίσης την αναθημα-

---

τική επιγραφή του 218-9 μ.Χ. της συλλογής του Μουσείου (αρ. κατ. ΒΕ 1), όπου αναφέρεται για πρώτη φορά στη Θεσσαλονίκη ο θεός Διόνυσος Ωροφόρος, συσχετίζοντας έτσι τη λατρεία του θεού με τις Ώρες (=εποχές) και ιδιαίτερα με την έλευση της άνοιξης, βλ. σχετ. Π. Μ. Νίγδελις, *Επιγραφικά Θεσσαλονίκεια. Συμβολή στην πολιτική και κοινωνική ιστορία της αρχαίας Θεσσαλονίκης*, ΙΜΧΑ- εκδόσεις University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 129-31.

20. Β. Αποστολόπουλος, «Η οργάνωση του χρόνου στο λαϊκό πολιτισμό», *Ελλάδα, Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. 5, Αθήνα 1981, σ. 307-8 και Α. Κυριακίδου -Νέστορος, *Οι δώδεκα μήνες. Τα λαογραφικά*, Αθήνα 1986², σ. 13.

21. V. Grumel, ό. π., σ. 176, πρβλ. και πίν. Ι, σ. 298-9.

22. RICM, αρ. 130, pl. XXVIII. Πρβλ. και Α. Γου-

ναροπούλου – Μ. Β. Χατζόπουλου, ό.π., σ. 376-7. αρ. 441.

23. RICM, αρ. 128, pl. XXVII.

24. Β. Αποστολόπουλος, ό. π., σ. 319 και Α. Κυριακίδου -Νέστορος, ό. π. σ. 22.

25. Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια, τ. 6, Αθήνα 1965, σ. 49-50.

26. V. Grumel, ό.π., σ. 165-6.

27. V. Grumel, ό.π., 165-6

28. RICM, αρ. 135, pl. XXX.

29. V. Grumel, ό.π., σ. 165-6.

30. RICM, αρ. 159, pl. XXXVI.

31. P. Brown, *Ο κόσμος της ύστερης αρχαιότητας 150-750 μ.Χ.* (μετάφρ. Ε. Σταμπόγλη), εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998, σ. 86.

COUNTING TIME:
SYSTEMS FOR MEASURING TIME
IN THE INSCRIPTIONS OF THE
MUSEUM OF BYZANTINE CULTURE

The Byzantines inherited the ancient custom of using multiple systems to define events and measure the time between them. The calculation and measurement of time encompasses several aspects: firstly, defining chronology, i.e. dating the present year with respect to an established point of reference; secondly, the calculation of the months and days of the year; and thirdly, the calculation of the hours themselves¹.

The Byzantine Empire never experienced the landmark year of AD 1000 or 1500, for the Byzantines never used the date of Christ's birth as a starting point in their chronology². The BC/AD system, universally accepted today in the Western world, was based on calculations by Dionysius Exiguus in the 6th century, and was officially adopted by the West in the 8th century. It was only introduced to the East in 1628 by Ecumenical Patriarch Cyril I Lucaris (1610-38), a proponent of the religious humanism of the age³.

Among the various complex and overlapping chronology systems in use by the Byzantines, we will limit ourselves in the present article to those which appear in inscriptions in the collections of the Museum of Byzantine Culture. A Museum visitor attempting to read the text of an

inscription will have difficulty understanding the system of chronology, or even converting the date in question to the modern system.

The Byzantines calculated time on both large and small scales. On the large scale, an event might occur during an eponymous year, during an indiction, or so many years since Ktisis, meaning the creation of the world, a term which appears frequently in inscriptions.

An eponymous year was defined as the year in which a person rose to a very high office. There was a wide variety of eponymous years, some of them referencing the election of an hypatus, or the accession of an Emperor, a Patriarch of Constantinople, or a Pope of Rome, to name only a few.

The office of hypatus, which appears in several Early Christian inscriptions, dated back to Roman years, when it was a supreme judicial appointment. It eventually lost its functional role and became no more than an honorary distinction⁴. Each year the emperor would name an hypatus; starting in 399, there were two hypati, one in Constantinople and one in Rome. This honorary but particularly costly office demanded luxurious banquets and public spectacles, such as chariot races in the Hippodrome. To announce his appointment, the hypatus would circulate to his friends the so-called hypatic diptychs, extravagant ivory tablets with inscriptions and lavish illustrations⁵. The office was last awarded to a private citizen in Rome in 534, and in

---

Constantinople in 541. Thereafter, the emperor himself was hypatus for life⁶. Sometime during the middle of the 7th century, the institution fell into disuse, and was eventually officially discontinued in the 9th century by Leo VI (886-912).

Because it had a term of one year, the office of hypatus was used in the Eastern part of the Empire for dating purposes. Chronological tables with the names of the hypati of Constantinople and Rome have helped us to date inscriptions that refer to this office⁷. The practice of dating by hypatus remained widespread until the middle of the 6th century. After the office was no longer conferred on private citizens, this dating system lapsed, to be gradually replaced by the indiction and the dates of an emperor's reign.

The Museum's collections include seven Early Christian inscriptions that measure time by the office of hypatus. These are funerary inscriptions dated to the years 469, 470, 507, 519, 525, 532, and 535, when the office was held, respectively, by Zeno and Marcian (469), Jordan (470), Anastasius (507), Justin (519), Philoxenus and Provus (525), Lampadius and Orestes (530), and Belisarius (535)⁸ (fig. 1).

Another method of dating used the years of an emperor's reign. This system was never popular in the inscriptions of Macedonia and its use was limited to official circles, which were bearers of the national ideology, for instance coins of the 6th-7th centuries⁹.

Combining the names of occupants of high civil and religious offices was yet an-

other method of dating an event. One characteristic example of this method is the inscription carved in the marble lintel decorating the gate of the sea wall of Thessaloniki (fig. 2). According to this inscription, the renovation of the wall was undertaken when Leo and Alexander were co-Emperors, Nikolaos was Ecumenical Patriarch, Hitzilakis was protospatharios and General of Thessaloniki, and Ioannis was Bishop of Thessaloniki. To judge from contemporary portraits, the work on the wall can be dated to 904 BC, when the city was besieged by Saracen pirates¹⁰.

The commonest method of dating, especially in Early Christian inscriptions, was by reference to the indiction, or *indictio* as it was known to the Romans¹¹. The indiction, also known as *indiktos* or *epinemesis*, which means distribution of taxes, was a conventionally defined, regular cycle of 15 years, which were numbered successively from 1 to 15.

The use of the indiction may date to the reign of Diocletian (284-305), with its origins in the audits of the account books which were performed every 15 years in order to clear up tax obligations in Egypt. Each indiction began on the 1st of September, when all the agricultural produce had been collected and the state could redistribute the taxes to be assigned to each of its subjects. According to tradition, the indiction was introduced to the West by Constantine the Great, and September 1st, 312 was considered the beginning of the first indiction.

The indiction was first used as a dating in-

strument in inscriptions around the end of the 4th century. In Thessaloniki, it appears quite frequently in Early Christian inscriptions, especially from the first half of the 6th century onwards, while the oldest known reference to it is in a funerary inscription in the Museum's collection which probably dates to 469¹².

Dating by indiction is an imprecise method, for it only narrows events down to a range of 15 years, unless it is combined with other dating systems, such as the office of hypatus, or the years since the creation of the world (fig. 1).

From the 8th century onward, the Byzantines began to date events with reference to the date of Ktisis, or the creation of the universe. Using complex calculations, they decided that the world was created during the vernal equinox of the year 5509/8 BC, i.e. March 21, 5508 BC. This date was established by the Paschalion Chronicle, a text written around the year 630. As we will see below, however, the Byzantines considered the beginning of the year to be September 1st. In order to convert a Byzantine date to our own calendar, therefore, we must factor the year 5508 BC as the start date if the event in question is between January 1 and August 31, and 5509 BC if it is between September 1 and December 31¹³.

According to V. Grumel, the oldest inscription that refers to a date since the founding of the world is a Parthenon inscription bearing the date 6212, or AD 704¹⁴. The founder's iambic inscription referring to the renovation of a Thessaloniki

church by Petros Doukopoulos in the year 6792 since the founding of the world, i.e. 1284, is the oldest inscription in our Museum collection that uses this system¹⁵ (fig. 3). The subjective nature of the year in which an event took place, which results from the different chronological starting points used by each nation, is clear from a Byzantine relief tablet on a pseudo-sarcophagus of the 11th-12th century. This tablet was reused, as a three-line inscription informs us, to cover the grave of Rabbi Yitzhak Saruch, who died in the year 5375 in Jewish chronology, that means 7124 after Ktisis in Byzantine chronology, or November AD 1615¹⁶ (fig. 4).

Apart from calculating chronology using an important event as a starting point, measuring time can also mean dividing the calendar year into smaller periods such as months, weeks, and days. The simplest way to conceptualize and estimate small periods of time was to observe the cycles of nature itself. Periodic natural phenomena, such as the alternation of day and night, the phases of the moon, and the changes of season, helped man schedule his activities, predict weather conditions that would affect his harvest, and measure and organize his own time. This is why the various calendars created were all connected to the eternal cycle of seasons, and especially with the phases of the moon, which were easy for anyone to observe. Briefly, we might say that calendars can be divided into three distinct types¹⁷:

1. The lunar calendar, whose reference point is the rotation of the moon around

---

the earth. Its length is 354 days, consisting of 12 months of 30 or 29 days each. In this calendar, each month begins with the new moon, and the days of the month indicate the age of the moon. The Muslim calendar is a lunar calendar.

2. The lunisolar calendar. This is an amalgam of the lunar and solar calendars. It is based on lunar months 30 or 29 days long, but an attempt is made to adjust it to the solar year of 365 days by adding the requisite number of days. The Attic calendar, the Roman calendar prior to 46 BC, and the Jewish calendar are all examples of this type.

3. The solar calendar, whose sole reference point is the movement of the sun. The length of the solar year is 365 days, which is the amount of time needed for the sun to transit twice at the point of the vernal equinox. This year is divided into 12 months which do not agree with the movement of the moon, but are merely subdivisions of the solar year. The Julian Calendar is one such calendar; we use a modified form of it today.

The Julian Calendar was created by Sosigenes, an astronomer from Alexandria, and established throughout the Roman Empire in 46 BC by Julius Caesar, after whom it is named. The aim of the new calendar was to replace the various local calendars which were in use throughout the vast Roman Empire.

The Roman calendar in use until that point was 355 days long, divided initially into 10 months and later into 12. The months were: March, April, May, June,

July, August, September, October, November, December, January and February. Of these, four months (March, May, July, October) had 31 days each, seven months (April, June, August, September, November, December, January) had 29 days each, and February had 28 days¹⁸. The beginning of the year was March 1st, for this was the month dedicated to Mars, the god of war; it signified the beginning of spring and of military campaigns¹⁹.

The Julian Calendar was based on the older Roman calendar which it replaced, and was also divided into 12 months. In order to correspond with the true solar year of 365 days, however, the Julian Calendar added a day to each month. Thus, the 12 months of the year now became 30 or 31 days each, as they are today. It was also decreed that the year would have 365 days, except for every fourth year, which would be a leap year 366 days long.

In the new calendar, the beginning of the year was linked to the orbit of the sun and the winter solstice. Thus, New Year's was moved from the 1st of March to the 1st of January. The twelve months of the year kept their original Latin numerical names. So, for example, the months September, October, and November, which mean seventh, eighth and ninth in Latin, respectively, lost their original positions in the calendar but not their numerical names. The names of some months were later replaced with the names of emperors: Quintilius and Sextilius became July

and August, respectively, in honor of Julius Caesar and Octavian Augustus²⁰.

The conventional Latin names of the months of the Julian Calendar no longer had any significance, especially to the non-Latin-speaking peoples of the Byzantine Empire. Thus, the common people gradually created new names and personifications for the months, mostly referring to the agricultural activities that corresponded to each (fig. 5).

The Julian Calendar of Sosigenes also retained the names of the days of the month in accordance with the older Roman calendar. The numbering of the days was not continuous, as it is today; rather, there were three reference points according to which the rest of the days of the month were named. These points were: the calends, i.e. the first of each month; the nones, i.e. the 7th of March, May, July, and October or the 5th of any other month; and the ides, i.e. the 15th of March, May, July, and October or the 13th of any other month²¹. This system, which seems rather complicated to us, was apparently still in use by the Byzantines until the 5th-6th centuries.

One example illustrating the persistence of the numerical names of the days of the month can be seen in the worn funerary inscription in the Museum's collection, which comes from a double burial of the 5th century. It notes that the first of the two deceased passed away on the 4th day before the nones of February, when Zeno and Marcian were hypati (i.e., February 2nd, 469), while the second de-

ceased, whose name was Paul, passed away during the same indiction, before the calends of March²². One more example of this system appears in a fragment of a funerary inscription from Thessaloniki, tentatively dated to 366, in which we read that the deceased passed away during the tenure of Dagalaifos as hypatus, and three days before the ides of a certain month whose name has unfortunately been lost²³.

The Julian Calendar was the one used by Byzantine society, with the sole difference that the administrative and ecclesiastical year began on September 1st, the beginning of the indiction. This date remains the start of the ecclesiastical year for the Eastern Orthodox Church to this day. For the common people, however, New Year's Day was now January 1st, and the celebration was accompanied by deeply rooted traditions. All the major Roman holidays celebrated in late December and early January, which were connected with the winter solstice, e.g. the Saturnalia (December 17-24), the Natalis solis invicti or Birthday of the Invincible Sun (December 25), the Calends (January 1), the feast of Aeon (January 6), gradually lost their ethnic content and were absorbed into official Christian festivals, beginning in the 4th century²⁴. With the passing of the centuries, the small imperfections of the Julian Calendar resulted in problems in chronology, which were successfully dealt with using adjustments introduced in the 16th century by Pope Gregory XIII. The im-

---

proved Julian Calendar, also known as the “New Style” or Gregorian Calendar, has been the standard calendar of the Western world since the 18th century. In Greece, these improvements were only adopted in 1924, after considerable delay, owing to the changes they would cause to the schedule of Christian festivals and the distrust towards the Catholic Church²⁵. A small segment of the Orthodox world, known as the Paleoimerologists or Old Calendarists, continue to calculate time according to the older, less perfect Julian Calendar.

Another small-scale system of time measurement used in the Byzantine Empire was the week. This was a conventional, repeated series of seven days, which can be traced conceptually to the seven days required for the creation of the world. The days of the week were named numerically, e.g. Deutera (“Second Day”), Triti (“Third Day”), etc. The sixth day was Paraskevi, or the “Day of Preparation,” while the seventh day was Savvaton, or “Sabbath,” a day of prayer and rest. The Byzantines borrowed this system from the Jews, but they defined the first day of the week as Kyriaki, or “Day of the Lord,” a name which was already common by the 2nd century²⁶. In the Greek Christian East, the names Kyriaki and Savvaton appear side by side with the numerical names Proti (“First Day”) and Evdomi (“Seventh Day”), while the rest of the days continue to be known only by their number²⁷.

One of the many examples of numerical

reference to the days of the week is in the inscribed tablet placed in the tomb of a girl named Ioanna by her parents. It identifies with precision the date of her death: November 21, Day 4, Indiction 14, while the office of hypatus was held by Belisarius (i.e., Wednesday, November 21, 535)²⁸ (fig. 6).

In Egypt, and under the influence of astronomical observation, the days of the week were named according to the names of seven heavenly bodies, including the sun. The names were as follows: Day of the Sun (Sunday), Day of the Moon (Monday), Day of Mars (Tuesday), Day of Mercury (Wednesday), Day of Jupiter (Thursday), Day of Venus (Friday), and Day of Kronos (Saturday). The planetary names of the days, known to the Romans even before the birth of Christ, were used in the Byzantine Empire, even by Christians²⁹.

The only evidence found in Thessaloniki which demonstrates the persistence of the planetary names for the days of the week is a funerary inscription in the Museum’s collection dating to the 5th-6th century. This inscription mentions in its last four lines that the deceased, Demetrius, passed away “fifteen days before the calends of March, on the Day of Saturn,” i.e. Saturday, February 15³⁰ (fig. 7). As we have seen, the names of the months and days used in the calendars of antiquity have proved particularly resilient throughout the centuries, and were adopted into the languages of many European peoples, two obvious examples

being the English words “Saturday” and “Sunday.”³¹

The idea of time has always been very important to humankind, which attempted quite early to define its relationship to this cosmic concept. In modern society, “time” is a personal matter, and each of us fills his or her own time accordingly. In the Byzantine worldview, which was closely tied to theological pursuits, time was a linear path leading from the creation of the world to the Second Coming, which would signify the “end” of the world. In iconography, this theological position was eloquently represented by the Α and the Ω, the beginning and the end of the Greek alphabet, the beginning and the end of the universe (fig. 8).

ANTIGONI TZITZIBASSI
Archaeologist
Museum of Byzantine Culture

MESURANT LE TEMPS: SYSTEMES DE MESURE DU TEMPS SUR DES INSCRIPTIONS AU MUSÉE DE LA CIVILISATION BYZANTINE

Les Byzantins ont hérité de l'antiquité l'habitude d'avoir différents systèmes pour fixer les événements et mesurer l'intervalle de temps qui les sépare. Définir le temps et sa mesure nécessite d'abord de déterminer la chronologie, c'est-à-dire de définir l'année où nous nous trouvons en se référant à un point de départ connu, le calendrier de l'année avec la détermination du mois, du jour et enfin la mesure de l'heure¹.

L'empire byzantin n'a jamais connu la datation-phare de 1000 ou 1500 après J.-C. parce que les Byzantins n'ont jamais compté le temps à partir de la naissance du Christ². Le système de chronologie recourant au terme avant et après J.-C., universellement accepté aujourd'hui dans le monde occidental, est basé sur des calculs établis par Denys le Petit vers le VIème siècle. Ce système fut officiellement adopté en Occident dès le VIIIème siècle. Il fut au contraire très tardivement adopté en Orient, en 1628 par le patriarche œcuménique de Constantinople Cyrille Ier Loukaris (1610-1638), représentant de l'humanisme religieux de l'époque³.

Parmi les différents systèmes plus ou moins complexes qui se chevauchaient parfois et dont disposaient les Byzantins, nous commenterons dans cet article ceux que l'on rencontre sur des inscriptions dans la collection du musée de la

Civilisation byzantine. Le visiteur d'un musée qui tente de lire le texte d'une inscription a du mal à comprendre le mode de datation, mais aussi à traduire la date mentionnée dans notre système chronologique actuel.

Durant l'empire byzantin, le cours du temps se mesurait en petites ou grandes unités temporelles. Dans les grandes unités temporelles, un événement pouvait avoir lieu au cours d'une année éponyme, d'une indiction ou durant les années depuis la création du monde, termes que l'on retrouve souvent sur les inscriptions. Les années éponymes indiquaient l'année de l'avènement d'un personnage à une très haute fonction. On trouvait une grande variété d'années éponymes, telles que l'année de l'élection à la charge de consul, les années du règne de l'empereur, du patriarche de Constantinople ou du pape de Rome pour n'en mentionner que certaines.

La charge de consul que l'on rencontre dans un certain nombre d'inscriptions paléochrétiennes était à l'origine, à l'époque de la république romaine, une haute charge juridique qui perdit progressivement son caractère fonctionnel avant de devenir honorifique⁴. Chaque année les empereurs nommaient un consul, puis deux à partir de 399, l'un à Constantinople et l'autre à Rome. Cette charge honorifique mais particulièrement coûteuse exigeait de la part du consul de consacrer d'énormes dépenses pour l'organisation de riches banquets et de spectacles publics tels que les courses

Études courtes

de chars à l'hippodrome. Pour annoncer son élection, le consul distribuait à ses amis les diptyques consulaires, luxueuses tablettes en ivoire accompagnées d'inscriptions et d'une riche illustration⁵. La charge fut donnée pour la dernière fois à un particulier en 534 à Rome et en 541 à Constantinople. Par la suite, l'empereur fit lui-même office de consul à vie⁶. Vers le milieu du VIIe siècle, la fonction du consulat impérial tomba en désuétude et fut finalement abrogée officiellement au IXe siècle par Léon VI (886-912).

La charge consulaire, en raison de sa durée annuelle et de la succession des personnes qui occupaient cette fonction fut utilisée dans la partie orientale de l'empire pour la datation d'une année. Des tableaux chronologiques avec les noms des consuls de Constantinople et de Rome nous aident à dater aujourd'hui des inscriptions qui fixent le temps avec la mention de ces personnes⁷. La datation basée sur les consuls connut une large diffusion jusqu'au milieu du VIe siècle. Avec l'arrêt de la concession de cette charge annuelle à des particuliers, ce mode de datation perdit de son actualité et fut progressivement remplacé par l'indiction et les années du règne des empereurs.

Dans la collection du musée, on trouve sept inscriptions paléochrétiennes qui déterminent le temps par rapport à la charge consulaire. Il s'agit des inscriptions funéraires qui datent des années 469, 470, 507, 519, 525, 532 et 535 lorsque la charge de consul était occupée par Zinon et Markianos (469), Iordanis

(470), Anastassios (507), Ioustinos (519), Philoxénos et Provos (525), Lambadios et Orestis (530) et Vélissarios (535)⁸ (ill. 1).

Une autre manière de définir le temps renvoyait aux années de règne d'un empereur. Ce système n'était pas très répandu sur les inscriptions en Macédoine et son usage se limita aux cercles officiels porteurs de l'idéologie de l'empire, comme par exemple sur les pièces de monnaie des VIe - VIIe siècles⁹.

La mention combinée de personnes qui, à la même époque, occupaient de hautes fonctions religieuses ou publiques constitue un autre moyen de situer un événement dans le temps. Un exemple caractéristique d'une datation de cet ordre apparaît sur une inscription gravée sur le linteau en marbre qui ornait une porte de la muraille maritime de Thessalonique (ill. 2). D'après cette inscription, les travaux de restauration de la muraille eurent lieu à l'époque où Léon et Alexandros étaient co-empereurs, Nikolaos patriarche œcuménique, Chitzilakis protospatharios et stratège de Thessalonique et Ioannis archevêque de la ville. En se référant aux sources relatives aux différentes personnalités de cette époque, les travaux de la muraille doivent se situer en 904, peu avant la prise de la ville par les pirates Sarrasins¹⁰.

Le mode le plus courant de datation, en particulier dans les inscriptions paléochrétiennes est la mention de l'indiction romaine¹¹. L'indiction ou *indictos* ou *epinemesis*, c'est - dire distribuer des taxes, est une révolution, conventionnelle-

---

ment établie sur quinze ans qui se compte de 1 à 15.

L'usage de l'indiction remonte vraisemblablement à l'époque de Dioclétien (284-305) et provient de la révision des registres entreprise tous les 15 ans pour déterminer les obligations en matière d'impôt de l'Égypte. Son point de départ se situait le 1er septembre parce qu'à ce mois le décompte de la production agricole était achevé et que l'état pouvait répartir les impôts correspondants à chacun. D'après la tradition, le premier à l'introduire en Occident fut Constantin le Grand et le 1er septembre 312 est considéré comme la date de départ de la première indiction.

Dans les inscriptions, l'indiction commença à être utilisée comme indication chronologique, peu après vers la fin du IVe siècle. A Thessalonique son usage apparaît assez fréquemment sur des inscriptions paléochrétiennes, principalement dans la seconde moitié du VIe siècle, tandis que la mention la plus ancienne se trouve sur une inscription funéraire de la collection du musée, vraisemblablement datée de 469¹².

La datation à l'aide de l'indiction demeure toutefois imprécise dans la mesure où elle nous informe d'un événement qui s'inscrit dans une révolution de 15 ans et qui reste souvent indéfinie lorsqu'elle n'est pas reliée à d'autres indications chronologiques telles que la charge de consul ou les années depuis la création du monde (ill. 1).

A partir du VIIIe siècle, les Byzantins com-

mencent à établir des chronologies à partir de la date de création du monde ou de l'univers qu'à l'aide de calculs complexes, ils sont parvenus à fixer en 5509-5508 avant J.-C., qui en plus est à l'équinoxe de printemps, c'est-à-dire au 21 mars 5508 av. J.-C. Cette chronologie fut consacrée par le Pascalion Chroniko, texte écrit vers 630. L'année débutait toutefois pour les Byzantins le 1er septembre. Pour traduire une datation byzantine dans notre calendrier actuel, il faut donc calculer comme année de départ 5508 av. J.-C., lorsque la chronologie byzantine se rapporte à une période comprise entre le 1er janvier et le 31 août et 5509 av. J.-C. lorsque la chronologie fait référence à une période entre le 1er septembre et le 31 décembre¹³.

L'inscription la plus ancienne mentionnant une datation établie à partir de la création du monde est, d'après V. Grumel, une inscription sur le Parthénon qui porte la date de 6212, soit 704¹⁴. L'inscription dédicatoire iambique qui se rapporte à la restauration d'une église de Thessalonique par Pétros Doukopoulos en 6792 depuis la création du monde, c'est-à-dire 1284, constitue l'inscription la plus ancienne de la collection du musée suivant ce système¹⁵ (ill. 3).

Le caractère très relatif de la notion de l'année durant laquelle s'est déroulé un événement découle d'un point de départ chronologique différent selon les peuples. Cela apparaît clairement sur la plaque byzantine en relief d'un pseudo sarcophage des XIe – XIIe siècle, réemployée comme l'indique l'inscription en trois

vers pour recouvrir la tombe du rabbin Itsak Saroyk, décédé lundi 9 Hesvan de l'année 5375 pour les Juifs, c'est-à-dire l'année 7124 depuis la création du monde pour les Byzantins ou novembre 1615 pour notre calendrier¹⁶ (ill. 4).

Outre la datation à partir d'un événement important, la mesure du temps comprend également le calendrier de l'année avec une délimitation précise de plus petites unités temporelles telles que les mois, les semaines et les jours. La manière la plus simple de comprendre et de calculer de petites unités temporelles est encore d'étudier la nature. Des phénomènes naturels répétitifs, comme la succession du jour et de la nuit, les cycles avec les phases de la lune et l'alternance des saisons ont toujours aidé l'homme à programmer ses activités, à prévoir les conditions météorologiques influençant la production agricole et finalement à calculer et à organiser son temps. C'est la raison pour laquelle les différents calendriers qui ont été créés étaient toujours liés à l'éternelle alternance des saisons et principalement aux phases de la lune que chacun pouvait observer aisément.

De manière globale, on peut classer les calendriers en trois types différents¹⁷:

1. Le calendrier lunaire qui se réfère à la rotation de la lune autour de la terre, est d'une durée de 354 jours et 12 mois avec 30 et 29 jours. Dans ce calendrier, chaque mois commence le jour de la nouvelle lune et les jours du mois indiquent les phases de la lune. Le calendrier musulman ce type.

2. Le calendrier lunaire et solaire qui réunit les deux systèmes se base sur les mois lunaires de 30 ou 29 jours et s'efforce avec des jours intercalaires de s'adapter à l'année solaire de 365 jours. C'était le calendrier attique, l'ancien calendrier romain avant 46 av. J.-C., ainsi que le calendrier juif.

3. Le calendrier solaire qui se réfère à la rotation du soleil. La durée de l'année solaire, égale à 365 jours correspond au temps nécessaire entre deux passages du soleil par le point de l'équinoxe de printemps. Ce temps a été divisé en 12 mois qui ne correspondent pas à la rotation de la lune et qui sont une simple division de l'année solaire. Le calendrier solaire est le calendrier julien dont nous utilisons aujourd'hui une version modifiée.

Le calendrier julien a été créé par Sosigène, astronome d'Alexandrie et adopté dans tout l'empire romain en 46 av. J.-C. par Jules César, d'où son nom. Ce nouveau calendrier devait remplacer les différents systèmes locaux de calcul du temps en vigueur dans l'immense empire romain.

Le calendrier romain en vigueur jusqu'alors avait une durée de 355 jours et se divisait à l'origine en 10 mois et par la suite en 12. La suite des mois était la suivante: mars, avril, mai, juin, juillet, août, septembre, octobre, novembre, décembre, janvier et février. Parmi ces derniers, quatre mois avaient 31 jours (mars, mai, juillet et octobre), sept avaient 29 jours (avril, juin août, septembre, novembre, décembre, janvier) et le mois de février

---

28 jours¹⁸. Le début de l'année, le Premier de l'an était le 1er mars parce que ce mois, consacré au dieu de la guerre Mars, marquait le début du printemps et des opérations militaires¹⁹.

Le calendrier julien est basé sur l'ancien calendrier romain qu'il remplaça et est également divisé en 12 mois. Pour coïncider avec une véritable année solaire de 365 jours, le calendrier julien rajouta un jour à chaque mois. C'est ainsi que les 12 mois de l'année ont acquis une durée de 30 ou 31 jours, comme c'est le cas aujourd'hui. Il fut défini également une succession de quatre années dont les trois premières seraient de 365 jours et la quatrième de 366 (bissexile).

Avec le nouveau calendrier, le début de l'année fut relié à la trajectoire du soleil et au solstice d'hiver. Ainsi, le Jour de l'an fut déplacé du 1er mars au 1er janvier. Les douze mois de l'année ont continué à avoir leur dénomination arithmétique d'origine latine qu'ils avaient dans l'ancien calendrier romain. Ainsi, par exemple les mois de septembre, octobre, novembre qui signifient en latin sept, huit et neuf ont changé de place dans le calendrier julien mais sans changer leur dénomination arithmétique. Des noms de mois ont été remplacés par la suite par des noms d'empereurs, comme les mois Quintilius et Sextilius qui ont été respectivement changé en juillet et août en l'honneur de Julius Caesar et Octavianus Augustus²⁰.

La dénomination conventionnelle d'origine latine des mois du calendrier julien

n'avait toutefois pas de sens pour les peuples ne parlant pas une langue latine dans l'empire byzantin. C'est ainsi que de nouvelles appellations et personnifications des mois ont progressivement été créés en rapport avec les travaux agricoles (ill. 5).

Dans le calendrier julien de Sosigénis a été également conservé le nom des jours du mois d'après l'ancien calendrier romain. La numérotation des jours de chaque mois n'était pas continue comme aujourd'hui mais renvoyait à trois points de référence temporelle par lesquels étaient numérotés et nommés les autres jours du mois. Ces points étaient les calendes, c'est-à-dire le premier jour de chaque mois, les nones qui étaient le 7ème jour des mois de mars, mai, juillet et octobre et le 5ème jour pour les autres mois et enfin les ides qui étaient le 15ème jour des mois de mars, mai, juillet et octobre et le 13ème pour les autres mois²¹. Ce système complexe de définition des jours du mois semble avoir continué à être utilisé dans l'empire byzantin jusqu'aux Ve – VIe siècle.

L'inscription funéraire usée de la collection du musée provenant d'une tombe à deux corps du Ve siècle constitue un exemple de survivance de numérotation nominale des jours du mois de cette manière. L'inscription indique que le premier mort est décédé le 4ème jour avant les nones de février, lorsque les consuls étaient Zénon et Marcien, c'est-à-dire le 2 février 469 et le deuxième mort qui s'appelait Paul, à la même indiction avant les calendes de mars²². Une autre

mention de ce système apparaît sur un fragment d'inscription funéraire, vraisemblablement de 366 de Thessalonique où nous lisons que le mort est décédé au cours du consulat de Dagalaifos, c'est-à-dire en 366 et trois jours avant l'ide d'un mois dont malheureusement le nom n'a pas été conservé²³.

Le calendrier julien était le calendrier dont se servait la société byzantine, à la seule différence que le début de l'année administrative et religieuse était le 1er septembre, le début de l'indiction. Cette date constitue jusqu'à nos jours le début de l'année religieuse. Pour le peuple, le jour de l'an continuait à être le 1er janvier dont la fête s'accompagnait de coutumes solidement enracinées. Les grandes fêtes romaines célébrées à la fin du mois de décembre et début janvier et qui étaient liées avec le solstice d'hiver, comme par exemple les Saturnales (17-24 décembre), l'anniversaire du Soleil invincible (25 décembre), les Calendes (1er janvier), la fête d'Eos (6 janvier) changèrent progressivement leur contenu ethnique et à partir du IVe siècle s'intégrèrent au calendrier officiel des fêtes chrétiennes²⁴.

Au cours des siècles, les petites imperfections du calendrier julien créèrent des problèmes dans la mesure du temps qui furent résolus avec succès grâce aux modifications introduites par le pape Grégoire XIII. Le calendrier julien amélioré, connu sous le nom de nouveau ou de grégorien, constitue depuis le XVIIIe siècle le calendrier en vigueur en Occident. En Grèce, ces améliorations furent

adoptées en 1924 avec un grand retard, en raison des changements qu'elles induisaient dans le calendrier chrétien et de la défiance à l'égard de l'église papale²⁵. Une petite partie du monde orthodoxe, dits «de l'ancien calendrier» continue à mesurer le temps avec l'ancien et imprécis calendrier julien.

Une autre division temporelle en vigueur dans l'empire byzantin, concernant les plus petites divisions, était la semaine. Il s'agit d'une série conventionnelle et répétitive de sept jours qui renvoie à l'idée de la création du monde. Les jours qui la composaient adoptèrent en grec des dénominations arithmétiques, comme Deutera (deuxième ou lundi), Triti (=troisième ou mardi), Tetarti (=quatrième ou mercredi), Pempti (=cinquième ou jeudi). Le sixième jour était Paraskevi (vendredi), c'est-à-dire jour de préparation pour le septième jour le Sabbato (samedi), jour férié et de repos. Les Byzantins adoptèrent des Juifs cette division, tout en nommant comme premier jour de la semaine Kyriaki (dimanche) ou jour du Seigneur (Kyrios), appellation que l'on rencontre déjà souvent à partir du IIe siècle²⁶. Dans l'Orient gréco-chrétien, les appellations des jours Kyriaki et Sabbato coexistent avec les dénominations arithmétiques premier et septième, tandis que les autres jours de la semaine ne sont nommés que suivant leur ordre arithmétique²⁷.

Un des nombreux exemples de référence arithmétique des jours de la semaine est la plaque avec des inscriptions, posée

---

par des parents sur la tombe de leur fille Ioanna, et qui indique avec précision la date de sa mort en novembre 21, jour quatrième, indiction 14 et lorsque la charge de consul était occupé par Vélsarios, c'est-à-dire mercredi 21 novembre 535²⁸ (ill. 6).

En Egypte, sous l'influence des observations astronomiques, les jours de la semaine étaient appelés d'après les noms de sept planètes ou corps célestes, y compris le soleil. Ces appellations étaient les suivantes : Soleil (dimanche), Lune (lundi), Mars (mardi), Mercure (mercredi), Jupiter (jeudi), Vénus (vendredi) et Saturne (samedi). Les appellations des jours par des planètes, connues par les Romains bien avant la naissance du Christ furent utilisées dans l'empire byzantin et par les chrétiens²⁹.

Le seul exemple de survivance d'une appellation par les planètes apparaît sur une inscription funéraire à Thessalonique des Ve – VIe siècle de la collection du musée qui indique sur les quatre derniers vers que le défunt Démétrios est mort «15 calendes avant mars, le jour de Cronos», c'est-à-dire samedi 15 février³⁰ (ill. 7).

Les appellations des mois et des jours à partir des calendriers de l'antiquité se révélèrent, comme nous l'avons vu, particulièrement vivaces dans le temps et furent adoptées dans la langue de nombreux peuples européens, pour ne mentionner que l'exemple caractéristique de Saturday et Sunday, c'est-à-dire les jours de Saturne et du Soleil³¹.

La compréhension de la notion de temps

a toujours revêtu une importance particulière pour l'existence humaine qui s'est toujours efforcé de déterminer sa relation avec ce dernier. Dans nos sociétés contemporaines, le temps est une affaire personnelle que chacun définit avec le contenu qu'il souhaite. Dans la théorie cosmique byzantine, étroitement liée à des problématiques théologiques, le temps a un cheminement linéaire qui démarre avec la création du monde et s'achève avec le Dernier Jugement qui marque la fin du temps. Ce concept théologique est illustré dans l'iconographie par les lettres Α et Ω, première et dernière lettres de l'alphabet grec, début et fin de l'univers (ill. 8).

ANTIGONI TZITZIBASSI

Archéologue

Musée de la Civilisation Byzantine

Μικρά μελετήματα

ΕΙΚΟΝΑ ΜΕ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ
ΛΕΙΨΑΝΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ

Το 2005, το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού εμπλούτισε τις συλλογές του με μία ακόμη δωρεά. Τα αδέρφια Παναγιώτης Δράκος και Μεταξία Δράκου – Χατζηπατέρα δώρισαν μία εικόνα με την παράσταση του λειψάνου του αγίου Σπυρίδωνα. Το νέο απόκτημα, με διαστάσεις 49×44×2,5 εκ., καταγράφηκε στις συλλογές του Μουσείου με αρ. κατ. ΒΕΙ 967.

Η εικόνα προέρχεται από τη συλλογή της μητέρας των δωρητών, Αικατερίνης Δράκου και είναι υπογεγραμμένη από τον Κεφαλλονίτη ζωγράφο Ιωάννη Καρύδη με χρονολογία το 1682 (εικ. 1). Ο Ιωάννης Καρύδης ήταν ιερέας και, όπως πολλοί ιερείς της εποχής, συγχρόνως ασκούσε το επάγγελμα του αγιογράφου αλλά και του νοτάριου δηλαδή του συμβολαιογράφου. Έζησε και εργάστηκε στο Ληξούρι όπου διατηρούσε σχολείο ζωγραφικής. Η εικόνα της δωρεάς είναι σημαντική, όχι μόνον διότι είναι ενυπόγραφη, αλλά και διότι προσθέτει ένα νέο, άγνωστο μέχρι τώρα, έργο στη συνολική καλλιτεχνική δημιουργία του αγιογράφου¹.

Ο άγιος Σπυρίδωνας γεννήθηκε, έζησε και θαυματουργήσε στην Κύπρο ανάμεσα στα τέλη του 3ου και το πρώτο μισό του 4ου αι. Ως επίσκοπος Τριμυθούντος έλαβε μέρος το 325 στην Α΄ Οικουμενική Σύνοδο της Νικαίας, όπου και υποστήριξε με απαρύμιλλη θεολογική δεινότητα την τριπλή φύση της Αγίας Τριάδος. Συνέβαλε καθοριστικά στην καταδίκη της αίρεσης του Αρείου για το θέμα αυτό και στη διαμόρφωση

του ορθόδοξου δόγματος στα πρώτα βήματα της νέας θρησκείας².

Το λείψανο του αγίου μεταφέρθηκε τον 7ο αι. από την Κύπρο στην Κωνσταντινούπολη, όπου και παρέμεινε έως το 15ο αι. Λίγο πριν από την άλωση της πρωτεύουσας, το 1453 από τους οθωμανούς, ο ιερέας Γεώργιος Καλοχαιρίτης μετέφερε το λείψανο του αγίου στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα. Στη συνέχεια σχετίστηκε με την οικογένεια Βούλγαρι, καθώς το λείψανο πέρασε ως προίκα της Ασημίνας Καλοχαιρέτη στο γάμο της με τον Σταματέλλο Βούλγαρι περί το 1530.

Ο άγιος πολύ σύντομα ανακηρύχθηκε προστάτης της Κέρκυρας και συνδέθηκε άρρηκτα με την τύχη της πόλης. Το ακέραιο σκήνωμα του παραμένει ακόμα το ιερότερο προσκύνημα του νησιού και φυλάσσεται μέχρι σήμερα στον ομώνυμο και περιώνυμο ναό της Κέρκυρας. Από τα αναρίθμητα θαύματα που αποδίδονται στον άγιο συγκαταλέγονται η προστασία των κατοίκων από τις επάλληλες επιδημίες της πανώλης, από σιτοδείες αλλά και η απόκρουση το 1716 του τουρκικού στόλου. Τέσσερις φορές το χρόνο το σκήνωμα του αγίου λιτανεύεται στους δρόμους του ιστορικού κέντρου της πόλης ακολουθώντας πάντα ένα επιβλητικό βυζαντινό τελετουργικό τυπικό.

Στην εικόνα της δωρεάς απεικονίζεται η έκθεση του λειψάνου του αγίου για προσκύνημα μέσα στο ναό του (εικ. 1). Το λείψανο εικονίζεται όρθιο, μέσα σε λειψανοθήκη, που αποτελείται από γυαλί, ασημοποίκιλο σκελετό και τρουλλαία απόληξη. Η λειψανοθήκη είναι τοποθετημένη σε

κόκκινο βελούδινο αρχιερατικό θρόνο, με χρυσό κεντημένο σταυρό στη βάση. Προβάλλεται μπροστά σε πλάτη από πολυτελές τεντωμένο ύφασμα, στολισμένο με τριαντάφυλλα και άλλα φυτικά μοτίβα σε λευκό φόντο και πλαισιωμένο από φαρδιά κόκκινη ταινία με χρυσά διακοσμητικά ανθέμια. Ο άγιος φοράει πολυσταύριο άμφιο και λευκό ωμοφόριο με κόκκινους σταυρούς. Το κεφάλι είναι καλυμμένο με απλή μαύρη μοναχική καλύπτρα και γέρ-

Εικ. 1. Εικόνα με το λείψανο του αγίου Σπυρίδωνα, «χειρ Ιωάννου Καρύδη, 1682». Δωρεά Παναγιώτη Δράκον και Μεταξίας Χατζηπατέρα. BEI 967, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού.

Fig. 1. Icon depicting the relics of St. Spyridon, "χειρ Ιωάννου Καρύδη, 1682" (By the hand of Ioannis Karydis, 1682). Gift of Panagiotis Drakos and Metaxia Hatzipatera. BEI 967, Museum of Byzantine Culture.

Ill. 1 Icône de la relique de saint Spyridon «χειρ Ιωάννου Καρύδη, 1682» («De la main de Ioannis Karydis, 1682»). Donation de Panaghiolis Drakos et Metaxia Hatzipatera. BEI 967, Musée de la Civilisation Byzantine.

Εικ. 2. Εικόνα με το λείψανο του αγίου Σπυριδώνος, 18ος αι., Ι. Ναός Θεοτόκου Οδηγηγίας του Ραχαπίδη (Παναγιωπούλα), Πόρτα Ρεμούντα στην πόλη της Κέρκυρας.

Fig. 2. Icon depicting the relics of St. Spyridon, 18th c., Church of the Holy Virgin Hodegetria or Panagiopoula by Rahapidis, Porta Remounda, city of Corfu.

Ill. 2 Icône avec la relique de saint Spyridon, XVIIIème siècle, église de la Vierge Hodigitria de Rachapidi (Panaghiopoula), Porta Remounta dans la ville de Corfou.

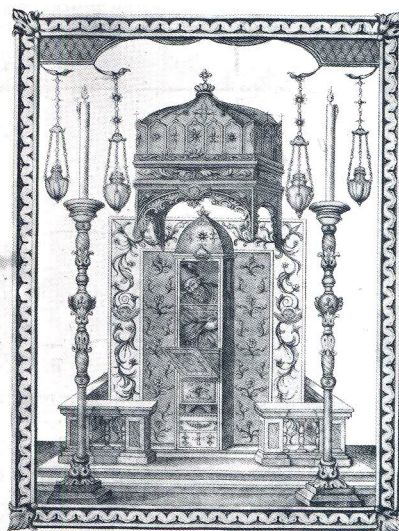
νει στον αριστερό ώμο. Ένα βαρύτιμο και χρυσοποίκιλο κιβώριο στέφει την λειψανοθήκη τονίζοντας ακόμη περισσότερο την σημασία και την ιερότητα του εικονιζομένου σκηνώματος³. Η λειψανοθήκη ή κουβούκλιο, όπως λέγεται από τους ντόπιους, κατασκευάστηκε το 1610 με δωρεά του κύπριου άρχοντα Μοντσάνεγκα, ενώ μέχρι τότε το σκηνώμα μεταφερότο στις λιτανείες στα χέρια ενός ιερέα⁴.

Όλος ο χώρος ορίζεται με χαμηλό κιγκλίδωμα από μαρμάρινους κιονίσκους που

Εικ. 3. Χαρακτικό με το λείψανο του αγίου Σπυριδώνος, 1839, Βενετία, Βχει 88. Αίθουσα 8, Συλλογή Ντ. Παπαστράτου, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού.

Fig. 3. Engraving with the relics of St. Spyridon, 1839, Venice, Bχει 88. Exhibition Hall 8, D. Papastratou Collection, Museum of Byzantine Culture.

Ill. 3 Gravure avec la relique de saint Spyridon, 1839 Venise, Bχει 88. Salle 8, collection D. Papastratou, Musée de la Civilisation Byzantine.

περικλείουν στις εσωτερικές γωνίες δύο λευκά αναμμένα κεριά. Το φόντο της εικόνας είναι χρυσό ενώ το δάπεδο είναι αβακωτό από μάρμαρο ροζ και άσπρο, συνδυασμός πολύ συνηθισμένος στην κερκυραϊκή εκκλησιαστική αλλά και κοσμική αρχιτεκτονική⁵. Έξω από το κιγκλίδωμα υπάρχουν ακόμη δύο κηροστάτες, μπαρόκ επιπνεσιακής τεχνοτροπίας, στηριγμένοι στο δάπεδο με σιδερένια στηρίγματα. Την παράσταση πλαισιώνουν δύο άγγελοι που πετούν κρατώ-

ντας αναμμένα κεριά στα χέρια και ανοικτά ειλητάρια. Στο αριστερό ειλητάριο διαβάζουμε το στίχο «χαίρε πατέρων αγλάισμα» και στο δεξί το στίχο «χαίρε των πατέρων εύφημον κράτος». Και οι δύο στίχοι προέρχονται από την ακολουθία του αγίου και σχετίζονται με την προαναφερόμενη συμμετοχή και δράση του στην Α΄ Οικουμενική Σύνοδο.

Στο κάτω αριστερό μέρος της εικόνας μαζί με την υπογραφή του αγιογράφου Καρύδη και τη χρονολογία, διαβάζουμε την επιγραφή «Δέησις του δούλου του Θεού Φραντζέσκου Δημησιάνου» που μας πληροφορεί για το όνομα του πιστού που παρήγγειλε την εικόνα.

Η συνήθεια της έκθεσης του σκηνώματος του αγίου Σπυρίδωνος για τριήμερο προσκύνημα στην είσοδο του διακονικού, στα δεξιά του Ιερού Βήματος του ναού, συνεχίζεται μέχρι σήμερα με ιδιαίτερα μεγαλόπρεπο τελετουργικό και μεγάλη συρροή πιστών, τρεις φορές το χρόνο. Κατά κύριο λόγο στην εορτή του, στις 12 Δεκεμβρίου, αλλά και σε ανάμνηση δύο θαυματουργικών επεμβάσεων του αγίου για τη σωτηρία της Κέρκυρας, κάθε Μέγα Σάββατο, για τη σωτηρία του νησιού από μεγάλη σιτοδεία του 1503 και κάθε 11 Αυγούστου, που εορτάζεται η νικηφόρα απόκρουση της προαναφερόμενης πολιορκίας των Τούρκων κατά το 1716. Η συνήθεια αυτή, της τριήμερου έκθεσης του λειψάνου για προσκύνημα, είναι πιθανόν να προέρχεται από ανάλογη λατρευτική συνήθεια στην Κωνσταντινούπολη, όπως αναφέρεται άλλωστε το 1571 και στη διαθήκη της Ασημίνας Καλοχαρήτη-Βούλγαρι⁶.

Οι εικόνες με την παράσταση του λειψάνου του προστάτη αγίου της Κέρκυρας (εικ. 2-3), που παραγγέλλονταν για ναούς ή είχαν αποδέκτες προσκυνητές, είχαν μεγάλη διάδοση γεγονός που σχετίζεται με τη μεγάλη ακμή και την εξάπλωση της λατρείας του αγίου Σπυρίδωνα όχι μόνο στη Κέρκυρα αλλά και σε όλο τον ορθόδοξο κόσμο κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο⁷.

ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ ΧΟΝΔΡΟΓΙΑΝΝΗΣ

Αρχαιολόγος

Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Μ. Χατζηδάκης - Ε. Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450 - 1830)*, Αθήνα 1997, σ. 72-3.
2. *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, Αθήνα 1967, τ. 11, σ. 390-7.
3. Α. Νικηφόρου, *Δημόσιες Τελετές στην Κέρκυρα κατά την περίοδο της Βενετικής Κυριαρχίας, 14ος - 18ος αι.*, Αθήνα 1999, σ. 347-73.
4. Γ. Πιέρρης, *Η εξέλιξη του εσωτερικού διακόσμου του ναού του αγίου Σπυρίδωνα στην Κέρκυρα* [υπό έκδοση].
5. Στ. Χονδρογιάννης, Κατάλογος περιοδικής έκθεσης, Παλαιό Φρούριο Κέρκυρας, στο πλαίσιο της Συνόδου Κορυφής Ε.Ε., Ιούνιος 1994, *Περίπλους των εικόνων. Κέρκυρα 14ος - 18ος αι.*, Αθήνα 1994, σ. 99.
6. Α. Νικηφόρου, ό. π., σ. 347-73.
7. Μ. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου*, Αθήνα 1977, σ. 172 και Ντ. Παπασπράτου, *Χάρτινες εικόνες. Ορθόδοξα θρησκευτικά χαρακτηριστικά 1665-1899*, Αθήνα 1986, σ. 289-93.

AN ICON DEPICTING THE RELICS OF ST. SPYRIDON

In 2005, the Museum of Byzantine Culture enriched its collections with an additional gift, when brother and sister Panagiotis Drakos and Metxia Drakou-Hatzipatera donated an icon depicting the relics of St. Spyridon. The new acquisition, which measures $49 \times 44 \times 2.5$ cm., was recorded in the collections of the Museum under cat. no. BEI 967. The icon comes from the collection of the donors' mother, Aikaterini Drakou, and is signed by the Cephalonian painter Ioannis Karydis with a date of 1682 (fig. 1). Ioannis Karydis was a priest, and like many priests of that era simultaneously practiced the profession of icon-painter as well as that of notary. He lived and worked in Lixouri, where he maintained a school for painting. The icon donated to the Museum is an important one, not only because it is signed, but also because it adds a new and previously-unknown work to the total artistic production of this icon-painter¹.

St. Spyridon was born, lived, and wrought his miracles in Cyprus at the end of the 3rd and during the first half of the 4th c. AD. As Bishop of Trimythous, he took part in the First Ecumenical Synod held in Nice (the First Council of Nicaea) in 325, at which he supported, with matchless theological skill, the tripartite nature of the Holy Trinity. He made a decisive contribution to the condemnation of the Arian heresy (the heresy of Arius), which concerned this subject, and to the formation of Orthodox dogma

during the new religion's early stages².

The saint's remains were transferred in the 7th c. to Constantinople, where they remained until the 15th c. Shortly before the fall of the capital in 1453 to the Ottomans, the priest Georgios Kalohairetis brought his remains to Corfu, which was under Venetian rule. It then acquired a connection with the Boulgaris family, since the remains comprised part of the dowry of Asimina Kalohaireti upon her marriage to Stamatellos Boulgaris ca. 1530.

Very soon he was proclaimed the patron saint of Corfu, and became indissolubly bound to the city's fortunes. His intact relics remain to this day the island's holiest object of veneration for the faithful; they continue today to be stored in the renowned church of the same name on Corfu. Among the countless miracles attributed to the saint are his protection of inhabitants from successive epidemics of the plague, from famines, and the repulsion of the Turkish fleet in 1716. The saint's relics are taken in procession four times each year through the streets of the historic center of the city, always in accordance with an imposing Byzantine ritual. In the icon presented to the Museum, the saint's relics are shown on display for veneration within the church (fig. 1). The relics are pictured upright, within a reliquary, which is made of glass, a frame ornamented with silver, and concludes in a dome. The reliquary is placed on a red velvet prelate's throne with a gold-embroidered cross at its base. It is projected facing away from the viewer, out of a lux-

urious, tightly-drawn material decorated with roses and other floral motifs on a white background, framed by a wide red band with gold decorative palmettes. The saint wears a vestment with many crosses on it, and a white pall (pallium) with red crosses. He wears a simple black monk's head covering, and leans on his left shoulder. An extremely valuable, gold-ornamented ciborium crowns the reliquary, stressing even more the importance and sacredness of the relics portrayed³. The reliquary or "kouvouklio," as it is called by the locals, was constructed in 1610 by the gift of the Cypriot lord Montzanega until that time, the relics had been carried in procession in the hands of a priest⁴.

The entire space is bounded by a low railing of small marble columns, which enclose two lit, white candles at the inside corners. The background of the icon is gold; its floor consists of a checkerboard pattern in pink and white marble, a very common combination in both the religious and secular architecture of Corfu⁵. Outside the railing there are another two candleholders in the Heptanesian Baroque style, propped up with iron supports. Two angels in flight frame the representation, holding lit candles and open scrolls in their hands. On the left-hand scroll, we read the line "hail to thee, our fathers' glory" (χαίρε πατέρων αγλάισμα), and on the right one, "hail unto thee, our fathers' famed power" (χαίρε των πατέρων εύφημον κράτος). Both lines come from the service for the saint, and are connected to his aforementioned participation and actions at the First Council of Nicaea.

In the lower left of the icon, together with the signature of the icon-painter Karydis and the date, we read the inscription "Δέησις του δούλου του Θεού Φραντζέσκου Δημησιάνου" (Supplication of the servant of God, Francesco Dimisianos), which provides us with the name of the believer who commissioned the icon.

The custom of displaying the relics of St. Spyridon thrice yearly for veneration over a period of three days at the entrance to the sacristy, at the right of the altar, with a particularly magnificent ritual and a stream of the faithful continues today. This occurs above all on the saint's feast day (December 12), but also in remembrance of two of his miraculous interventions to rescue Corfu: on Easter Saturday, for rescuing the island from the great famine of 1503, and on August 11, when the victorious repulsion of the above-mentioned siege by the Turks in 1716 is celebrated. The custom of placing the saint's relics on display for veneration for three days probably comes from the comparable worship practice in Constantinople; this is moreover referred to in Asimina Kalohaireti-Boulgari's will (1571)⁶. Icons with representations of the relics of Corfu's patron saint (figs. 2-3), ordered for churches or destined for pilgrims, were quite popular, a fact related to the zenith and expansion of worship of St. Spyridon not only on Corfu, but throughout the entire Orthodox world in the post-Byzantine period⁷.

STAMATIOS CHONDROGIANNIS
Archaeologist
Museum of Byzantine Culture

ICÔNE AVEC UNE REPRÉSENTATION DE LA RELIQUE DU CORPS DE SAINT SPYRIDON

En 2005, le musée de la Civilisation byzantine a enrichi ses collections d'une nouvelle donation. Le frère et la sœur Panaghiotis Drakos et Metaxia Drakou-Hatzipatera ont offert une icône avec une représentation de la relique du corps de saint Spyridon. Cette nouvelle acquisition, d'une dimension de 49 × 44 × 2,5 centimètres, a été inventoriée dans les collections du musée sous le numéro BEI 967.

L'icône provient de la collection de la mère des donateurs Ekaterini Drakou et est signée du peintre de Céphalonie Ioannis Karydis, en date de 1682 (ill. 1). Ioannis Karydis était prêtre et comme un certain nombre d'entre eux à cette époque, il exerçait en même temps le métier de peintre d'icônes ainsi que celui de notaire. Il vécut et exerça à Lixouri où il tenait une école de peinture. L'icône de la donation est particulièrement importante, non seulement parce qu'elle est signée mais parce qu'elle ajoute une nouvelle pièce jusqu'à aujourd'hui inconnue à l'ensemble de l'œuvre artistique du peintre¹.

Saint Spyridon est né, a vécu et a réalisé des miracles à Chypre entre la fin du IIIeme et la première moitié du IVeme siècle. En tant qu'évêque de Trimythounta, il prit part en 325 au Ier Synode Oecuménique de Nicée où il défendit avec une incomparable aptitude théologique la triple

---

nature de la Sainte Trinité. Il contribua de manière décisive à la condamnation de l'hérésie d'Arien sur cette question, ainsi qu'à l'élaboration du dogme orthodoxe au cours des premiers pas de la nouvelle religion².

La relique du saint fut transférée au VIIème siècle de Chypre à Constantinople où elle resta jusqu'au XVème siècle. Peu avant la prise de Constantinople par les Ottomans en 1453, le prêtre Georgios Kalochairetis transféra la relique du saint à Corfou alors sous la domination de Venise. La relique revint ensuite à la famille Boulgari lorsqu'elle fit partie de la dot d'Asimina Kalochaireti à l'occasion de son mariage avec Stamatellos Boulgaris vers 1530.

Le saint fut rapidement promu saint patron de Corfou et devint étroitement lié au sort de la ville. La relique intacte du saint demeure la relique la plus sainte de l'île et est conservée jusqu'à aujourd'hui dans l'église homonyme de Corfou. Parmi les innombrables miracles qui lui sont attribués, on compte la protection des habitants des nombreuses épidémies de peste, des disettes, mais aussi d'avoir repoussé l'assaut de la flotte turque en 1716. Quatre fois par an, la relique du saint est emmenée en procession dans les rues du centre historique de la ville, toujours selon l'imposant rituel cérémonial byzantin.

Sur l'icône de la donation, est représentée l'exposition de la relique du saint à l'adoration dans son église (ill. 1). La relique est représentée debout dans un reliquaire en

verre sur une structure en argent et une couronne d'une coupole. Le reliquaire repose sur un trône épiscopal de velours rouge avec une croix brodée d'or à la base. Il est placé devant un dossier tendu d'un riche tissu orné de roses et d'autres motifs floraux sur un fond blanc et encadré par une large bande rouge avec des palmettes décoratives en or. Le saint porte un amphio parsemé de croix et un omophorion blanc orné de croix rouges. Sa tête est couverte d'un simple capuchon noir de moine et penche vers l'épaule gauche. Un ciborium précieux et plaqué d'or couronne le reliquaire, soulignant encore davantage l'importance et le caractère sacré de la relique représentée³. Le reliquaire ou baldaquin comme l'appelle les habitants de Corfou fut fabriqué et offert en 1610 par le seigneur chypriote Montsanega, alors que la relique était jusqu'à cette date emmenée en procession dans les bras d'un prêtre⁴.

Tout l'espace est délimité par une balustrade basse constituée de colonnettes en marbre qui enserrant dans les angles deux cierges blancs allumés. Le fond de l'icône est doré, tandis que le sol est pavé de marbre rose et blanc, composition très courante dans l'architecture religieuse mais aussi séculaire à Corfou⁵. A l'extérieur de la balustrade, on trouve également deux chandeliers de style baroque de l'Heptanèse, fixés au sol par des soutiens en fer. La représentation est encadrée par deux anges qui volent et qui tiennent dans leurs mains des cierges allumés ainsi qu'un rouleau manuscrit déployé.

Sur le rouleau de gauche, nous pouvons lire le vers suivant : «Χαίρε πατέρων αγγαίωμα» et sur celui de droite : «Χαίρε των πατέρων εύφημον κράτος». Les deux vers proviennent de l'acolouthie du saint et sont liés à sa participation et à son activité au 1er Synode Oecuménique.

Dans la partie inférieure gauche de l'icône, avec la signature du peintre Karydis et la datation, on peut lire l'inscription «Δέησις του δούλου του Θεού Φραντζέσκου Δημησιάνου » (Déesis du serviteur de Dieu Fransescos Dimissianos) qui nous informe du nom du fidèle qui commanda cette icône.

La coutume consistant à exposer la relique de saint Spyridon pour une adoration de trois jours à l'entrée du diaconicon, à droite du Saint Bême se poursuit encore aujourd'hui avec un cérémonial particulièrement majestueux et une grande affluence de fidèles, trois fois par an. Principalement au moment de sa fête le 12 décembre, mais aussi en mémoire de deux interventions miraculeuses du saint ayant sauvé Corfou, chaque Samedi Saint en souvenir du salut de l'île de la grande disette de 1503 et le 11 août où est fêtée la victoire contre le siège des Turcs en 1716. Cette coutume d'une exposition de trois jours de la relique du saint pour son adoration provient vraisemblablement d'une coutume semblable à Constantinople, comme cela est par ailleurs mentionné en 1571 dans le testament d'Asimina Kalo-chaireti-Boulgari⁶.

Les icônes avec la représentation de la relique du saint protecteur de Corfou (ill. 2-

3) qui étaient commandées pour une église ou par des fidèles connaissaient une grande diffusion liée à l'essor et à l'expansion du culte de saint Spyridon, non seulement à Corfou mais dans tout le monde orthodoxe à l'époque post byzantine⁷.

STAMATIOS CHONDROGIANNIS
Archéologue
Musée de la Civilisation Byzantine

Ο ΣΤΡΑΤΗΓΟΣ ΚΑΤΑΚΑΛΩΝ
ΚΕΚΑΥΜΕΝΟΣ, ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ
ΜΙΑ ΣΦΡΑΓΙΔΑ - ΔΩΡΕΑ ΣΤΟ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Τον Ιανουάριο του 2006, ο Δ. Πόρτολος δώρισε στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού ένα μολυβδόβουλλο, μολύβδινη σφραγίδα, άριστης διατήρησης και σπουδαίας ιστορικής σημασίας που χρονολογείται το 1056. Το μολυβδόβουλλο με αριθμό ευρετηρίου ΒΜο 87, έχει ολική διάμετρο 3,2 εκ., διάμετρο εγχάρακτου πεδίου 2,8 εκ. και βάρος 27,085 γρ¹.

Στον εμπροσθότυπο, και μέσα σε στικτό κύκλο, εικονίζεται ο αρχάγγελος Μιχαήλ μετωπικός, με περίτεχνη κόμμωση και ενδυμασία (εικ. 1). Στο δεξί χέρι κρατεί λάβαρο ενώ στο αριστερό σφαίρα. Δεξιά και αριστερά στο πεδίο σε κάθετη διάταξη διαβάζουμε ΜΙ ΧΛ (Μιχαήλ). Στην πίσω όψη διαβάζουμε την οκτάστιχη επιγραφή (εικ. 2):

+ ΚΕΡ Θ / ΤΩ ΣΩΔΥ' / ΚΑΤΑΚΑΛΩ / ΜΑΓΙΣΤΡΩ /
ΚΑΙΔΟΥΚΗ / ΑΝΤΙΟΧΕΙ / ΤΩΚΕΚΑΜ / ΜΕΝ,
+ Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) / τω σω δ(ο)ύ(λω) / Κατακα-
λώ(ν) / μαγίστρω / και δουκί / Αντιοχεί(ας) / τω
Κεκαμ / μέν(ω)

Η σφραγίδα του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού, ανήκε στο διάσημο στρατηγό Κατακαλών Κεκαυμένο, ο οποίος έζησε στον 11ο αι. και καταγόταν από την Κολώνια, πόλη στη βορειοδυτική Μικρά Ασία. Δεν πρέπει να τον συγχέουμε με το συνώνυμο συγγραφέα του «Στρατηγικού» που έζησε στο δεύτερο μισό του 11ου αι. και με το συνώνυμο Κατακαλών Κεκαυμένο που έζησε στα χρόνια του Αλεξίου Κομνηνού (1081-1118)².

Η οικογένεια των Κεκαυμένων ήταν ελληνο-αρ-

μενικής καταγωγής και τα μέλη της έπαιξαν σπουδαίο ρόλο στα ιστορικά γεγονότα της αυτοκρατορίας από τα τέλη του 10ου έως τις αρχές του 12ου αι. Οι ιδιοκτησίες τους καταλάμβαναν σημαντικά αυτοκρατορικά εδάφη, ιδιαίτερος στην Ιβηρία (Γεωργία), Αρμενία, ΒΔ Μικρά Ασία, καθώς και στην Κεντρική Ελλάδα (Θεσσαλία)³.

Τα κατορθώματα και η ζωή του στρατηγού Κεκαυμένου είναι γνωστά από το έργο *Σύνοψις Ιστοριών* που συνέγραψε ο Ιωάννης Σκυλίτσης, βυζαντινός υψηλός αξιωματούχος του 11ου-12ου αι., αναφερόμενος στα ιστορικά γεγονότα από το 811 έως το 1057.

Στη διήγησή του ο Κατακαλών Κεκαυμένος εμφανίζεται για πρώτη φορά στην πολιορκία της Μεσσηνίας στη Σικελία το 1041, ως αρχηγός του τάγματος των Αρμενιανών⁴. Βρισκόμαστε στα χρόνια του αυτοκράτορα Μιχαήλ του Παφλαγόνα (1034-1041) και οι βυζαντινοί προσπαθούν να ανακαταλάβουν τη Σικελία που είχε πέσει στα χέρια των Αράβων Σαρακηνών. Για το λόγο αυτό το 1038, ο διάσημος στρατηγός Γεώργιος Μανιάκης αποβιβάστηκε στο νησί με ισχυρό στρατό και στόλο⁵. Αφού συνέτριψε τα αραβικά στρατεύματα κατέλαβε ολόκληρη τη Σικελία⁶. Όταν όμως έπεσε σε δυσμένεια και ανακλήθηκε στην Κωνσταντινούπολη, όλη η Σικελία, εκτός από τη Μεσσηνία, ξαναέπεσε στα χέρια των Αράβων. Τότε ο στρατηγός Κατακαλών Κεκαυμένος, έχοντας μόνο τριακόσιους ιππότες και πενήντα πεζούς και ακολουθώντας ένα ευφυές στρατήγημα, απέτρεψε στα 1041 την κατάληψη της πόλης από τους Άραβες Σαρακηνούς⁷ (εικ. 3).

Δύο χρόνια αργότερα, το 1043, και επί βασιλείας Κωνσταντίνου Μονομάχου (1042-1055), οι Ρώσοι, οι οποίοι από την εποχή του εκχριστιανισμού τους διατηρούσαν άριστες πολιτι-

Μικρά μελετήματα

κές και εμπορικές σχέσεις με τους Βυζαντινούς, κίνησαν αιφνιδιαστική ναυτική εκστρατεία εναντίον της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Έφτασαν ως την Προποντίδα, όπου ο βυζαντινός στόλος κατάφερε να τους αποθήσει. Ενώ επέστρεφαν στον τόπο τους ηττήθηκαν για δεύτερη φορά από το στρατηγό Κατακαλών Κεκαυμένο που το διάστημα εκείνο ήταν διοικητής στο Ίστρο, πόλη στις ακτές της Βάρνας⁸. Όπως διηγείται ο Σκυλίτσης, «...Κι οι Σκύθες, μια κι' όσα ήλπιζαν δεν είχαν προχωρήσει, θυμήθηκαν πως πρέπει να γυρίσουν στην πατρίδα τους. Καθώς λοιπόν επέστρεφαν από Ξηρά και θάλασσα, τους βρήκε ο βέστης Κατακαλών Κεκαυμένος, που ήταν διοικητής σε πόλεις και χωριά γειτονικά στον Ίστρο, κι αφού συγκρούστηκε μαζί τους στις ακτές της λεγόμενης Βάρνας, τους ενίκησε. Εσκότιωσε πολλούς και οκτακόσιους αιχμαλώτους απέστειλε στον βασιλιά δεμένους. Αυτός λοιπόν ο άνθρωπος (ο Κεκαυμένος), όταν οι Σκύθες λίγο πριν ξεσηκωμένοι από τα μέρη τους έπλεαν κατά της Βασιλεύουσας και κάνοντας απόβαση στα μέρη που εκείνος κυβερνούσε ελίστευαν, αφού συγκέντρωσε όλο τον στρατό του, συγκρούστηκε μαζί τους και με γενναίο αγώνα ολοσχερώς τους νίκησε και τους ανάγκασε στα πλοία να καταφύγουν. Και πάλι τώρα προυρώντας όλα τα παράλια της περιφέρειάς του και περιμένοντας της εκστρατείας τους το τέλος, τους βρήκε στην επιστροφή και πολεμώντας τους γενναία κατάφερε αυτά που ήδη είπαμε...»⁹

Το έτος 1046/7, μετά την ήττα των βυζαντινών στρατευμάτων στο ανατολικό μέτωπο, ο Κατακαλών Κεκαυμένος ανακηρύχτηκε δούκας του Ανίου και της Ιβηρίας (Γεωργίας)¹⁰. Από τη θέση αυτή βοήθησε στην ανακατάληψη του Ανίου, πρωτεύουσας της Μεγάλης Αρμενίας, πολεμώντας εναντίον του Απλησφάρη, άρχοντα του Τιβίου και της Περσαρμενίας¹¹. Την επόμενη χρονιά, το 1048, ως κυβερνήτης του Ανίου και

της Ιβηρίας, πολέμησε κατά των Τούρκων. Οι στρατηγοί ωστόσο του βυζαντινού στρατού δεν ενέκριναν τα σχέδια του για επίθεση, νικήθηκαν, με αποτέλεσμα να χαθούν πολλά οχυρά¹². Την ίδια περίοδο οι Πατζινάκοι, λαός σκυθικής καταγωγής, αφού πέρασαν το Δούναβη απειλούσαν την αυτοκρατορία από το Βορρά¹³. Ο στρατηγός έλαβε μέρος και σε αυτές τις επιχειρήσεις. Οι στρατηγοί ακόμη μια φορά αρνήθηκαν να υπακούσουν στις διορατικές συμβουλές του και ηττήθηκαν. Ο Κεκαυμένος πολέμησε ηρωικά και κατά τη διάρκεια της μάχης τραυματίστηκε σοβαρά. Σώθηκε όμως χάρη στην περιποίηση και την περίθαλψη που του πρόσφεραν οι Πατζινάκοι.

Όπως διηγείται ο Σκυλίτσης, «Και τότε κάποιος Πατζινάκος με τ' όνομα Κουλίνας, επειδή γνώριζε ποιος είναι ο Κεκαυμένος απ' τον καιρό που ήταν διοικητής στα φρούρια του Ίστρου και επικοινωνούσαν τα δυο γένη, όταν τον βρήκε μέσα στους νεκρούς, τον έστρεψε σ' ανάσκελα για να του πάρει τα όπλα κι' από το πρόσωπό του τον εγνώρισε. Κι όταν κατάλαβε πως είναι ακόμα ζωντανός, τον έβαλε στο άλογο... και στη σκηνή του τον μετέφερε, προσφέροντάς του περιποίηση με επιμέλεια και φροντίδα»¹⁴

Φαίνεται πως ο Κεκαυμένος κατά τη διάρκεια της ανάρρωσής του συνδέθηκε φιλικά με τους αρχηγούς των Πατζινάκων, καθώς σφραγίδα του ως δούκας Αντιοχείας, παρόμοια με αυτή του Μουσείου, βρέθηκε και στην περιοχή του Δούναβη¹⁵. Ο Α. Σαββίδης ωστόσο θεωρεί πως ο Κατακαλών Κεκαυμένος που πολέμησε εναντίον των Πατζινάκων είναι άλλο πρόσωπο¹⁶. Για να τιμήσει ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Μονομάχος το γενναίο στρατηγό, τον τοποθέτησε στα 1056 δούκα και μάγιστρο Αντιόχειας. Στο αξίωμα αυτό παρέμεινε για ένα μόνο χρόνο. Η σφραγίδα του Μουσείου Βυζαντινού Πο-

Λιτισμού ανήκει σε αυτή την περίοδο της ζωής του και ως εκ τούτου χρονολογείται με ασφάλεια το έτος 1056/7.

Η Αντιόχεια, έδρα πατριαρχική, που ήταν υπό περσική κατάκτηση από τον 7ο αι., πέρασε στη βυζαντινή κυριαρχία από τον Οκτώβριο του 969 έως το Δεκέμβριο του 1084, για να πέσει τελικά στα χέρια του σουλτάνου Σουλεϊμάν. Κατά την περίοδο της βυζαντινής κυριαρχίας η πόλη απέκτησε ισχυρή στρατιωτική φρουρά που τη διοικούσε ο δούκας ή κατεπάνω, ο οποίος συγχρόνως ήταν και σημαντικός στρατιωτικός παράγοντας¹⁷. Ο τίτλος λοιπόν του δούκα που αναφέρεται στο μολυβδόβουλλο του Μουσείου σήμαινε ότι ο Κεκαυμένος ήταν ο πολιτικός και στρατιωτικός διοικητής του θέματος της Αντιόχειας¹⁸.

Ο ίδιος κατείχε και το αξίωμα του μαγίστρου¹⁹, το

οποίο επίσης αναφέρεται στο μολυβδόβουλλο. Το αξίωμα αυτό, που στα λατινικά σημαίνει «κύριος», δινόταν σε ανώτερους αυλικούς αξιωματούχους. Από το 10ο αι. όμως απονεμόταν σε πολλά πρόσωπα, καθένα από τα οποία είχε τη δική του αρμοδιότητα.

Μετά το θάνατο του Μονομάχου, στο θρόνο ανέβηκε ο Μιχαήλ ΣΤ΄ ο Στρατιωτικός (1056-1057) και ο Κεκαυμένος συμμετείχε ενεργά στη συνομοσία εναντίον του. Ο νέος αυτοκράτορας ήταν μεγάλης ηλικίας, γραφειοκράτης καριέρας και καταγόταν από μη αριστοκρατική οικογένεια. Προσπάθησε να κερδίσει το λαό με υποσχέσεις, κυβερνώντας με αδεξιότητα και αφέλεια όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Σκυλίτσης²⁰. Εμπιστεύθηκε την επαρχιακή διοίκηση όχι σε αριστοκράτες, αλλά σε

2

πρόσωπα που προέρχονταν από την ίδια κοινωνική ομάδα με αυτόν.

Τα γεγονότα της συνομοσίας μας τα περιγράφει γλαφυρά ο Σκυλίτσης. Το Πάσχα του 1057 ήρθαν στην Κωνσταντινούπολη οι στρατιωτικοί αρχηγοί της ανατολής, ονομαστοί για την ευγενική καταγωγή και την ανδρεία τους, ελπίζοντας πως θα έπαιρναν και αυτοί υψηλότερους τίτλους και δωρεές. Ο αυτοκράτορας όμως τους επιφύλαξε ψυχρή υποδοχή. Σύμφωνα με τη διήγησή του: «Και όταν έφτασε ο καιρός που ο βασιλιάς μοιράζει δώρα μια φορά τον χρόνο προς την σύγκλητο, όπως είναι συνήθεια να γίνεται το Πάσχα, ήλθαν στην Πόλη οι ηγέτες του στρατού, οι πλέον ονομαστοί σε γένος και ανδρεία. Ανάμεσά τους ήταν ο μάγιστρος Ισαάκιος Κομνηνός κι' ο μάγιστρος Κατακαλών ο Κεκαυμένος – ήταν δούκας της Αντιόχειας

Εικ. 1. Το μολυβδόβουλλο ΒΜο 87. Ο εμπροσθότυπος με τον αρχάγγελο Μιχαήλ.

Fig. 1. The lead seal ΒΜο 87. The obverse, showing the archangel Michael.

Ill. 1. Le molybdobulle ΒΜο87. L'avvers avec l'archange Michel.

Εικ.2. Το μολυβδόβουλλο ΒΜο 87. Ο οπισθότυπος με την επιγραφή.

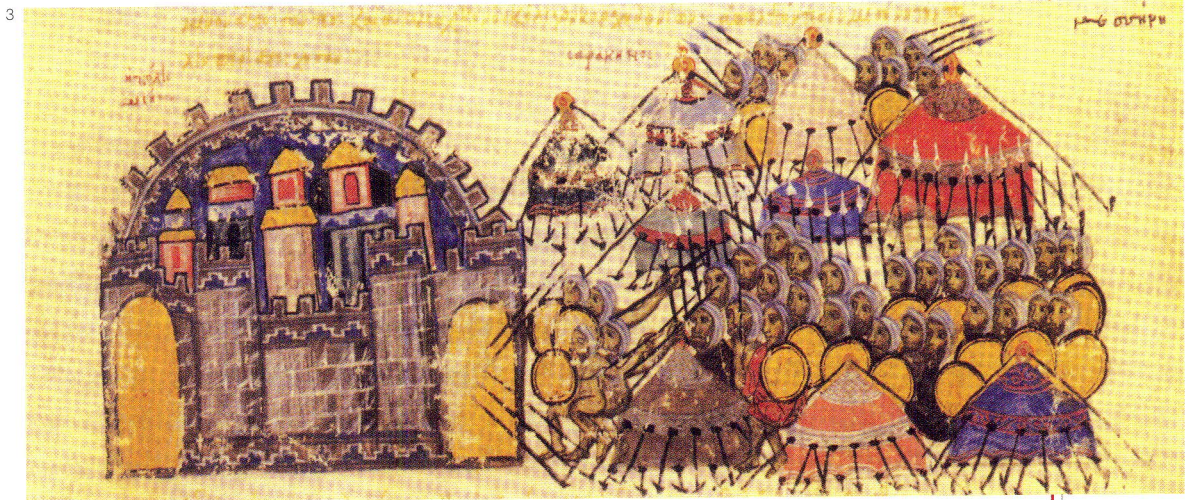
Fig. 2. The lead seal ΒΜο 87. The reverse, showing the inscription.

Ill. 2. Le molybdobulle ΒΜο87. L'envers avec l'inscription.

Εικ. 3. Η πολιορκία τη Μεσσήνης από τον κώδικα της Μαδρίτης (Σκυλίτσης, Χρονογραφία, σ. 451).

Fig. 3. The Byzantines besieging Messene. An illumination from the Madrid Codex (Skylitsis, Χρονογραφία, p. 451).

Ill. 3 Les Byzantins assiègent Messine. Miniature du codex de Madrid (Skylitsis, Χρονογραφία, p. 451).

πριν να τον διαδεχθεί στη θέση αυτή ο ανεψιός του βασιλιά, ο Μιχαήλ, που μόλις του 'δωσε το αξίωμα τον είπε Ουρανό, γιατί τάχα συγγένευε με τον παλιό Ουρανό, και τον ετήμησε ως μάγιστρο Αντιόχειας, όπως ήταν και 'κείνος, και τον απέστειλε του Κεκαυμένου διάδοχο, ήλθαν επίσης ο βεστάρχης Μιχαήλ Βούρτζης, ο Κωνσταντίνος και ο Ιωάννης, από τον κλάδο της γενιάς του Δούκα με ανατολική καταγωγή, και άλλοι άρχοντες επίλεκτοι.

Όλοι μαζεύτηκαν εκεί, και για να δουν τον νέο βασιλιά και για να πάρουν απ' αυτόν τα δώρα τους. Γιατί διαδόθηκε προς όλους πως δίνει πλουσιοπάροχα και πως όταν κάνει ευεργεσίες, γίνεται μεγαλοπρεπής και γενναιοδωρος. Κι' όταν ο βασιλιάς απηύθυνε το λόγο στον Κομνηνό και προς τον Κεκαυμένο, επαίνεσε τους στρατηγούς και τους ονόμασε γενναίους και αξίους. Τον Κεκαυμένο

μάλιστα επαίνεσε πολύ, γιατί δεν πήρε κάτι σαν κληρονομιά, ούτε από κάποια μεσολάβηση, αλλά από δικά του ανδραγαθήματα κατέλαβε το αξίωμα. Και μολονότι ο βασιλιάς επαίνεσε το ίδιο και τους άλλους ευγενείς, δεν θέλησε να εκπληρώσει κανενός επιθυμία και δεν κατένευσε να ανεβάσει στο αξίωμα τον προεδρόν τον Κομνηνό και τον Κεκαυμένο, όπως εκείνοι το ζητούσαν, αλλά άφησε άπρακτες όλων τις παρακλήσεις και όλους εναντίον του εξερέθισε. Έτσι συμπεριφέρθηκε στους αρχηγούς των Ανατολικών επαρχιών.»²¹

Ο αυτοκράτορας Μιχαήλ με τη στάση του πρόσβαλε τους στρατηγούς, οι περισσότεροι από τους οποίους κατάγονταν από σπουδαίες βυζαντινές οικογένειες της Μικράς Ασίας. Έδειξε έτσι ότι σκόπευε να υιοθετήσει αντιαριστοκρατική πολιτική που ευνοούσε τους αυτοδι-

μιούργητους. Οι στρατηγοί δυσареστήθηκαν και άρχισαν να συνομωτούν εναντίον του διότι ήθελαν να έχουν αυτοκράτορα που να είναι και στρατηγός²². Η συνομοσία διαδόθηκε γρήγορα σε όλους τους αρχηγούς των μεγάλων οικογενειών της Μικράς Ασίας. Στη συνομοσία μιλήθηκαν σημαντικοί στρατηγοί της εποχής, όπως ο Κατακαλών Κεκαυμένος, ο Βρυνένιος, ο Ρωμανός Σκληρός ο Νικηφόρος Βοτανειάτης, οι αδερφοί Αργυροί και πολλοί άλλοι²³. Στην εξέλιξη των γεγονότων πολύ σημαντικό ρόλο έπαιξε ο Κατακαλών διότι εξασφάλισε τη σύμπραξη των Φράγκων και Ρως μισθοφόρων που βρίσκονταν στη Μικρά Ασία.

Τα γεγονότα της συνομοσίας ερμηνεύονται μέσα στο γενικότερο κλίμα του ΙΙου αι. που χαρακτηρίζεται από την άνοδο σε υψηλά αξιώματα των μελών της στρατιωτικής αριστοκρατίας και την εμφάνιση ενός στρατιωτικού ιδεώδους για την αριστοκρατία²⁴.

Η επανάσταση τελικά πέτυχε και ο αυτοκράτορας Μιχαήλ καθαιρέθηκε. Στο θρόνο ανέβηκε ο Ισαάκιος Κομνηνός, που επίσης συμμετείχε ενεργά στη συνομοσία.

Κατά την άποψη του Σκυλίτση, ο Κατακαλών Κεκαυμένος θα μπορούσε να είχε αναγορευτεί αυτοκράτορας στη θέση του Ισαακίου Κομνηνού αν δεν ήταν τόσο μετριόφρων²⁵. Ο ιστορικός αφηγείται: «..Σ' όλους λοιπόν τους συνωμότες φαινότανε καλό πως είναι άξιος γι' αυτό ο Κεκαυμένος, γιατί υπερείχε από τους άλλους σε ηλικία και ανδρεία και εμπειρία. Εκείνος όμως έσπενσε το βάρος ν' αποσείσει, τις φλναρίες διαλύοντας με ανστηρά λόγια –γιατί αμέσως απ' τη θέση του σηκώθηκε και βασιλιά αναγόρευσε τον μάγιστρο Ισαάκιο Κομνηνό, ενώ παράλληλα προετοίμασε να κάνουν το ίδιο κι' οι υπόλοιποι.»²⁶

Ο Ισαάκιος Κομνηνός διόρισε τον Κεκαυμένο στο υψηλό αξίωμα του κουροπαλάτη και στη

συνέχεια στέφθηκε αυτοκράτορας. Αυτά τα δυο γεγονότα είναι κατά τον ιστορικό Σκυλίτση ισότιμα, καθώς στο σημείο αυτό σταματά η διήγηση των ιστοριών του. «Αφού λοιπόν αυτός ευρέθηκε στο σπίτι του που είναι στην ακρόπολη, ημέρα Τετάρτη, τριάντα μια του μηνός Αυγούστου, της δέκατης ινδικτιώνος (1057), ο Κεκαυμένος, έχοντας ήδη τιμηθεί από τον Κομνηνό κουροπαλάτη, με δρόμωνα αποστέλλεται μαζί με ενπαπίδες αρκετούς, την Πέμπτη το πρωί, και μπαίνοντας στην Πόλη κατέλαβε τ' ανάκτορα. Αργά το βράδυ ήλθε ο Κομνηνός και μιλήκε στο παλάτι. Την επομένη, που ήταν η πρώτη Σεπτεμβρίου, ετέλεσε δημόσια πομπή και πήγε στη Μεγάλη εκκλησία.»²⁷

Οι πληροφορίες μας για το στρατηγό Κατακαλών Κεκαυμένο σταματούν εδώ. Καμιά μνεία δεν γίνεται για τη μετέπειτα ζωή του και είναι σχεδόν σίγουρο πως πέθανε λίγο αργότερα.

ΜΑΡΙΑ ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΗ
Αρχαιολόγος
Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Lichačev, *Molivodouly Grečeskigo Vostoka*, ed. V.S. Šandrovskaia, Moscou 1991, σ. 85, pl. XI, no. 8 (non vidi).
2. Α. Γ. Κ. Σαββίδης, *Μελέτες Βυζαντινής Ιστορίας 11^{ου} – 13^{ου} αι.*, Αθήνα 1986, σ. 31 και σημ. 83, G. Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού κράτους*, τ. 2, Αθήνα 1993, σ. 319, σημ. 6, Β. Skoulatos, *Les personnages Byzantins de l'Alexiade. Analyse prosopographique et synthèse*, 1980, σ. 163-4 και Ι. Ε. Καραγιαννόπουλος, *Πηγαί της Βυζαντινής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 274.
3. Α. Savvides, "The Byzantine family of Kekaumenos (Cecaumenus) (late 10th-early 12th century)", *Δίπτυχα Δ'* (1986-87), σ. 12-27, Η. Μ. Bartikian, "La généalogie du magistros Bagarat, catépan de l'Orient, et des Kékauménos", *Studia Armeno-byzantina*, vol. 2, Yerevan 2002, σ. 767-778 και R. Guillard, "Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin. Le curopulate", *Βυζαντινά 2* (1970) σ. 202-3.
4. Δ. Μούσουρας (εισαγωγή-μετάφραση), *Ιωάννου Σκυλίτση, Χρονογραφία*, νεοελληνική μετάφραση με τις μικρογραφίες του κώδικα της Μαδρίτης, χ.χ., σ. 451 (στο εξής Σκυλίτσης, Χρονογραφία).
5. R. Guillard, "Contribution à la prosopographie de l'empire Byzantin. Les patrices sous le règne de Constantin IX Monomaque", *Recueil des travaux de l'Institut d'Etudes Byzantines*, XIII, Βελιγράδι 1971, σ. 10-2.
6. Ν. Οικονομίδης, «Η ενοποίηση του Ευρασιατικού χώρου 945-1071», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Η', σ. 148.
7. Σκυλίτσης, Χρονογραφία, σ. 451-2 και Α. Σιδέρη (μτφρ.), *Μιχαήλ Ψελλός, Χρονογραφία*, Αθήνα 1993, σ. 227-33.
8. Δ. Ζακυθηνός, *Βυζαντινή Ιστορία (324-1071)*, Αθήνα 1979, σ. 498-9 και Ν. Οικονομίδης, ό. π., σ. 147.
9. Σκυλίτσης, Χρονογραφία, σ. 480-1.
10. Χ. Μ. Μπαρτικιάν, Για τον «Ιβηρικό στρατό» και το βυζαντινό θέμα «Ιβηρία», *Studia Armeno-byzantina*, vol. 2, Yerevan 2002, σ. 519-27 και Δ. Ζακυθηνός, ό. π., σ. 453-4.
11. Σκυλίτσης, Χρονογραφία, σ. 485-6.
12. Σκυλίτσης, Χρονογραφία, σ. 495-9 και Δ. Ζακυθηνός, ό. π., σ. 485-8.
13. Δ. Ζακυθηνός, ό. π., σ. 500-2.
14. Σκυλίτσης, Χρονογραφία, σ. 508-11.
15. Jean – Claude Cheynet et Cécile Morrissón, *Lieux de trouvaille et circulation des sceaux*, *Studies in Byzantine Sigillography*, 2, 1990, σ. 116, 131.
16. Α. Savvides, ό. π., σ. 12
17. J.-C. Cheynet, *Sceaux de la collection Zacos (Bibliothèque nationale de France) se rapportant aux provinces orientales de l'Empire byzantin*, Paris 2001, σ. 20 και Δ. Ζακυθηνός, ό. π., σ. 108, 380-1 και 451-2.
18. Ν. Οικονομίδης, ό. π., σ. 167-171.
19. R. Guillard, *Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin. L'ordre (τάξις) des Maîtres (των μαγίστρων), Λειψών. Προσφορά εις τον καθηγητήν Ν.Β. Τωμαδάκη ΕΕΒΣ ΛΘ'-Μ' (1972-1973)*, σ. 14-28.
20. Σκυλίτσης, Χρονογραφία, σ. 522.
21. Σκυλίτσης, Χρονογραφία, σ. 522-3.
22. Σκυλίτσης, Χρονογραφία, σ. 525-6.
23. J.-C. Cheynet, ό. π., σ. 21, υποσ. 28 και J.-C. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, *Byzantina Sorbonensia* 9, Paris 1990, σ. 68, σ. 158 και 165 (στο εξής Cheynet *Pouvoir*).
24. P. Kazhdan – Ann Wharton Epstein, *Αλλαγές στον Βυζαντινό Πολιτισμό κατά τον 11^ο και 12^ο αιώνα*, Αθήνα 1997, σ. 168-70 και Cheynet, *Pouvoir*, σ. 207-237.
25. Α. Ρ. Kazhdan – Ann Wharton Epstein, ό. π., σ. 170-1.
26. Σκυλίτσης, Χρονογραφία, σ. 525-6.
27. Σκυλίτσης, Χρονογραφία, σ. 535.

GENERAL KATAKALON KEKAUMENOS, A PROPOS A SEAL DONATED TO THE MUSEUM OF BYZANTINE CULTURE

In January 2006, D. Portolos donated a lead seal of exceptional historical significance, in excellent condition and dating to 1056, to the Museum of Byzantine Culture. The lead seal, inventory number 87, has a total diameter of 3.2 cm, while the diameter of the incised surface is 2.8 cm and the weight is 27.085 grams¹.

The obverse depicts the Archangel Michael, within a dotted circle, facing the viewer and wearing an elaborate coiffure and costume (fig. 1). He holds a standard in his right hand and an orb in his left. To the right and left of the field, we find the vertically arranged inscription (Michael). On the reverse, we read the following inscription (fig. 2): +ΚΕΡ Θ / ΤΩ ΚΩΔΥ / ΚΑΤΑ-
ΚΑΛΩ / ΜΑΓΙΣΤΡΩ / ΚΑΙ ΔΟΥΚΗ / ΑΝΤΙΟΧΕΙ, / ΤΩΚΕΚΑΜ / ΜΕΝ,

Lord, help your servant Katakalon Kekau-
menos, magistros and doukas of Antioch.

The seal in the Museum of Byzantine Culture belonged to the famous general Katakalon Kekaumenos, who lived in the 11th century and was descended from Kolonia, a city in northwestern Asia Minor. He must not be confused with the synonymous author of the "Strategikon," who lived in the second half of the 11th century, nor with the conspirator Katakalon Kekaumenos who lived in the days of Alexios Komnenos (1081-1118)².

The Kekaumenos family was of Greco-Ar-

menian extraction, and its members played an important part in the historical events of the empire from the end of the 10th century to the beginning of the 12th. Their estates included important imperial territories, particularly in Iberia (Georgia), Armenia, Northwest Asia Minor, and Central Greece (Thessaly)³.

The life and deeds of General Kekaumenos are known from the book *Synopsis Historion*, which was written by Ioannis Skylitsis, a high-ranking Byzantine official of the 11th-12th century, and which concerned the historical events from 811 to 1057.

In this narrative, Katakalon Kekaumenos first appears at the siege of Messene, Sicily in 1041, as leader of the Armenian battalion⁴. This was during the reign of Emperor Michael the Paphlagonian (1034-1041), when the Byzantines were attempting to retake Sicily, which had fallen into the hands of the Saracen Arabs. This was the reason why the famous general Georgios Maniakis disembarked on the island with a powerful army and navy in 1038⁵. After crushing the Arab army, he conquered all of Sicily⁶. However, when he fell into disfavor and was recalled to Constantinople, all of Sicily except Messene reverted to Arab control. Then General Katakalon Kekaumenos, with only three hundred knights and fifty infantry, and carrying out a clever strategic action, averted the capture of the city by the Saracens in 1041⁷ (fig. 3).

Two years later, in 1043, during the reign of Constantine Monomachos (1042-1055), the Russians, who had maintained excellent political and commercial relations with the Byzantines ever since their

---

conversion to Christianity, initiated a surprise naval attack against the Byzantine Empire. They got as far as the Sea of Marmara, where the Byzantine navy succeeded in repelling them. On their way back, they were defeated once more by General Katakalon Kekaumenos, who was serving at the time as commander of Istros, a city on the shores of Varna⁸.

According to Skylitsis: "... Then the Scythians, disappointed, remembered that they needed to return to their homeland. As they were returning by land and sea, they were discovered by the vestis Katakalon Kekaumenos, who was a governor of cities and villages near Istros, and who, after clashing with them on the shores of the place known as Varna, defeated them. He killed many, and sent eight hundred bound prisoners to the king. When, not long before, the Scythians had risen from their lands and sailed against Constantinople, and disembarked in the lands which he ruled and looted them, this man (viz., Kekaumenos) collected all his army and clashed with the Scythians, and crushed them decisively in a valiant battle, forcing their ships to retreat. And manning the forts along the coast of his territory, waiting for the end of their campaign, he met them again on their retreat and, fighting them bravely, accomplished all that we have mentioned above..."⁹

In the year 1046/7, after the defeat of the Byzantine armies on the eastern front, Katakalon Kekaumenos was proclaimed doukas of Ani and Iberia (Georgia)¹⁰. From this seat, he assisted in the recapturing of Ani, capital of Greater Arme-

nia, fighting against Aplesphares, lord of Duin and Persarmenia¹¹. The next year, 1048, as governor of Ani and Iberia, he fought against the Turks. The generals of the Byzantine army did not, however, approve his plans of attack; they were defeated, and lost many forts¹².

During the same period, the Pechenegs, a people of Scythian descent, crossed the Danube and threatened the empire from the North¹³. The general participated in these campaigns as well. Once again, his generals refused to follow his visionary advice, and were defeated. Kekaumenos fought valiantly, and was wounded gravely in the battle. He was saved, however, by the attention and care of the Pechenegs.

As Skylitsis tells us, "And a certain Pecheneg named Koulinos had known of Kekaumenos from the days when he was commander of the Istros forts and the two tribes had relations; and when he found him among the fallen and turned him on his back to loot his weapons, he recognized his face. And when he realized that Kekaumenos was still alive, he put him on his horse... and brought him to his tent, and nursed him back to health."¹⁴

It seems that Kekaumenos developed a friendship with the Pecheneg leaders during his convalescence, for his seal as doukas of Antioch (which is similar to the seal in the possession of the Museum of Byzantine Culture) was found in the Danube region¹⁵. A. Savvidis, however, believes that the Katakalon Kekaumenos who fought against the Pechenegs was a different person¹⁶. To honor his brave general, the emperor Constantine Mono-

machos made him doukas and magistros of Antioch in 1056. He only remained in this office for one year. The Museum's seal belongs to this period, and can therefore be safely dated to the year 1056.

Antioch, a patriarchal see that had been under Persian occupation since the 7th century, came into Byzantine possession from October 969 to December 1084, to fall eventually into the hands of Sultan Suleiman. During the period of Byzantine rule, the city acquired a powerful military garrison, which was commanded by the doukas (duke) or katepano (captain), who therefore wielded significant military influence¹⁷. The title of doukas, then, mentioned in the Museum's lead seal, meant that Kekaumenos was both the political ruler and the military commander of the thema of Antioch¹⁸.

He also held the office of magistros¹⁹, which appears on the lead seal as well. This office, which meant "gentleman" in Latin, was only given to higher court officials. Since the 10th century, however, it had come to be awarded to many people, each with his own responsibilities and jurisdiction.

After the death of Monomachos, the throne passed to Michael VI the General (1056-1057), and Kekaumenos was actively involved in the conspiracy against him. The new emperor was quite elderly, and a career bureaucrat with no aristocratic pedigree. He attempted to win the people over with promises, and he governed ineptly and naively, as Skylitsis mentions²⁰. He entrusted provincial administration not to aristocrats, but to individuals from the same social class as himself.

The events of the conspiracy are eloquently narrated by Skylitsis. On Easter 1057, the military leaders of the east came to Constantinople. They were famous for their noble ancestry and their bravery, and they were hoping to be granted loftier titles and gifts. The emperor, however, received them coldly. According to Skylitsis: "And when the time came when the king distributed gifts once a year to the senate, as was his custom every Easter, the leaders of the army came to the City, the most renowned men in pedigree and courage. Among them were magistros Isaac Komnenos and magistros Katakalon Kekaumenos—who had been doukas of Antioch before he was succeeded in that post by the king's nephew Michael, whom the king had then named Ouranos for an alleged similarity with the old Ouranos, and whom the king had honored as magistros of Antioch, like himself, and sent to succeed Kekaumenos. The others who came included the vestarchis Michael Vourtzes, Constantine and Ioannis, from the eastern branch of the doukas's family, and many other great lords.

"They all gathered there to see the new king and receive their gifts from him. For it was said that he gave freely, and that his presents were magnificent and generous. And when the king spoke to Komnenos and Kekaumenos, he praised the generals and pronounced them brave and worthy. He praised Kekaumenos especially, for he had received nothing as an inheritance or favor, but had earned his office through his brave deeds alone. And although the

---

king praised the other nobles equally highly, he refused to fulfill any of their wishes, and he never deigned to bestow on Komnenos and Kekaumenos the office of proedros, which they had requested, but left all their pleas unanswered, infuriating everyone. This is how he treated the leaders of the eastern provinces.”²¹

Emperor Michael insulted the generals with this stance; most of them were descended from illustrious Byzantine families of Asia Minor. He demonstrated that he was planning to follow an anti-aristocratic policy, favoring the self-made. The disgruntled generals, wishing for an emperor who was a general like themselves, began to conspire against him²². The conspiracy soon spread to all the leaders of the great families of Asia Minor. The conspiracy included important generals of the period, such as Katakalon Kekaumenos, Bryennios, Romanos Skleros, Nikephoros Botaneiates, the Argyros brothers, and many others²³. Katakalon played a very important role in the unfolding of events, for it was he who secured the cooperation of the Frankish and Rus mercenaries in Asia Minor.

The events of the conspiracy can be understood within the broader climate of the 11th century, which was characterized by the rise to high office of members of the military aristocracy, and the appearance of a military ideal for the aristocracy²⁴.

The revolution was successful, and Emperor Michael was deposed. The throne was assumed by Isaakios Komnenos, who had also participated actively in the conspiracy.

In the opinion of Skylitsis, Katakalon Kekaumenos could have been named emperor instead of Isaakios Komnenos, had he been less modest²⁵. The historian tells us: “...It seemed to all the conspirators that Kekaumenos was worthy for this office, for he exceeded all the others in age, courage and experience. But he hastened to divest himself of this burden, breaking up their chatter with stern words; for he stood up from his seat at once and named magistros Isaakios Komnenos emperor, preparing the others to do the same.”²⁶

Isaakios Komnenos gave Kekaumenos the high office of kouropalates and then had himself crowned emperor. These two events are equivalent, according to the historian Skylitsis, for this is where his narrative ends. “Now that he was in his house, which is on the acropolis, and the day was Wednesday, the thirty-first of August, of the tenth indictio (1057), Kekaumenos, already honored by Komnenos by being named kouropalates, was sent in a warship, along with many other nobles, on Thursday morning, and entering the City he took over the palace. Late that night Komnenos came into the palace. The next day, the first of September, he held a public procession and went to the Great Church.”²⁷

Our information about general Katakalon Kekaumenos ends here. There is no mention of his life after this point, and it is nearly certain that he died soon after.

MARIA POLYCHRONAKI
Archaeologist
Museum of Byzantine Culture

EVOCATION DU STRATEGÈ
KATAKALON KEKAVMENOS,
À L'OCCASION DE LA
DONATION D'UN SCEAU
AU MUSÉE DE LA
CIVILISATION BYZANTINE

En janvier 2006, D. Portolos a offert au musée de la Civilisation byzantine un molybdo-bulle, sceau en plomb, en parfait état de conservation et d'une grande importance historique, daté de 1056. Le molybdo-bulle, inventorié sous le numéro BMo 87, pèse 27,085 g et présente un diamètre total de 3,2 cm, tandis que le diamètre de sa surface gravée est de 2,8 cm¹.

Sur l'avvers, dans un cercle en pointillé, est représenté l'archange Michel de front avec une coiffure et un vêtement élaboré (ill. 1). Il tient de la main droite un étendard et de la main gauche un globe. À gauche et à droite, dans le champ, en ordonnance verticale, on peut lire MI XA (Michel). Sur l'envers, on lit une inscription répartie sur huit vers (ill. 2) :

+ΚΕΡ Θ / ΤΩ ΚΩΔ' / ΚΑΤΑΚΑΛΩ / ΜΑΓΙΣΤΡΩ /
ΚΑΙΔΟΥΚΗ / ΑΝΤΙΟΧΕΙ / ΤΩΚΕΚΑΜ / ΜΕΝ,

“Seigneur, aide ton serviteur Katalalôn Kékavménos, magister et duc d'Antioche”.

Le sceau du musée de la Civilisation byzantine appartenait au célèbre stratège Katalalôn Kékavménos qui vécut au XIe siècle et était originaire de Colonia, ville du nord-ouest de l'Asie Mineure. Il ne faut pas le confondre avec l'écrivain du même nom qui écrivit «Stratigi-

kon» et qui vécut dans la seconde moitié du XIème siècle ni avec un autre Katakálôn Kékavménos qui vécut à l'époque d'Alexis Comnène (1081-1118)².

La famille de Kékavménos était d'origine gréco arménienne et ses membres jouèrent un rôle important dans les événements historiques de l'empire depuis la fin du Xème siècle jusqu'au début du XIIème. Elle possédait des propriétés occupant d'importants territoires de l'empire, notamment en Ivirie (Géorgie), en Arménie, au nord-ouest de l'Asie Mineure ainsi qu'en Grèce Centrale (Thessalie)³.

Les exploits et la vie du stratège Kékavménos nous sont connus par l'ouvrage "Abrégé d' Histoires", rédigé par Ioannis Skylitsis, haut dignitaire byzantin aux XIème - XIIème siècle, et qui fait référence aux événements historiques de 811 à 1057.

Dans sa narration, Katakálôn Kékavménos apparaît pour la première fois lors du siège de Messine en Sicile en 1041, comme dirigeant le corps des Arméniens⁴. Nous sommes à l'époque du règne de Michel de Paphlagonie (1034-1041), à l'époque où les Byzantins s'efforcent de reconquérir la Sicile tombée aux mains des Arabes Sarrasins.

A cet effet, le célèbre stratège Géorgios Maniakis débarqua sur l'île en 1038 avec une puissante armée⁵. Après avoir écrasé les armées arabes, il s'empara de toute la Sicile⁶. Lorsqu'il tomba en disgrâce et fut rappelé à Constantinople, l'ensemble de la Sicile, à l'exception de Messine retom-

ba entre les mains des Arabes. Le stratège Katakálôn Kékavménos avec seulement 300 chevaliers et 50 fantassins, déployant un stratagème particulièrement ingénieux, empêcha en 1041 que la ville ne retombe entre les mains des Arabes Sarrasins⁷ (ill. 3).

Deux ans plus tard, en 1043 sous le règne de Constantin Monomaque (1042-1055), les Russes qui depuis l'époque de leur christianisation entretenaient d'excellentes relations politiques et commerciales avec les Byzantins, lancèrent par surprise une expédition navale contre l'empire byzantin. Ils atteignirent la Propontide où la flotte byzantine réussit à les repousser. Alors qu'ils retournaient chez eux, ils furent battus une seconde fois par le stratège Katakálôn Kékavménos qui était à cette époque gouverneur d'Istro, ville sur la côte de Varna⁸.

Comme le raconte Skylitsis, "... Les Scythes, puisque ce qu'ils espéraient n'avait rien donné, se décidèrent à retourner dans leur patrie. Comme ils revenaient par mer et par terre, le vestarque Katakálôn Kékavménos qui était gouverneur de villes et de villages proches d'Istro les vainquit après les avoir affronté sur les côtes de Varna. Il en tua un grand nombre et envoya huit cent prisonniers enchaînés au roi. Alors que les Scythes s'étaient soulevé dans leur patrie, avaient mis la voile vers Constantinople et avaient débarqué et pillé les territoires que Kékavménos gouvernait, ce dernier avait réuni toute son armée, les avait affronté et les avait vaincu au terme d'un combat glorieux où ils les

avaient obligé à trouver refuge sur leurs bateaux. Et voilà qu'à nouveau, gardant les côtes de sa région et attendant la fin de leur expédition, ils les avaient débusqué lors de leur retour et dans un combat courageux avait réussi ce que nous avons déjà raconté...⁹.

En 1046-1047, après la défaite des armées byzantines sur le front est, Katakālôn Kékavménos fut nommé duc d'Anios et d'Ivirie (Géorgie)¹⁰. C'est de cette position qu'il aida à la reconquête d'Anios, capitale de la Grande Arménie, en combattant contre Aplisfaris, roi de Tivio et de Persarménie¹¹. L'année suivante, en 1048, en tant que gouverneur d'Anios et d'Ivirie, il combattit les Turcs. Mais les stratèges de l'armée byzantine refusant ses plans d'attaque furent vaincus, perdant ainsi de nombreuses places fortes¹². A la même époque, les Patzinaques, peuple d'origine scythe, après avoir traversé le Danube, menaçaient l'empire par le Nord¹³. Le stratège Katakālôn Kékavménos prit part à ces expéditions, mais les stratèges de l'armée refusant encore une fois de suivre ses conseils avisés furent à nouveau battus. Kékavménos combattit avec héroïsme et fut gravement blessé au cours de la bataille. Il fut sauvé grâce aux soins que lui prodiguèrent les Patzinaques.

Comme le raconte Skylitsis, "Un Patzinaque du nom de Koulinos parce qu'il savait qui était Kékavménos à l'époque où ce dernier était gouverneur de la garnison d'Istro et que les deux peuples entretenaient des relations, lorsqu'il le

trouva parmi les morts, le retourna pour s'emparer de ses armes et reconnut alors son visage. Lorsqu'il comprit qu'il était encore vivant, il le mit sur son cheval, ... et le transporta dans sa tente où il lui offrit tous les soins nécessaires"¹⁴.

Il semble que Kékavménos durant sa convalescence se lia d'amitié avec les chefs des Patzinaques, puisqu'un sceau lui appartenant en tant que duc d'Antioche, semblable à celui du musée fut retrouvé dans la région du Danube¹⁵. A. Savvidis considère toutefois que la personne du nom de Katakālôn Kékavménos qui combattit les Patzinaques n'est pas la même que celle dont nous parlons¹⁶. L'empereur Constantin Monomaque pour honorer la bravoure du stratège le nomma en 1056 duc et magister d'Antioche. Il n'occupa cette charge qu'une année. Le sceau du musée de la Civilisation byzantine appartient à cette période de sa vie et de ce fait peut être daté avec certitude de l'année 1056.

Antioche, siège patriarcal sous domination perse depuis le VIIe siècle, repassa sous domination byzantine d'octobre 969 à décembre 1084 avant de tomber entre les mains du sultan Souleïman. Au cours de la période de la domination byzantine, la ville acquit une puissante garnison militaire que commandait le duc ou katepano qui était en même temps un important dignitaire militaire¹⁷. Le titre de duc, mentionné sur le molybdo-bulle du musée, signifiait que Kékavménos était à la fois le gouverneur politique et militaire du thème d'Antioche¹⁸.

Il tenait également le titre de magister¹⁹, également mentionné sur le molybdo-bulle. Ce titre était donné à de hauts dignitaires de la cour. A partir du Xème siècle il fut attribué à de nombreuses personnes, chacune assumant toutefois une fonction différente.

Après la mort de Monomaque, Michel VI le Stratiotikos (1056-1057) monta sur le trône et Kékavménos prit une part active à la conspiration menée contre ce dernier. Le nouvel empereur était âgé, fonctionnaire de carrière et provenait d'une famille qui n'appartenait pas à l'aristocratie. Il s'efforça de s'attirer les faveurs du peuple avec des promesses, gouvernant de manière maladroite et naïve, comme le rapporte Skylitsis²⁰. Il confia l'administration des provinces non pas à des aristocrates mais à des personnes provenant du même milieu social que lui.

Skylitsis nous décrit de manière expressive les événements de la conspiration. A Pâques 1057, les chefs militaires de l'Orient, réputés pour leur noble origine et leur bravoure, se rendirent à Constantinople espérant y recevoir des titres et des présents. L'empereur leur réserva un accueil réservé. D'après la narration, "Lorsqu'arriva le moment pour l'empereur de distribuer des présents au sénat, une fois par an comme c'est la coutume à Pâques, les chefs de l'armée les plus célèbres pour leur origine et leur bravoure, arrivèrent à Constantinople. Parmi eux se trouvait le magister Isaac Comnène ainsi que le magister Katakalon Kékavménos - alors duc d'Antioche, avant que le neveu de l'empe-

reur ne lui succède à cette fonction. Ce dernier, du nom de Michel dès qu'il reçut cette fonction se fit appeler Ouranos parce qu'il était soi-disant parent avec l'ancien Ouranos et l'empereur l'honora comme magister d'Antioche en remplacement de Kékavménos. A Constantinople vinrent également le vestarque Michail Vourtzis, Constantin et Ioannis de la branche de la famille de Doukas, d'origine orientale, et d'autres chefs éminents.

Tous se réunirent là pour voir le nouvel empereur et pour recevoir des présents de ce dernier. Parce qu'il avait annoncé à tous qu'il était d'une grande générosité et que lorsqu'il faisait des présents c'était avec superbe et largesse. Lorsque l'empereur adressa la parole à Comnène et à Kékavménos, il félicita ces généraux rappelant leur bravoure et leur valeur. Il félicita en particulier Kékavménos parce que ce dernier n'avait rien reçu en héritage, ni par un autre moyen, mais que grâce à sa propre bravoure il avait obtenu seul ses fonctions. Et bien que l'empereur le félicita ainsi que les autres nobles, il ne voulut exaucer aucun de leurs désirs et ne consentit pas à accorder à Comnène et à Kékavménos la fonction de proèdre, comme ces derniers le demandaient, mais il n'exauça aucune des demandes et les dressa tous contre lui. C'est ainsi qu'il se comporta à l'égard des chefs des provinces orientales"²¹.

L'empereur Michel offensa par son attitude les stratèges, lesquels pour la plupart provenaient d'importantes familles byzantines d'Asie Mineure. Il montra

ainsi qu'il projetait d'adopter une politique hostile à l'aristocratie et qui favoriserait les personnes sorties du rang. Les stratèges furent mécontents et se mirent à conspirer contre lui parce qu'ils voulaient avoir un empereur qui soit également stratège²². La conspiration gagna rapidement tous les chefs des grandes familles d'Asie Mineure. D'importants stratèges de cette époque y furent impliqués, tels que Katalalôn Kékavménos, Vryennios, Romanos Skliros, Nikiforos Votaniatis, les frères Argyroi et de nombreux autres²³. Kékavménos joua un rôle très important dans l'évolution des événements parce qu'il s'assura la participation des mercenaires francs et russes qui stationnaient en Asie Mineure.

Les événements de la conspiration sont à interpréter dans le climat plus général du XIème siècle qui est caractérisé par l'accession à de hautes fonctions de membres de l'aristocratie militaire et de l'apparition d'un idéal militaire au sein de l'aristocratie. La révolte réussit et l'empereur Michel fut destitué. Isaac Comnène qui avait également prit une part active à la conspiration, accéda au trône²⁴.

D'après Skylitsis, Katalalôn Kékavménos pourrait avoir été déclaré empereur à la place d'Isaac Comnène s'il n'était pas aussi modeste²⁵. L'historien relate ainsi, "...A tous ceux qui avaient prit part à la conspiration, Kékavménos paraissait digne de cette fonction parce qu'il les surpassait par l'âge, la bravoure et l'expérience. Ce dernier s'empressa de se décharger de ce fardeau, et coupant

court aux discussions d'une manière grave, il se leva aussitôt de sa place et proclama empereur le magister Isaac Comnène, alors que parallèlement il incita les autres à en faire de même"²⁶.

Isaac Comnène nomma Kékavménos à la très haute fonction de kouropalatis et par la suite fut couronné empereur. Skylitsis place ces deux événements sur le même plan, puis que c'est à cet endroit qu'il interrompt la narration de ses Histoires. "Lorsque Kékavménos se trouva chez lui sur l'acropole, mercredi 31 du mois d'août de la dixième indiction (1057), et alors qu'il avait déjà été honoré par Comnène du titre de kouropalatis, il embarqua pour Constantinople sur une dromona (corvette). Avec un certain nombre de nobles, jeudi matin, et y pénétrant, il s'empara du palais. Tard dans la soirée, Comnène vint à son tour et pénétra dans le palais. Le lendemain, 1er septembre, il organisa une procession officielle et se rendit à la Grande Eglise"²⁷.

Les informations concernant le stratège Katalalôn Kékavménos s'interrompent là. Aucune mention n'est faite du reste de sa vie et il est presque certain qu'il mourut peu de temps après.

MARIA POLYCHRONAKI

Archéologue

Musée de la Civilisation Byzantine

ΔΩΡΗΤΕΣ - ΧΟΡΗΓΟΙ

1986 Ζαφείριος Παπαγεωργίου

1987 Αναστασία, σύζυγος Δημητρίου Οικονομοπούλου

1988 Ευάγγελος Δημητριάδης

1990 Χρυσάνθη Άββोट

1991 Γεράσιμος και Μαριάννα Κοντογούρη

1992 Σταύρος Μιχαλαριάς

1993 Γιάννης Μπουτάρης

1994 Μαρίνα Ηλιάδη και Δάφνη Παπαπαναγιώτου - Κληρονόμοι Ντόρης Παπαστράτου, Γεώργιος, Χαρίλαος και Παρμενίων Μουρτζίνος, Λίζα Σασαγιάννη-Στεροπούλου

1995 Δημήτριος Αγγελίδης, Καλλιόπη Αντωνίου-Κωτούλα, Δήμος Θεσσαλονίκης, Οικογένεια Κ. Καλφαγιάν, Σωματείο «Φίλοι του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού», Ηλίας Ταξίδης, Τράπεζα Μακεδονίας-Θράκης, Τράπεζα Πίστεως - Ίδρυμα Γ. Φ. Κωστόπουλου, Κώστας Φυλακτός, Άννα Χριστοφορίδη

1996 Θεοδώρα Βλαστού-Δραγούμη, Γεώργιος Ι. Γεωργιάδης, Δωροθέα Γούδου, Ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντη, Εταιρεία Παπαστράτος ΑΒΕΣ, Σωματείο «Φίλοι του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού»

1997 Γεώργιος Ι. Γεωργιάδης

1998 Θεόδωρος Αηδονόπουλος, Ζήνων Αθανασιάδης, Δημήτριος Αθανασόπουλος, Νέλλα Αλλαμανή, Αλίκη και Νικόλαος Άλβιο, Ανδρέας Ανδρεάδης, Λυδία Βαβυλοπούλου, Μιλένα Βαβυλοπούλου, Ροζαλία Βαμβαλή, Δημήτριος Βαμβούκος, Άννα Βιδάλη, Άννα Βιλδιρίδου, Γενική τροφίμων Α. Ε., Γεώργιος Ι. Γεωργιάδης, Κωνσταντίνος Γλεοσίδης, Ιωάννης Δαμπασίνας, Παναγιώτης Δεληγκάρης, Έλλη Δημητρίου, Δικηγορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης, Αικατερίνη Δώδου, Θέτις Ερμανουηλίδου, Ευφροσύνη Ζάλλη, Χρυσάνθος Ζαμπούλης, Αντώνης Ζυγούρας, Ηλίας Ιωαννίδης, Αντωνία Ιωσηφίδου, Ισιδωρος Κακούρης, Οικογένεια Καραμπέτ Καλφαγιάν, Αλίκη Κανελλοπούλου, Μωϋσής-Μωρίς Καραάσσο, Δανάη Κοκκίνη, Βίκτωρ Κοντογούρης, Αργύριος Κούμας, Ελένη Κούνουπα, Ξανθούλα Κωνσταντίνου, Ιωάννα Κωτοάκη, Γεώργιος Λάββας, Μαθητές Α΄ Γυμνασίου και Λυκείου Κολλεγίου "ΑΝΑΤΟΜΙΑ", Ειρήνη Μάλλη, Μαρία Μαναβή, Φωτεινή Μανδαμαδιώτου, Σέργιος Μορδώ, Χαράλαμπος Μπακιρτζής, Ιωάννης Μπουτάρης, Στέλιος Νέστορας, Μανώλης Νικολαΐδης, Αναστασία Οικονομοπούλου-Ζαμίδου, Απόστολος Παπαγιαννόπουλος, Βασίλειος Παπαδόπουλος, Δημή-

τριος Παπαδόπουλος-Τσαγιάννης, Πέτρος Παπαϊωάννου (περιοδικό *Κτίριο*), Έλλη Πελεκανίδου, Ελένη Περιστεροπούλου, Αικατερίνη Πετράκη, Αικατερίνη Ρουσούλη, Δαβίδ Σαλιέλ, Διογένης Σαραφίδης, Αθανάσιος Σπάσης, Συμβολαιογραφικός Σύλλογος Εφετών Θεσσαλονίκης, Μαριάνθη Τεγοπούλου, Θρασύβουλος Τεζαμίδης, Αναστασία Τιάλιου, Γεώργιος Τόντης, Μάτα Τσολοζίδη-Ζησιιάδου, Δημήτριος Φατούρος, Βάνα Χαραλαμπίδου, Ερρίκος Φωτιάδης, Λίζα Χατζηχαλκιά, Ζαφείρης Χατζηχαλκιάς, Ευδοξία Χατζοπούλου

1999 Γεώργιος Ι. Γεωργιάδης, Αμαλία και Αθανάσιος Δαράς, Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης, Μάτα Τσολοζίδη-Ζησιιάδου

2000 Α. και Ρ. Καλφαγιάν

2001 Εταιρεία "CARREFOUR – ΜΑΡΙΝΟΠΟΥΛΟΣ", Ίδρυμα Ι.Φ. Κωστόπουλου, Μάτα Τσολοζίδη-Ζησιιάδου

2003 Εταιρεία "CARREFOUR – ΜΑΡΙΝΟΠΟΥΛΟΣ"

2004 Μάτα Τσολοζίδη-Ζησιιάδου

2005 Παναγιώτης Δράκος, Αναστασία Οικονομοπούλου, Δημήτριος Πόρτολος, Μεταξία Χατζηπατέρα, Αλέξανδρος Αλεξανδρίδης, Ελίζα Αλεξανδρίδου, Άννα Βιλδιρίδου, Γιώργος Ι. Γεωργιάδης, Θανάσης Γκούτσας, Πέννυ Δίκα-Κορνέτη, Μάτα Ζησιιάδου, Νίτσα Ιωσηφίδου, Αικατερίνη Κλήμη, Λευτέρης Μακρής, Νικόλαος Μάνος, Ανέστης Μαυράκης, Ελισάβετ Μέρτζιου, Σοφία Νικούλη, Χρήστος Οικονομίδης, Άννα Παπαδοπούλου, Μαριάννα Παπαντωνίου, Μάρκος Πρώιος, Αικατερίνη Πρώιου, Μιχάλης Ρόκκος, Αμαλία Σωτηροπούλου, Ηλέκτρα Τριγωνάκη, Ερωτόκριτος Τσίγκας, Υβόννη Τσιαμούλη, Άγγελος Φιλινδρής, Γεώργιος Φιλίππου, Μαΐρη Χανού, Φράνσις Χανού, Χατζόπουλος, εταιρείες: Cardico, Kempinski Hotel Nikopolis Thessaloniki, Goodys, Αφοί Χαϊτογλου Α.Β.Ε.Ε., Θεός Βάνας, Cibus-Κατσέλης, Αθηναϊκή Ζυθοποιία, ΜΕΒΓΑΑ, Πασσιάς, Χατζής, Δρόμοι του Κρασιού, Ε. Τσάνταλης Α.Ε., Σουρωτή, Πολικός, Καφέ-εστιατόριο «Βυζαντινό».

2006 Voyager Mobile Technologies, AlfaNeon Επιγραφές-Εκτυπώσεις, Stereosis, De Facto cafe-bar, Frikatoria, Α. Γαρέφη, Μ. Σαραφίδη-Δ. Σαραφίδης, Ε. Δασκοπούλου, Α. Λεβής, Α. Βιλδιρίδου-Α. Μακρής, Δ. Εφραμιδής, Δ. Κάλφογλου, Μ. Πρώιος, Γ. Φιλίππου, Σ. Γάγαλη, Κ. Γλενταδάκη, Α. Ιωσηφίδου, Μ. Κανισπάθη, Χ. Κυριακοπούλου, Αικ. Πετράκη, Α. Σωτηροπούλου, Θ. Τάσιος, Η. Τριγωνάκη, Ε. Τσίγκας, Π. Χρηστάκη.

DONORS - SPONSORS

- 1986** Z. Papageorgiou
1987 Anastasia, wife of D. Ikonomopoulos
1988 E. Dimitriadis
1990 C. Abbot
1991 G. and M. Kondogouri
1992 S. Mihalarias
1993 I. Boutaris
1994 M. Iliadi and D. Papapanagiotou; heirs of Dori Papastratou; G. H. and P. Mourtzinis; L. Sasagianni-Steriopoulou
1995 D. Angelidis; K. Antoniou-Kotoula; A. Christoforidi; Credit Bank – G. F. Kostopoulos Foundation; The Friends of the Museum of Byzantine Culture; K. Fylaktos; K. Kalfayan and family; Macedonia-Thrace Bank; Municipality of Thessaloniki; I. Taxidis
1996 The Friends of the Museum of Byzantine Culture; G. I. Georgiadis; D. Goudou; A. G. Levendis Foundation; Papastratos S.A.; T. Vlastou-Dragoumi
1997 G. I. Georgiadis
1998 T. Aidonopoulos; N. Allamani; A. and N. Alvo; students of the 1st High School and the Senior High School of Anatolia College; A. Andreadis; Z. Athanasiadis; D. Athanasopoulos; C. Bakirtzis; I. Boutaris; I. Dabasinis; P. Deligaris; E. Dimitriou; A. Dodou; T. Emmanouilidou; D. Fatouros; E. Fotiadis; General Foods S.A.; G. I. Georgiadis; K. Gleoudis; L. Hadzihalkia; Z. Hadzihalkias; E. Hadzopoulou; V. Haralambidou; A. Ikonomopoulou-Zamidou; I. Ioannidis; A. Iosifidou; I. Kakouris; K. Kalfayan and family; A. Kanellopoulou; M.-M. Karasso; D. Kokkini; V. Kondogouris; X. Konstantinou; I. Kotsaki; A. Koumas; E. Kounoupa; G. Lavvas; Lawyer's Association of Thessaloniki; I. Malli; M. Manavi; F. Mandamadiotou; S. Mordo; S. Nestoras; M. Nikolaïdis; D. Papadopoulos-Tsagiannis; V. Papadopoulos; A. Papagiannopoulos; P. Papaïoannou (editor of *Ktirio*); E. Pelekanidou; E. Peristeropoulou; A. Petraki; A. Rousouli; D. Saltiel; D. Sarafidis; A. Spasis; M. Tegopoulou; T. Tezapsidis; Thessaloniki Notarial Association of Appeal Judges; A. Tialiou; G. Tontis; R. Vamvali; D. Vamvoukos; L. Vavylopoulou; M. Vavylopoulou; A. Vidali; A. Vildiridi; E. Zalli; H. Zamboulis; M. Tsolozidi -Zisiadou; A. Zygoras
1999 Commercial and Industrial Chamber of Thessaloniki; A. and A. Daras; G. I. Georgiadis; M. Tsolozidi -Zisiadou
2000 A. and R. Kalfayan
2001 CARREFOUR – MARINOPOULOS S.A., G. F. Kostopoulos Foundation, M. Tsolozidi –Zisiadou
2003 CARREFOUR – MARINOPOULOS S.A.
2004 M. Tsolozidi-Zisiadou
2005 P. Drakos; M. Hadjipatera; A. Ikonomopoulos; D. Portolos; A. Alexandridis; E. Alexandridou; P. Dika-Korneti; A. Filindris; G. Filippou; F. Hanou; M. Hanou; Hatzopoulos; G. I. Georgiadis; T. Goutnas; Ch. Iconomidis; N. Iosifidou; E. Klimi; L. Makris; N. Manos; A. Mavrakis; E. Mertziou; S. Nikouli; A. Papadopoulou; M. Papantoniou; M. Proios; E. Proiou; M. Rokkos; A. Sotiropoulou; E. Trigonaki; E. Tsigas; Y. Tsiamouli; A. Vildiridis; M. Zisiadou; companies: Cardico, Kempinski Hotel Nikopolis Thessaloniki, Goodys, Haitoglou Bros, Vantias, Cibus-Katselis, Athens Brewery S.A., MEVGAL, Passias, Hadjis, Wine Roads, E. Tsantalidis, Souroti, Polikos, café-restaurant «Byzantino».
2006 Voyager Mobile Technologies, AlfaNeon, Stereosis, De Facto cafe-bar, Friktoria, A. Garefi, M. Sarafidi-D. Sarafidis, E. Daskopoulou, A. Levis, A. Vildiridou-L. Makris, D. Efremidis, D. Kalfoglou, M. Proios, G. Filippou, S. Gagali, K. Glentadaki, A. Iosifidou, M. Kanispathi, H. Kyriakopoulou, E. Petraki, A. Sotiropoulou, Th. Tassios, E. Trigonaki, E. Tsigkas, P. Hristaki

---

DONATEURS-SPONSORS

1986 Z. Papageorgiou

1987 Anastasia, épouse D. Ikonopoulou

1988 E. Dimitriadis

1990 Ch. Abbot

1991 G. et M. Kontogouri

1992 S. Michalarias

1993 I. Boutaris

1994 M. Iliadi et D. Papapanagiotou – Les héritiers de Dori Papastratou, G., Ch., P. Mourtzinos, L. Sassayanni-Stériopoulou.

1995 D. Angelidis, K. Antoniou-Kotoula, l'Association "Les Amis du Musée de la Civilisation Byzantine", Banque de Macédoine et Thrace, Banque Pistéos-Fondation G. F. Kostopoulou, A. Christoforidi, famille K. Kalfayian, Municipalité de Thessalonique, K. Phylactos, I. Taxidis

1996 L'Association "Les Amis du Musée de la Civilisation Byzantine, G. I. Georgiadis, D. Goudou, Fondation A. G. Leventis, Société Papastratos S.A.", Th. Vlastou-Dragoumi.

1997 G. I. Georgiadis

1998 T. Aïdonopoulos, N. Allamani, A et N. Alvo, les élèves du 1er Lycée et Collège Anatolia, A. Andréadis, Association des Notaires et des Magistrats de Thessalonique, l'Association des Avocats de Thessalonique, Z. Athanassiadis, D. Athanassopoulos, C. Bakirtzis, I. Boutaris, L. Chatzihalkia, Z. Chatzihalkias, E. Chatzopoulou, V. Charalambidou, I. Dambassinis, P. Deligaris, E. Dimitriou, A. Dodou, T. Emmanouilidou, D. Fatouros, E. Fotiadis, S.A. Générale d'Alimentation, G. I. Georgiadis, K. Gleoudis, A. Ikonopoulou-Zamidou, I. Ioannidis, A. Iossifidou, I. Kakouris, famille K. Kalfayian, A. Kanellopoulou, M.-M. Karasso, D. Kokkini, V. Kontogouris, X. Konstantinou, I. Kotsaki, A. Koumas, E. Kounoupa, G. Lavvas, I. Malli, M. Manavi, F. Mandamadiotou, S. Mordo, S. Nestoras, M. Nikolaïdis, D. Papadopoulos-Tsayannis, V. Papadopoulos, A. Papayannopoulos, P. Papaïoannou (la revue *Ktîrio*), E. Pelekanidou, E. Peristeropoulou, A. Petraki, A. Roussouli, D. Saltiel, D. Sarafidis, A. Spassis, M. Tegopoulou, T. Tezapsidis, A. Tialiou, G. Tontis, R. Vamvali, D. Vamvoukos, L. Vavylopoulou, M. Vavylopoulou, A. Vidali,

A. Vildiridou, E. Zalli, Ch. Zamboulis, M. Tsolozidi-Zissiadou, A. Zygouras

1999 Chambre de Commerce et d'Industrie de Thessalonique, A. et A. Daras, G. I. Georgiadis, M. Tsolozidi-Zissiadou

2000 A. et R. Kalfayian

2001 Société CARREFOUR – MARINOPOULOS S.A., Fondation G. F. Kostopoulou, M. Tsolozidi-Zissiadou

2003 Société CARREFOUR – MARINOPOULOS S.A.

2004 M. Tsolozidi-Zissiadou

2005 P. Drakos; M. Hadjipatera; A. Ikonopoulou; D. Portolos; A. Alexandridis; E. Alexandridou; P. Dika-Korneti; A. Filindris; G. Filippou; F. Hanou; M. Hanou; Hatzopoulos; G. I. Georgiadis; T. Goutnas; Ch. Iconomidis; N. Iosifidou; E. Klimi; L. Makris; N. Manos; A. Mavrakis; E. Mertziou; S. Nikouli; A. Papadopoulou; M. Papantoniou; M. Proios; E. Proiou; M. Rokkos; A. Sotiropoulou; E. Trigonaki; E. Tsigas; Y. Tsiamouli; A. Vildiridis; M. Zissiadou; companies Cardico, Kempinski Hotel Nikopolis Thessaloniki, Goodys, Haitoglou Bros, Vantias, Cibus-Katselis, Athens Brewery S.A., MEVGAL, Passias, Hadjis, Wine Roads, E. Tsantalos, Souroti, Polikos, café-restaurant «Byzantino».

2006 Voyager Mobile Technologies, AlfaNeon, Stereosis, De Facto cafe-bar, Friktria, A. Garefi, M. Sarafidi-D. Sarafidis, E. Daskopoulou, A. Levis, A. Vildiridou-L. Makris, D. Efremidis, D. Kalfoglou, M. Proios, G. Filippou, S. Gagali, K. Glentadaki, A. Iosifidou, M. Kanispathi, H. Kyriakopoulou, E. Petraki, A. Sotiropoulou, Th. Tassios, E. Trigonaki, E. Tsigkas, P. Hristaki

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
MUSEUM PUBLICATIONS
EDITIONS DU MUSÉE DE LA CIVILISATION BYZANTINE

Τίτλος	Title	Titre	Τιμή	Price	Prix
Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού 1/1994			Εξαντλήθηκε / Out of print / Epuisé		
Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού 2/1995			6,00 €		
Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού 3/1996			6,00 €		
Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού 4/1997			6,00 €		
Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού 5/1998			6,00 €		
Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού 6/1999			6,00 €		
Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού 7/2000			6,00 €		
Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού 8/2001			6,00 €		
Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού 9/2002			6,00 €		
Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού 10/2003			6,00 €		
Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού 11/2004			6,00 €		
Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού 12/2005			6,00 €		
Από τα Ηλύσια πεδία στο χριστιανικό Παράδεισο			7,00 €		
Σκευοφυλάκιο Ιεράς Μονής Βλατάδων			Εξαντλήθηκε / Out of print / Epuisé		
Θρησκευτικά χαρακτηριστικά από τη συλλογή της Ντόρης Παπαστράτου			5,00 €		
Μεταβυζαντινά χαρακτηριστικά (Πρακτικά επιστημονικής ημερίδας)			12,00 €		
Βυζαντινοί θησαυροί της Θεσσαλονίκης-Το ταξίδι της επιστροφής			Εξαντλήθηκε / Out of print / Epuisé		
Orthodox Religious Engravings 18th-20th centuries (κατάλογος έκθεσης)			-		
Η Καθημερινή Ζωή στο Βυζάντιο. Ώρες Βυζαντίου, Έργα και Ημέρες στο Βυζάντιο (κατάλογος έκθεσης)			100,00 €		
“Χάρτινες εικόνες” από τη συλλογή της Ντόρης Παπαστράτου			15,00 €		
Εικόνες από τις Ορθόδοξες Κοινότητες της Αλβανίας. Συλλογή Εθνικού Μουσείου Μεσαιωνικής Τέχνης της Κορυτσάς (κατάλογος έκθεσης)			50,00 €		
Τόποι της ιστορίας και της μνήμης – Τα μνημεία της Θεσσαλονίκης και οι σεισμοί του 1978 (κατάλογος έκθεσης)			15,00 €		
Ημερολόγιο 2000 – Φυτά και ζώα / Plants and animals			Εξαντλήθηκε / Out of print / Epuisé		
Ημερολόγιο 2001 – Το βυζαντινό νόμισμα / Byzantine coins			10,00 €		
Ημερολόγιο 2002 – Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο / Everyday life in Byzantium			10,00 €		
Ημερολόγιο 2003 – Ύαλος / Glass			10,00 €		
Ημερολόγιο 2004 – Υφάσματα και ενδύματα / Textiles and clothing			10,00 €		
Ημερολόγιο 2005 – Φυλακτά / Amulets			10,00 €		
Ημερολόγιο 2006 – Από χόμα, νερό και φωτιά/From Earth, Water and Fire			10,00 €		
Ημερολόγιο 2007 – Άγιος Δημήτριος / Saint Demetrios			10,00 €		

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΜΕ ΤΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
JOINT PUBLICATIONS
EDITIONS AVEC LA PARTICIPATION DU MUSÉE DE LA CIVILISATION BYZANTINE

Τίτλος	Title	Titre	Τιμή	Price	Prix
The Transformation of the Roman World AD 400-900 (κατάλογος εκθέσεων)			23,00 €		

Η έκδοση του παρόντος τεύχους πραγματοποιήθηκε με την οικονομική ενίσχυση του Σωματείου «Φίλοι του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού».

This issue was published with the financial assistance of the “Association of Friends of the Museum of Byzantine Culture”.

La publication du présent volume a pu se faire grâce à l’aide financière de l’Association “Les Amis du Musée de la Civilisation Byzantine”.

